

T.C

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

YENİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**16. YÜZYILDA NİŞ'TE EKONOMİK VE SOSYAL
HAYAT**

Stefan STOJADINOVIC

2501202413

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Özgür ORAL

İSTANBUL-2024

ÖZ

16. YÜZYILDA NİŞ'TE EKONOMİK VE SOSYAL HAYAT

STEFAN STOJADİNOVİĆ

II. Mehmed devrinde kati bir şekilde Osmanlı egemenliğine giren Niş, 16. yüzyılda önemli bir şehir hüviyeti kazanmıştır. Belgrad'ın fethine kadar önemli bir askeri fonksiyonu olan bu şehir daha sonra askeri önemini yitirse de İstanbul yol güzergahı oluşu dolayısıyla önemini muhafaza etmiştir. Bu tezde, Osmanlı arşivinde yer alan tahrir defterlerinden hareketle 16. yüzyılda Niş şehrindeki toplumsal ve ekonomik durumun bir resmi çizilecektir. Bölgedeki istihsal, ticaret ve vergilendirme gibi hususlardan hareketle ekonomik yapı ortaya konacakken, demografik yapı ve dağılım, İslamlaşma ve göç ve sürgünlerden hareketle de sosyal yapı ortaya konacaktır.

Anahtar Kelimeler: Niş, Niş havzası, Tapu tahrir defterler, Ticaret, İktisat, Demografi

ABSTRACT

ECONOMIC AND SOCIAL LIFE IN NIŠ IN THE 16TH CENTURY

STEFAN STOJADINOVIĆ

Entering firmly under Ottoman rule during the reign of Mehmed II, Niš gained the status of an important city in the 16th century. Although this city had significant military functions until the conquest of Belgrade, it maintained its importance due to its location on the route to Istanbul, even after losing its military significance. This thesis aims to provide a portrait of the social and economic life in the city of Niš in the 16th century, based on the tahrir registers from the Ottoman archives. The economic structure will be outlined through aspects such as production, trade, and taxation, while the social structure will be revealed through the examination of demographic structure and distribution, Islamization and migration.

Keywords: Niš, Niš Basin, Ottoman Cadastral Surveys, Trade, Economy, Demography

ÖNSÖZ

Bu tez, Osmanlı yönetiminin ilk yüzyıllarında Niş ve onun havzasının önemini göstermeyi amaçlamaktadır. Niş, coğrafi konumuna bağlı olarak gelişmiş ve bu nedenle Osmanlı Balkanları'nda önemli bir bölgesel merkez haline gelmiştir. Balkanlar üzerinden geçen önemli yollar üzerinde bulunduğundan, bölgesel ve uluslararası ticaretin önemli bir parçası olmuştur. Niş havzası, coğrafi özellikleri nedeniyle koyun, pirinç ve üzüm yetiştiriciliği için elverişliydi. Bu değerli ürünlerin üretimi ve ticareti hem devlete hem de Niş'e önemli faydalar sağlamıştır. Bu tez büyük ölçüde tapu tahrir defterlerine dayanmakta olup, bu kaynaklardaki bilgilerin doğru bir şekilde kullanılabilmesi için bu kaynakların problemleri ve sınırlamaları üzerinde durmayı hedeflemektedir.

Tezin ilk bölümü, tapu tahrir defterlerine dayanarak Niş nahiyesinin sınırlarını ele almaktadır. Ardından yerleşimlerin yapısal analizi, nüfus analizi ve demografik değişiklikler incelenmektedir. İkinci bölümde, 15. yüzyılın ikinci yarısından 16. yüzyıl boyunca Niş'in kentsel gelişimi gösterilmektedir. Ayrıca bu tez, kentin ekonomik ve toplumsal gelişimini de ele almaktadır. Üçüncü bölüm, Niş havzasında pirinç yetiştiriciliğine ayrılmıştır. Bu tarım ürününün Niş bölgesine getirilme süreci, kentin kentsel gelişimi için önemi ve Osmanlı elitlerinin bu üretime katılımı analiz edilmektedir. Dördüncü bölüm, Niş bölgesinde koyun yetiştiriciliğine ayrılmıştır. Koyunların kentsel ekonomi ve ticaret için önemi gösterilecektir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında büyük emeği geçen tez danışmanım Doç. Dr. Özgür Oral'a teşekkürlerimi sunarım. Araştırma sürecinde ve kaynak temininde bana destek olan İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nın değerli hocalarına ve Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi çalışanlarına minnettarım.

Bu tezin, Osmanlı dönemi şehir tarihçiliğine ve özellikle Niş'in 16. yüzyıldaki ekonomik ve sosyal yapısına dair literatüre katkı sağlamasını umuyorum.

STEFAN STOJADINOVIC

İSTANBUL, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR LİSTESİ	vii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	7
SINIRLAR, YERLEŞİMLER, NÜFUS VE ÇİFTLİKLER	7
1. 1. Sınırlar	7
1. 2. Kaza-i Niş	9
1. 3. Yerleşimler	10
1. 4. Nüfus	14
1. 5. Köy Nüfusundaki Demografik Hareketler	19
1. 6. Çiftlik	22
1. 6. 1. Hamza Bey	25
İKİNCİ BÖLÜM	27
OSMANLI NİŞ: ŞEHRİN KENTSEL GELİŞİMİ, NÜFUSU, İKTİSADİ VE SOSYAL HAYATI (15-16. YÜZYIL)	27
2. 1. Niş'in 15. yüzyılda Kentsel Gelişimi	27
2. 2. 16. Yüzyılda Şehrin Kentsel Gelişimi ve Nüfus Hareketleri	33
2. 3. Şehrin İktisadî Hayatı	43
2. 4. Şehrin Sosyal Hayatı	50
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	53
NİŞ VADİSİNDE 15. VE 16. YÜZYILLARDA PİRİNÇ YETİŞTİRİCİLİĞİ: EKONOMİ VE ÇEVRE	53
3. 1. Niş Vadisi'nde Pirinç Kültürünün Tanıtılması	53
3. 2. Coğrafi Koşullar	55

3. 3. Pirinç Yetiştiricileri	58
3. 4. Üretim	61
3. 5. Vakıflar	64
3. 6. Köylüler Tarafından Pirinç Yetiştiriciliği	68
3. 7. Pirinç Yetiştiriciliği ve Çevre	73
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	78
16. YÜZYILDA NİŞ OVASI'NDA KOYUN YETİŞTİRİCİLİğİ	78
4. 1. Dağlar, Nehirler ve Çayırklar	78
4. 2. Koyun Yetiştiriciliği	81
4. 3. Ticaret	86
4. 4. Çayırkların Fethedilmesi	90
SONUÇ	94
KAYNAKÇA	96

KISALTMALAR LİSTESİ

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

İbid: Aynı eser/yer

C: cilt

Çev: çeviren

Ed.: editör

D: defter

Haz.: hazırlayan

No: numara

s.: sayfa

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

Et. Al.: Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler

y.y.: Basım yeri yok

GİRİŞ

Osmanlı Fetihlerinden Önce Niş

Osmanlı fetihlerinden önce Niş, birkaç uygarlık için önemli bir bölgesel merkezdi. Coğrafi konumu nedeniyle Niş ovası en eski zamanlardan beri yerleşimlere sahne olmuştu; bunu birkaç yerleşim yerinden elde edilen arkeolojik bulgular doğrulamaktadır. Dardanlar, kaynaklarda Roma Naissus'unun gelişeceği bölgede adı geçen en eski halktı. Niş şehrinin adı, en eski zamanlardan beri kaynaklarda farklı şekillerde kaydedilmiş, ancak adın kesin etimolojisi bilinmemektedir. Araştırmacılar, ismin Kelt kökenli olabileceğini ve şehrin üzerinde bulunduğu nehrin adından türetildiğini düşünmektedirler.¹ Niş bölgesinin gelişimi için önemli bir olay, günümüz Niş'inin bulunduğu yerde bir yerleşimin kurulmasıydı. Bu yerleşim, Keltler tarafından MÖ 280 civarında kuruldu ve diğer yerleşim yerlerine göre coğrafi konumu nedeniyle zamanla bölgesel bir merkeze dönüştü. Bu yerleşimin tarih öncesi dönemi hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmemekle birlikte, Niş ovasının Roma kolonizasyonunun başlangıcına kadar sürdü.²

Bu süreç, Roma birliklerinin bu bölge halkıyla temas kurduğu 75-73 yılları arasında süren Dardani savaşlarıyla başladı.³ Niş'in gelişimindeki bir sonraki aşama, yeni dönemde Naissus adıyla anılan Kelt yerleşiminin yanında Roma kampının inşasıyla başladı. Belgrad'dan İstanbul'a uzanan askeri yol, 33 veya 34 yılında Niş'e kadar tamamlanmış ve bu durum bölgenin gelişimini daha da hızlandırmıştı.⁴ Niş, gelişmeye devam ederek antik çağda en büyük refahını 4. yüzyılda, Roma imparatorlarının ikametgahı haline geldiğinde yaşamıştır. Şehrin hızlı yükselişi, bu şehirde doğup büyüyen ve şehre olan duygusal bağlılığı nedeniyle sık sık ziyaret edip yeniden inşa eden Büyük Konstantin'e borçluydu.⁵ Niş, Balkan Yarımadası'ndaki en önemli kavşak noktalarından biri

¹ Петар Петровић, “Ниш у античко доба“, **Историја Ниша I, Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године**, Ниш, Градина и Просвета, 1983, s. 60-61.

² Михаило М. Костић, “Нишка котлина. Студија друштвено-географског развоја“, **Нишки Крај, насеља, порекло становништва, обичаји**, Наз: Борисав Челиковић, Београд, Службеник Гласник и САНУ, 2019, s. 11-12.

³ Петар Петровић, “Ниш у античко доба“, s. 61.

⁴ Михаило М. Костић, “Нишка котлина. Студија друштвено-географског развоја“, s. 12.

⁵ Петар Петровић, “Ниш у античко доба“, s. 63.

olduğu için önemli bir bölgesel zanaat, ticaret, ulaşım, sosyal, kültürel ve askeri merkez haline gelmiştir.⁶

Niş'in hızlı gelişimi, 441 yılında Hunların ani saldırısı ile kesintiye uğradı ve antik Niş tamamen yıkıldı. Şehir, 471 yılında Doğu Gotları tarafından ele geçirildiğinde bir kez daha yıkıma uğradı. Antik Niş bir daha asla toparlanamadı ve adı sadece 6. yüzyılın ortalarında, Justinianus'un "yeniden inşası" bağlamında akla gelmiştir. Bu dönemde Bizans İmparatorluğu, yerel halkı çeşitli saldırılardan korumak amacıyla daha fazla tahkimat inşa etmiştir. Tarih yazımında, Roma Naissus'unun nihai düşüşünün şehirde para dolaşımının durduğu 612-614 yılları arasında gerçekleştiği kabul edilmektedir. Bu durum, Avarlar ve Slavların şehir ve çevresine saldırılarıyla bağlantılıydı ve Niş'te yaşam neredeyse tamamen kesintiye uğradı, bölgeye Slavlar yerleşmeye başladı.⁷

Slav kabileleri 6. yüzyıldan itibaren yoğun bir şekilde Balkan Yarımadası'na yerleşmeye başladılar. Ancak, Pannonian Ovası'nda ve Sava ve Tuna nehirlerinin güneyinde Avar Kağanlığı'nı kuran Avar kabilelerine bağımlıydılar. Balkan tarihindeki önemli bir olay, 626 yılında Bizans tarafından Avarların askeri yenilgisidir. Bu tarihten itibaren Slavlar daha bağımsız hareket etmeye başlayarak Balkanların etnik yapısını büyük ölçüde değiştirdiler.⁸ Niş ovasında çoğunluğu oluşturdular ve Bizans'ın büyük etkisi altındaydılar. Bu dönemde şehre günümüzdeki adı Niş (*Huuu*) verildi, bu ad eski ismin yeni bir filolojik formudur.⁹ 11. yüzyıla kadar Niş ovası hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmemektedir, bu durum Bizans kaynaklarındaki "karanlık çağ" ile ilişkilidir.

Bizans'ın, topraklarında yaşayan halkları kendi sistemine entegre etmek için kullandığı en önemli etkilerden biri Hristiyanlıktı. Niş ovasının Hristiyanlaştırılması hakkında kesin veriler bulunmamakla birlikte, coğrafi konumu nedeniyle sürekli Hristiyanlık etkisi altında olduğunu varsaymak gerekmektedir. Bu sebeple Niş, 11. yüzyılda organizasyonel olarak piskoposluk seviyesinde önemli bir kilise merkeziydi.¹⁰ Bu dönemde, Niş yakınlarındaki bir yükselti üzerinde

⁶ Михаило М. Костић, “Нишка котлина. Студија друштвено-географског развоја”, s. 13.

⁷ Петар Петровић, “Ниш у античко доба”, s. 65.

⁸ Божидар Ферјанчић, **Византија и јужни Словени**, Београд, Етхос, 2009, s. 60.

⁹ Михаило М. Костић, “Нишка котлина. Студија друштвено-географског развоја”, s. 15.

¹⁰ Јованка Калић, “Ниш у средњем веку“, **Историја Ниша I, Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године**, Ниш, Градина и Просвета, 1983, s. 87.

bulunan St. Prokopius katedrali inşa edildi ve burada metropolit görev yapmaya başladı.¹¹ Ayrıca, Niş artık bu dönemde Bizans'ın askeri ve idari komutanlarının bulunduğu önemli bir sınır merkeziydi.¹² 10. ve 11. yüzyıllar boyunca Bizans ile diğer halklar arasındaki çeşitli çatışmalara rağmen Niş ekonomik ve toplumsal olarak ilerlemeyi başardı.

Bu dönemde, Niş kalesinin üst-orta platosunda akropolde üst-küçük şehir, savunmanın son aşaması olarak ise kule sitadeli ile oluştu. Eteklerinde ise alt-büyük şehir bulunuyordu.¹³ Niş, bu dönemde Batı Avrupa kaynaklarında da anılmaktadır. Özellikle, Niş'in 11. yüzyılın sonlarında büyük ve iyi tahkim edilmiş bir şehir olduğunu belirten Haçlı Seferleri tarihi için önemli kaynaklar vardır. Bu kaynaklar Haçlı ordusunun 11. yüzyılın sonunda ve 12. yüzyıl boyunca Niş'in yanından geçişini anlatılırken Niş'e dair değerli bilgiler sunmuşlardır.¹⁴ 12. yüzyılda, Bizans İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla Niş, Balkanlardaki diğer güçlerin hedefi haline geldi. Özellikle Sırp prensleri, Niş'i ele geçirmek için çaba gösterdiler. Niş yeniden savaşın kurbanı oldu, bu sefer çok daha büyük sonuçlarla. 1183 yılındaki Bizans ile Macaristan ve Sırbistan arasındaki savaşta, Niş şehri büyük zarar gördü. 1185 yılında, Sırp Ortaçağ devleti hükümdarı (Veliki Župan) Stefan Nemanja tarafından ele geçirildi; O Niş'i başkent yapmayı amaçlıyordu. 1189 yılında, Sırp Prensi Stefan Nemanja, Niş'te Kutsal Roma İmparatoru I. Frederick Barbarossa ile buluştu.¹⁵ Bu, şehrin stratejik önemini gösteren önemli bir diplomatik olaydı. Niş'in Bizans güç simgelerinden ayrılma yolundaki ilk adım, Aziz Panteleimon Kilisesi'nin yenilenmesi veya inşasıydı. Bu şekilde, mevcut Bizans piskoposluk merkezine rakip olacak yeni bir kilise merkezi kurmayı amaçladı. Ancak, bu niyetleri 1190 yılında Morava Nehri yakınında yapılan savaşla suya düştü ve Niş tekrar Bizans'ın kontrolüne geçti.¹⁶

Şehir ve çevresi 13. yüzyılın ilk çeyreğinde harap haldeydi.¹⁷ 1204 yılında Konstantinopolis Haçlılar tarafından ele geçirildi ve bu olay Balkanlar'daki güç dengelerini büyük ölçüde etkiledi. Bu dönemde Niş'te Bulgarlar ve Sırlar sırasıyla hakim oldular. 13. yüzyılın

¹¹ Миша Ракоција, “Урбана топографија средњовековног Ниша из записа путописа и старих карата”, **Ниш и Византија** С. XIV, Ниш, 2016, с. 43.

¹² Јованка Калић, “Ниш у средњем веку“, с. 86.

¹³ Миша Ракоција, “Урбана топографија средњовековног Ниша из записа путописа и старих карата”, с. 50.

¹⁴ Јованка Калић, “Ниш у средњем веку“, с. 85.

¹⁵ **Ibid.**, с. 93.

¹⁶ Миша Ракоција, “Урбана топографија средњовековног Ниша из записа путописа и старих карата”, с. 61-62.

¹⁷ Михаило М. Костић, “Нишка котлина. Студија друштвено-географског развоја”, с. 16.

sonuna kadar Niş hakkında bilgi bulunmamaktadır. 1330 yılında Köstendil Muharebesi'nden sonra Niş şüphesiz Sırp devletinin bir parçasıydı. Bu savaşta Sırp ordusu Bulgarları yenerek Balkanların o bölgesinde en güçlü devlet haline geldi.¹⁸ Sırp devletinin gücünün zirvesinde olduğu Stefan Duşan döneminde, Niş havzası önemli bir ekonomik merkez haline geldi.¹⁹ Bu dönemde birçok soylu ve kilise mülkünden bahsedilmekte olup, bu durum bölgenin ekonomik ve sosyal zenginliğine işaret etmektedir. Onun ölümünden sonra, Niş ve çevresi oğlu V. Stefan Uroş'un yönetimi altına girdi. Uroş'un 1371'de ölmesiyle birlikte Sırp İmparatorluğu dağıldı ve Nemanjić hanedanı sona erdi; bu da ortaçağ Sırp devleti toprakları üzerinde bir güç mücadelesine yol açtı. Tüm eski Sırp İmparatorluğu topraklarını birleştiren tek bir kişi yoktu; bu topraklar birçok kişi arasında bölündü. Bu rekabetten sıyrılıp geniş bir alanı kontrol eden en önemli kişi ise Lazar Hrebelyanoviç'ti. V. Stefan Uroş'un 1371'de ölmesinden sonra, Niş bölgesi onun kontrolüne geçti. Lazar Hrebelyanoviç'in yönetimi sırasında, Niş havzasının güney kenarında, Niş şehrine ve havzasına girişleri koruma görevi olan Koprijan kalesi inşa edildi.²⁰ Bu, Niş'in kesintisiz bir şekilde gelişmesini ve ekonomik ve sosyal statüsünü korumasını sağladı. Ancak, sonraki dönemde, Niş bölgesi ve Lazar Hrebelyanoviç'in tüm toprakları Sultan Murad'ın Osmanlı Devleti'nin baskısı altına girdi.

Osmanlı Yönetiminin Getirilmesi

Osmanlı yönetiminin Niş havzasına getirilmesi, 14. yüzyılın sonlarından 15. yüzyılın ortalarına kadar kademeli olarak gerçekleşti. İlk aşamada, I. Murad döneminde Osmanlı Devleti, Balkanlar'daki ana iletişim hatlarını ele geçirmeye çalıştı. Fetihlerle eş zamanlı olarak Osmanlı askeri ve idari yönetimi getirildi. 1371 Çirmen Muharebesi'nden sonra Edirne ve Sofya'nın ele geçirilmesiyle, Niş havzası Osmanlı ordusunun hedefi haline geldi. Niş'in ele geçirilmesi, I. Murad için stratejik olarak önemliydi. Bir yandan Niş'in fethi, Alacahisar'a ve Lazar'ın başkentine giden yolu açacak, diğer yandan yeni ele geçirilen Sofya'yı koruyacaktı. Niş, 1386 yılında şehir kuşatıldıktan sonra ele geçirildi. Niş kuşatması hakkında Mehmet Neşri *Kitab-ı Cihan-numa* adlı

¹⁸ Јованка Калић, “Ниш у средњем веку“, s. 96.

¹⁹ Михаило М. Костић, “Нишка котлина. Студија друштвено-географског развоја“, s. 17.

²⁰ *Ibid.*, s. 18.

eserinde bilgi vermektedir.²¹ Niş'in ele geçirilmesinden sonra ne olduğu tam olarak bilinmemektedir. Bazı kaynaklar Murad'ın Adriyatik kıyısına doğru ilerlediğini, ancak Ploşnik'te durdurulduğunu belirtirken, diğer kaynaklar savaşın gerçekleşmediğini ve sultanın geri çekildiğini söyler. Bu olayların kronolojisi net olmadığı için, bazı araştırmacılar Ploşnik Muharebesi'ni Niş'in ele geçirilmesinden önce yerleştirirler.²² I. Murad, bu olaylardan sonra Anadolu'ya giderek bir sefer düzenledi, ancak Niş'in Osmanlıların elinde kalıp kalmadığı veya Lazar'ın şehri geri alıp almadığı belirsizdir. 1389 yılındaki I. Kosova Savaşı'ndan ve Osmanlı ve Sırp hükümdarlarının ölümünden sonra, Lazar'ın halefleri yeni sultan Bayezid'e vasal olmayı kabul ettiler ve Niş 1402'deki Ankara Muharebesi'ne kadar onun yönetimi altında kaldı.²³ Bu dönemde Osmanlı yönetiminin nasıl getirildiğine dair bilgiler eksiktir. Ancak, o döneme ait diğer örneklerle dayanarak ilk İslam binalarının inşa edildiğini ve ilk Müslümanların 14. yüzyılın sonunda bölgeye yerleştiğini varsayabiliriz.

Bu olaydan sonra, 15. yüzyılın ortalarına kadar, Niş havzası belirsizlik, savaş yıkımları, ekonomik, sosyal ve demografik düşüşlerle geçti. 1389 yılındaki I. Kosova Savaşı'ndan ve Osmanlı ve Sırp hükümdarlarının ölümünden sonra, tarihçiler Niş bölgesinin Sultan Bayezid'in elinde olduğunu kabul etseler de bu iddiayı destekleyecek güvenilir veriler yoktur. 1402 Ankara Muharebesi'nden sonra, Niş Despot Stefan Lazareviç'in Sırp devletine katıldı. Ancak, Niş bölgesi ve Balkanların büyük bir kısmı, Bayezid'in oğulları arasındaki iktidar mücadelesinde savaş yıkımlarına maruz kaldı. Bu mücadelede, Despot Stefan Lazareviç ve kardeşi Vuk Lazareviç farklı taraflarda yer aldılar. Musa Çelebi, 1413 yılında Niş ve çevresini yok etti. Onun Çamurlu Derbendi'nde ölmesinden sonra, Osmanlı Sultanı I. Mehmed oldu. Musa'ya karşı savaşta gösterdiği başarılar ve yeni sultanla iyi ilişkileri nedeniyle, Despot Stefan Lazareviç Niş ve çevresini aldı. 1427'de ölümüne kadar Niş onun yönetimi altındaydı. Bu savaşla harap olmuş ve tükenmiş bölgenin sosyal ve ekonomik gelişimi hakkında veri olmasa da, bölgenin kendini toparlamış olabileceğini varsayabiliriz. Despot Stefan Lazareviç, şehirlerin gelişimine büyük önem veriyordu, bu nedenle Niş'in de yeniden inşa edilmiş olması mantıklıdır. Onun ölümünden sonra, Osmanlı Sultanı II. Murad 1428'de Niş'i ele geçirdi. Bu bölge II. Murad için büyük stratejik öneme sahipti,

²¹ Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ: Neşri Tarihi: I. Cilt*, Haz: Faik Reşit Unat ve Mehmet Altay Köymen, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1949, s. 211-213.

²² Stephen W. Reinert, "From Nis to Kosovo Polje: Reflections on Murad I's Final Years", *The Ottoman Empire (1300-1389)*, Ed. by. Elizabeth Zachariadou, Rethymnon, Crete University Press, 1991, s. 177.

²³ Јованка Калић, "Ниш у средњем веку", s. 98.

Çünkü ele geçirilmesiyle Belgrad'a giden yol açılmış oluyordu. 1439'un sonuna kadar, tüm despotluğu ele geçirdi, ancak 1440'ta Belgrad'da yenildi. Niş bölgesi Osmanlı Devleti'ne katılsa da hala savaş yıkımlarından kurtulmuş değildi. 1443'te toplanan Hristiyan ordusu Niş yakınlarında Osmanlıları yendi ve şehri ele geçirdi. Bu ordu Edirne'ye doğru ilerledi, ancak kış koşulları nedeniyle geri dönmek zorunda kaldı. Geri ekilme sırasında, 1444'n başlarında Kunovica dağında Osmanlı kuvvetlerini bir kez daha yendi. Bundan sonra, savaşan taraflar arasında bir barış sağlandı, ancak Niş'in yeniden kurulan despotluk topraklarına mı katıldığı yoksa Osmanlıların elinde mi kaldığı belirsizdir. Niş bölgesi, 15. yüzyılda son kez savaş yıkımlarına maruz kaldı, Macar-Sırp birleşik ordusu 1454 yılında Vidin'e yönelik saldırısında Niş ve çevresini yaktı.²⁴ Niş'in ve Niş bölgesinin gerçek gelişiminden ancak bu dönemden sonra barış zamanında bahsedebiliriz.

²⁴ **İbid.**, s. 101

BİRİNCİ BÖLÜM

SINIRLAR, YERLEŞİMLER, NÜFUS VE ÇİFTLİKLER

1. 1. Sınırlar

Niş ve onun yerleşim alanı, 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin en küçük idari birimlerinden biriydi. Niş, 15. yüzyılda vilayet olarak adlandırılırken,²⁵ 16. yüzyılda nahiye ismini almıştır.²⁶ Niş, nefis statüsüne sahip tek yerleşim yeri olarak nahiye'nin merkeziydi ve 16. yüzyılın ikinci yarısında kasaba statüsüne kavuşmuştu, diğer tüm yerleşimler karye yani köy statüsündeydi.²⁷ Şehir, 1481 yılına kadar Alacahisar sancağının sınırları içinde Niş zeametine aitti, ancak bu tarihten sonra 16. yüzyılın sonuna kadar Semendire sancakbeyinin hassı oldu.²⁸ İdari anlamda Semendire sancağına bağlı olmasına rağmen, Niş vilayeti veya Niş nahiyesi coğrafi olarak onunla bağlantılı değildi. Alacahisar, Küstendil, Sofya ve Vidin sancaklarıyla çevriliydi. Alacahisar sancağına ait olan Aleksinac bölgesi ve çevresi, Niş nahiyesini Semendire sancağının diğer nahiyelerinden ayırıyordu.²⁹ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki idari bölünme, doğal coğrafi sınırlarla zorunlu olarak belirlenmiyordu. Çoğu durumda bölünmeler, bir bölgenin coğrafi özelliklerine göre belirlenmiş olsa da finansal nedenlerle göz ardı edilebiliyordu. Örneğin, Pakrac sancağına, sancakbeyine karşı yükümlülükleri karşılamak amacıyla Bosna'dan bazı yerleşimler eklenmişti.³⁰ Bu, Niş'in Semendire sancağına bağlanmasının en olası nedenidir, coğrafi olarak bağlantılı olmasa bile.

1481 yılında Semendire sancakbeyi Mihaloğlu Ali Bey oldu. Ali Bey, Mihaloğlu ailesinin bir üyesiydi ve Osman Gazi'nin en önemli yoldaşlarından biri olan Köse Mihal'in soyundan geliyordu. Bu aile, Osmanlıların Balkanlar üzerindeki egemenliğini genişletmede çok önemli bir

²⁵ BOA, TT.d., nr. 27, s. 2.

²⁶ BOA, TT.d., nr. 1007, s. 424.

²⁷ BOA, TT.d., nr. 27; BOA, TT.d., nr. 1007; BOA, TT.d., nr. 166;

²⁸ Душанка Бојанић, "Ниш до Великог рата 1683.", **Историја Ниша I, Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године**, Наз: Даница Милић, Ниш, Градина и Просвета, 1983, s. 107.

²⁹ *Ibid.*, 107.

³⁰ Небојша Шулетић, **Сремски санџак у XVI веку**, Београд, Филозофски факултет, 2013, s. 105. (doktora tezi)

rol oynamıştır. Ali Bey, birkaç önemli savaşta öne çıkmış ve Vidin ve Semendire gibi birkaç Balkan sancağında sancakbeyi olarak görev yapmıştır. 15. yüzyılın ikinci yarısı onun en aktif olduğu dönemdir ve 1500 yılında ölmüştür.³¹ Semendire sancakbeyi olarak birkaç kez görev yapmıştır: 1463-64, 1467-72, 1475-79, 1481-85, 1486, 1492-94, 1498-99. II. Bayezid 1481 yılında tahta çıktığında, Niş nahiyesi Alacahisar sancağından ayrılmış ve Semendire sancağına bağlanmıştır.³² Bu değişikliğin, Semendire sancakbeyi olarak atanan Ali Bey ile doğrudan bağlantılı olması muhtemeldir, çünkü etkili bir yönetici ve önemli bir sınır bölgesinin yöneticisi olarak bu değişikliği talep edebilirdi; çünkü bu ona önemli bir mali artış getiriyordu. Niş şehri ve 19 köyden elde edilen gelir, 15. yüzyılın sonunda yaklaşık 170 000 akçe idi.³³ 1541 yılına kadar Niş nahiyesi, Semendire sancağı ile birlikte Rumeli beylerbeyliğine bağlıydı, bu tarihten sonra yeni kurulan Budin eyaletine bağlanmış ve 17. yüzyılın sonuna kadar bu eyalette kalmıştır.³⁴

Niş nahiyesinin sınırlarını belirlemek kolay değildir, çünkü nahiye bir yönetim birimi değildi ve bu nedenle Osmanlı idaresi için kesin sınırları önemli değildi. Nahiye, bir bölgesel yönetim veya ekonomik merkeze bağlı olan, mantıklı, nispeten çevrilmiş, iletişimsel bir bütün oluşturan alanları temsil ediyordu³⁵. Mufassal defterler sayesinde, Niş bölgesinin yaklaşık sınırlarını belirlemek mümkündür. Mufassal defterlerde, bir bölgedeki tüm yerleşimler değil, sadece tımar sistemine dahil olanlar kaydedilmiştir. Ayrıca, bazı yerleşimler coğrafi olarak diğer idari merkezlere daha yakın olmasına rağmen, Niş nahiyesinin bir parçasıydı. Niş nahiyesinin sınırları bazen Niş havzasının doğal sınırları ile örtüşürken, bazen de bu sınırları aşmaktaydı. Niş havzasının sınırları dağ sıraları ile çevriliydi. Kuzeyde, Niş havzasını Kalafat dağ sistemi ve Jastrebac (Mali Jastrebac) sırtı çevreliyordu. Bu iki dağ sistemi, Via Militaris'in geçtiği Južna Morava vadisi tarafından kesilmişti. Bu yol kuzeyde Aleksinac'tan geçiyordu, bu yerleşim Alacahisar sancağına aitti.³⁶ Niş nahiyesine ait en kuzeydeki yerleşim Prugovac köyüydü.³⁷ Bu köy, Aleksinac'ın doğusunda, Ozren dağında bulunmaktadır. Bu anlamda, Niş nahiyesinin kuzey

³¹ Fahameddin Başar, "Mihaloğulları", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C: XXX, Ankara 2020, 24-25. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mihalogullari>

³² Душанка Бојанић, "Ниш до Великог рата 1683.", s. 107.

³³ BOA, TT.d., nr. 27, s. 31.

³⁴ Душанка Бојанић, "Ниш до Великог рата 1683.", s. 107.

³⁵ Небојша Шулетић, **Сремски санџак у XVI веку**, s. 85-86.

³⁶ Драгана Амедоски, Владета Петровић, **Градска насеља Крушевачког санџака (XV-XVI век)**, Београд, Историјски институт, 2018, s. 44.

³⁷ BOA, TT.d., nr. 1007., s. 488.

sınırı, Niş havzasının doğal sınırlarından biraz daha kuzeydeydi ve Ozren dağının yamaçları, Niş nahiyesinin kuzey sınırını temsil ediyordu. Velopoljska nehrinin tüm akışı da Niş bölgesine dahildi. Doğuda, Niş havzası Svrljig dağlarının sırtı ve Suva planına yamaçları ile çevriliydi. Nişava nehrinin vadisi, Sićevačka boğazı boyunca bu iki dağ kütlelerini keserek geçmekteydi. Bu dağlar, Vidin ve Sofya sancaklarına karşı Niş nahiyesinin doğu sınırlarını oluşturmaktaydı. Bu sınırlar, hayvancılıkla uğraşan köylüler tarafından aşılmaktaydı. Niş havzasının güney sınırları Suva planına tarafından çevrelenmişti. Kruševica ve Dejan köyleri, Niş nahiyesinin en güneyindeydi. 1516 tarihli defterde, bu köyler Niş kazasına ait köyler olarak kaydedilmişken, III. Murad dönemine ait defterde Niş'e tabi olan ve 16. yüzyıl boyunca derbend statüsüne sahip köyler olarak kaydedilmişti.³⁸ Bu köyler, Niş'ten 50 km'den fazla uzakta bulunuyordu. Güneyde, Niş nahiyesi Köstendil sancağı ile sınır komşusuydu. Niş havzası, batıda Jastrebac dağı ile çevriliydi. Niş nahiyesinin batı sınırı, Niş havzasının sınırlarını aşarak, defterlerde kaydedilmiş en güneydeki köy olan Brejanovce'ye kadar uzanıyordu.³⁹ Batıda, Niş havzası Alacahisar sancağı ile sınır komşusuydu. Batı sınırı, Južna Morava vadisi boyunca, nehrin Niş havzasından çıktığı yere kadar uzanıyordu. Yerleşimlerin çoğu, Južna Morava nehrinin doğu kıyısında bulunuyordu ve sadece birkaç köy batı kıyısında kaydedilmişti. Bu nedenle, batı kıyısının sınır olduğunu ve bazı yerleşimlerin Niş nahiyesine, bazılarının ise Alacahisar sancağına dahil olduğunu varsayabiliriz. Niş havzası, Južna Morava bölgesinin en küçük havzalarından biridir. Yüksek kenarlarla çevrili olmasına rağmen, Južna Morava, Nişava ve Kutinska nehirlerinin vadileri sayesinde komşu havzalarla iyi bir iletişim halindedir.

1. 2. Kaza-i Niş

Yönetim bölünmesinde Niş bölgesi, Niş kazasına aitti. Bu kaza, Niş nahiyesinden çok daha geniş bir bölgeyi kapsıyordu. Niş, kadılık merkeziydi. Niş kadısı ilk kez 1444-45 yıllarında anılmaktadır, ancak kadılığın Niş'in 1428'deki fethinden hemen sonra kurulduğu muhtemeldir.⁴⁰ *Semendire Livası İcmal Tahrir Defteri*'ne göre, Niş kadılığına şu bölgeler dahil oluyordu: Niş nahiyesi, der-liva-i Semendire, Delboçiçe nahiyesi an-kaza-i Niş, Medveç nahiyesi an-kaza-i Niş,

³⁸ BOA, TT.d., nr. 166., s. 505.; s. 314.

³⁹ BOA, TT.d., nr. 1007., s. 436.

⁴⁰ Душанка Бојанић, “Ниш до Великог рата 1683.”, s. 112.

Bolyaniçe nahiyesi an-kaza-i Niş, Leskovce nahiyesi an-kaza-i Niş ve Zaplana.⁴¹ Niş ve Zaplana dışında kalan bölgeler, Alacahisar sancağına aitti. 15. yüzyılın sonlarında Dubočica kadılığı vardı.⁴² Ancak 16. yüzyılda bu bölge, Niş kadısının yetki alanına girmiştir. Yargı yetkisindeki bu değişiklik muhtemelen 1566 yılında Alacahisar sancağının Temeşvar beylerbeyliğine katılmasıyla olmuştur.⁴³ Semendire sancağı, Budin beylerbeyliğinin bir parçasıydı ve Niş de bu beylerbeyliğe dahildi, bahsedilen bölgeler, Niş nahiyesi ve Zaplana hariç, Niş kadılığı dışına çıkarılmıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısında, Niş kadılığının yetki alanı, Niş nahiyesinin sınırlarıyla örtüşüyordu. Zaplana bölgesi, Niş'in güneydoğusunda, birçok yerleşim yerine sahip olan, birkaç dağla çevrili coğrafi bir bütün oluşturmaktaydı. Örneğin, 1516 tarihli defterde, Kunovica köyünün adının yanında Zaplana'ya ait olduğu yazılıyordu (*Karye-i Kunovica der Zaplana*).⁴⁴ Bu bölge, 16. yüzyılın ikinci yarısına ait defterlerde daha fazla anılmamaktadır. Osmanlı idaresinin gözünde, bu bölge Niş bölgesinin ayrılmaz bir parçası haline geldiği için ayrı bir şekilde vurgulanmasına gerek kalmamış olabilir. Ayrıca, 16. yüzyılın sonlarındaki defterler, 15. yüzyıl ve 16. yüzyılın ilk yarısındaki defterlerden çok daha az detaylıdır, bu da bu bölgenin atlanmasının bir nedeni olabilir. 16. yüzyılın ilk yarısındaki kaynaklara göre, Zaplana, Osmanlı Devleti içinde ayrı bir idari birim olma potansiyeline sahipti, ancak bu gerçekleşmedi. Niş kadısının yetki alanına bakıldığında, 16. yüzyılın ilk yarısında son derece önemli bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. Niş bölgesine ait kadı sicilleri kaybolduğu için, kadının faaliyetleri yeniden yapılamamaktadır.

1. 3. Yerleşimler

Niş nahiyesindeki yerleşimler, nehir vadileri ve dağ kütlelerinin eteklerinde gelişmiştir. Niş vadisinden geçen en büyük nehir, Južna Morava olup, yerleşimlerin çoğu bu nehrin sağ kıyısında gelişmiştir. Nişava nehri, Južna Morava'nın sağ ve en büyük kolu olup, en çok yerleşimin bulunduğu ikinci nehirdir. Nişava nehri üzerinde, Niş nahiyesinin ve Niş kadılığının merkezi olan Niş şehri, Niş nahiyesindeki en önemli yerleşim yeridir. Yerleşimler, bu nehrin her iki kıyısında da gelişmiştir. Yerleşimlerin geliştiği üçüncü nehir, Nişava'nın sol kolu olan Kutinska nehridir. Diğer iki nehir ise, Južna Morava'nın sağ kolları olan Toponička ve Velopoljska nehirleridir. Niş

⁴¹ MAD 506 Numaralı Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530), Dizinve Tıpkıbasım, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 104, Defter-i Hâkânî Dizisi: XIV, Ankara 2009.

⁴² Драгана Амедоски, Владета Петровић, Градска насеља Крушевачког санџака (XV-XVI век), s. 38.

⁴³ *İbid.*, s. 39.

⁴⁴ BOA, TT.d., nr. 1007, s. 510.

havzasının coğrafi özellikleri nedeniyle, nehir vadilerinde bulunan köylerin çoğu aynı zamanda dağ köyleriydi. Bu köyler, Niş havzasını çevreleyen dağların eteklerinde de gelişmiştir. Diğer yerleşimler ise dağ tipi yerleşimlerdi. En önemli dağlık bölge, Zaplana olarak adlandırılır. Bu bölgeden daha önce bahsetmiştik ve Osmanlı idaresinin bu bölgeyi 16. yüzyılın ortalarına kadar Niş nahiyesinin ayrı bir parçası olarak gördüğünü açıklamıştık. Bu bölge coğrafi olarak da farklıydı, çünkü izole edilmiş ve dağ sıraları ve kütleleriyle çevriliydi. Yerleşimler, kaynakların yakınında, nehir kaynaklarının etrafında ve Kutinska ve Barbeška nehirlerinin vadilerindeki küçük vadilerde yer alıyordu. Yerleşimlerin çoğu, havza tabanı ve kenar bölgesinde şekillenmiş olup, bu da farklı tarım alanlarının oluşmasını sağlamıştır.⁴⁵

Osmanlı Devleti tarihindeki yerleşimleri incelemek için temel kaynaklar mufassal defterlerdir. Bu defterlerin kullanımında belirli sorunlar ve zorluklar vardır ve tarihçiler bu konuda defalarca dikkat çekmiştir. Mufassal defterlerin temel amacı, devletin askeri-idari aparatının maaşlarını belirlemek olduğundan, defterlere sadece tımar sistemine dahil olan köyler kaydedilmiştir. Bu nedenle, Niş nahiyesindeki tüm yerleşimler bu defterlere kaydedilmemiştir. Bu sebeple, analizlerde vakıf mülklerine ait olan bazı önemli ve zengin yerleşimler göz ardı edilebilir. Heath Lowry, Yunanistan'daki bazı yerleşimleri incelerken, Bizans döneminde var olan ancak tahrir defterlerinde görünmeyen yerleşimlerin Osmanlı dönemi boyunca kaybolduğu sonucuna varmıştır. Ancak, bu sonuç yanıltıcı çünkü bu yerleşimlerin vakıf defterlerinde yer aldığı ortaya çıkmıştır.⁴⁶ Ayrıca, Belgrad yakınlarındaki Miriyevo, Gornje ve Donje Slance, Višnjica köyleri, Mehmed Paşa Yahyapaşazade'nin vakfına aitti.⁴⁷ Örneğin, Miriyevo köyü daha önce Belgrad nahiyesine aitti.⁴⁸ Mehmed Paşa vakıf defterleri olmadan, tarihçiler bu köyün kaybolduğunu düşünebilirdi. Bu nedenle, Niş nahiyesindeki yerleşimleri incelerken, mufassal defterlerde bazı yerleşimlerin eksik olduğunu göz önünde bulundurmalıyız.

⁴⁵ Марија Антић, “Антропогеографска проучавања насеља Заплања”, **Нишки Крај, насеља, порекло становништва, обичаји**, Наз: Борисав Челиковић, Београд, Службеник Гласник и САНУ, 2019, s. 325-326.

⁴⁶ Heath W. Lowry, **Studies in Defterology: Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries**, The Isis Press, Istanbul, 2010, s. 8-9.

⁴⁷ Александар Фотић, “Улога вакуфа у развоју оријенталног града: београдски вакуф Мехмедпаше Јахјапашећа”, **Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)**, Наз: Јованка Калић, Милосав Чоловић, Смедерево–Београд, Музеј у Смедереву, Одељење за историју Филозофског факултета у Београду, 1992, s. 151.

⁴⁸ Хазим Шабановић, **Турски извори за историју Београда. Катастарски попис Београда и околине, 1476–1566**, Београд, Историјски архив Београда, 1964, s. 239.

Yerleşim yerlerinin konumu zamanla değişmiş ve farklı faktörlerle belirlenmiştir. Önemli faktörlerden biri, nehir akışlarının değişmesidir. Köyler, nehirlerin akışlarına uyum sağlayarak yer değiştirmiştir. Diğer önemli bir faktör ise vebadır. Gelenekte, 16. yüzyılda defterlerde kaydedilen Duga Poljana köyü⁴⁹ sakinlerinin veba salgını nedeniyle orijinal konumlarından taşındığı belirtilmiştir.⁵⁰ 1559 yılına ait bir hüküm, Niş'ten Paraćin'e giden yol üzerindeki bir köyün sakinlerinin veba salgını nedeniyle kaçtığını ortaya koymaktadır.⁵¹ 16. yüzyılda var olan Leskova Padina yerleşimi,⁵² sonraki dönemde yeni bir konuma taşınmış ve Novo Selo adını almıştır. Bugün Leskova Padina adını taşıyan bir yer adı, yerleşimin eski konumunu göstermektedir. "Novo Selo", "Yeni köy" demek ve yeni yerleşim yeri için yaygın bir isimdir. Yerleşimler Osmanlı dönemi boyunca oluşmuş ve yok olmuştur. Bu, Niş nahiyesindeki Punuš köyü için de geçerlidir. 1498 tarihli deftere göre bu köy yeni kurulmuştur. O köyde kayıtlı ilk sakin, Punuš'un oğlu Oliver'di⁵³ ve bu muhtemelen köyün adını bu kişiden aldığını, yani yeni bir yerleşim olduğunu gösterir. 1516 tarihli defterde ise köyde Eflak nüfusunun olduğu belirtilmiştir, bu da önceki sakinlerin taşındığını ve devletin bu köyü yaşatmak için Eflakları yerleştirdiğini göstermektedir.⁵⁴ Bu köy, III. Murad dönemine ait defterde artık anılmamaktadır ve günümüzde de bu yerleşimin konumu bilinmemektedir, bu da köyün 16. yüzyılda terk edilip unutulduğunu gösterir. Bu örnekler, yerleşim yerlerinin tarihinin durağan olmadığını, aksine çeşitli tarihî ve doğal koşullara uyum sağlayarak hareketli ve esnek olduğunu göstermektedir.

1498 ve 1516 yıllarına ait defterlerin yapısı neredeyse aynıdır. Her iki defterde de Niş nahiyesine ait olan, Niş şehri hariç, 111 yerleşim kaydedilmiştir. Daha doğrusu, 108 yerleşim Niş nahiyesine ait olarak kaydedilmişken, üç derbend köyü olan Dejan, Kruševica ve Đurince, kaza-i Niş'e aitti. Ancak, 1516 defterinde, Čačina adlı bir köy iki kez kaydedilmiştir.⁵⁵ 1516 ve 1564 yılları arasındaki dönemde büyük bir boşluk bulunmaktadır çünkü Niş nahiyesine ait defterlerin bazı kısımları büyük ölçüde kaybolmuştur. 1521 yılına ait *Adet-i ağnam ve resmi ağıl defteri* bu boşluğu bir nebze doldurabilir çünkü koyun ve keçi yetiştiricileri yaşadıkları köylere göre

⁴⁹ BOA, TT.d., nr. 166., s. 310.

⁵⁰ Марија Антић, "Антропогеографска проучавања насеља Запања", s. 378.

⁵¹ **Muhimme defteri: Dokumenti o našim krajevima**, haz: Ešref Kovačević, Orijentalni institut – Monumenta Turcica C. IV, Sarajevo, 1985, s. 24-25

⁵² BOA, TT.d., nr. 166., s. 314.

⁵³ BOA, TT.d., nr. 027.

⁵⁴ BOA, TT.d., nr. 1007., s. 493-494.

⁵⁵ BOA, TT.d., nr. 1007., s. 490.; s. 517.

kaydedilmiştir. Ayrıca, vergilerin ödendiği köyler de kaydedilmiştir. Ancak bu defter, Niş nahiyesinden çok daha büyük bir alanı kapsayan Niş kadılığının tüm bölgesini kapsadığından dolayı bazı zorluklar bulunmaktadır. 1516 defteri, 1521 yılına ait *ağnam defteri* ve III. Murad dönemi defterinin karşılaştırmalı analiziyle, 1521 ağnam defterinde belirtilen 15'ten fazla köyün III. Murad dönemi defterinde kaydedildiği, ancak 1516 defterinde belirtilmediği gözlemlenmiştir. Bu, Niş havzasının mufassal defterlere göre daha yoğun yerleşime sahip olduğu sonucuna varmamıza neden olabilir. Öte yandan, bu köylerin dağ köyleri olduğunu ve sakinlerinin birincil faaliyet olarak koyun yetiştiriciliği yaptığını ve bu köylerin ova köylerine göre çok daha az nüfusa sahip olduğunu unutmamak gerekir. Bu, III. Murad dönemindeki defterlere neden kaydedildiklerini de açıklar. Tımar sisteminin reformu sırasında, sipahilerin önemi azalmış ve ekonomik kapasitesi düşük köyler onlara tahsis edilmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısında, 15. yüzyılın sonları ve 16. yüzyılın başlarına göre defterlerde çok daha fazla yerleşim kaydedilmiştir. III. Murad dönemindeki deftere, Niş şehri hariç 154 yerleşim kaydedilmiştir. Bu yerleşimlerden 7 tanesi iki kez kaydedilmiştir. 1516 defterinde kaydedilen 30 köyün III. Murad dönemi defterinde yer almaması göz önüne alındığında, bu kaydedilen köylerin sayısının önemli ölçüde arttığı görülmektedir. Bunlardan bazıları oldukça önemli ve iyi yerleşmiş köylerdi. Örneğin, III. Murad dönemindeki defterde belirtilmeyen Jelašnica köyü, 15. yüzyılın sonları ve 16. yüzyılın ilk yarısında 62 *hane* ve 15 *mücerred* nüfusu ile önemli bir köydü ve Jelašnica nehrinin gücünü kullanan yaklaşık 20 değirmenle Niş nahiyesinin proto-endüstriyel bölgesini temsil ediyordu. 1516 yılına ait deftere göre, bu köyün 40 sakini, *ulak* atları yetiştirdiği için olağanüstü vergileri ödemiordu. Ayrıca 7 kişi pirinç yetiştiriciliği yapıyordu ve bu nedenle *avarız* ödemiordu. Vergi yapısına bakıldığında, bu köyün sakinlerinin, buğday, şarap, pirinç üretimi ve koyun ve keçi yetiştiriciliğinde büyük paya sahip olduğu için oldukça zengin olabileceği sonucuna varılabilir.⁵⁶ Bu köy, 1564 yılına ait nüfus sayımına göre 40 ila 50 ev arasında nüfusa sahipti.⁵⁷ III. Murad dönemi defterinde yer almayan köyler kaybolmamış, aksine başka mülkiyetlere dahil edilmiştir. Bunun kanıtı, III. Murad dönemindeki defterin kendisindedir. Örneğin, Brenica köyü tımar sisteminin bir parçası olarak belirtilmemiş, ancak Gornja Kutina köyünün gelirlerinin bir parçası olarak belirtilmiştir.⁵⁸ Tüm bu bilgilerin ışığında, 15. ve 16. yüzyıllarda tımar sisteminin temelinin

⁵⁶ BOA, TT.d., nr. 1007., s. 490.; s. 524.

⁵⁷ Душанка Бојанић, “Ниш до Великог рата 1683.”, s. 109.

⁵⁸ BOA, TT.d., nr. 166., s. 311.

oluşturan birçok köyün, Osmanlı Devleti'nin askeri ve idari sınıfının özel mülkiyetlerinin bir parçası haline geldiği sonucuna varmak gerekir. Bunlardan bazıları artık Niş nahiyesine ait değildi ve bu nedenle Niş nahiyesinin defterine dahil edilmemiştir. Bu, muhtemelen Niş'ten oldukça uzak olan köyler için geçerliydi. Ancak, eksik olan köylerin çoğu Niş'e yakındı, bu da onların hala tımar sisteminin bir parçası olacağını, eğer 16. yüzyılın ikinci yarısında reform geçirmemiş olsaydı, gösterir. Bu şekilde, muhtemelen vakıf veya başka özel mülkiyetler kapsamında başka bir yerde kaydedilmişlerdir. Öte yandan, defterde, 16. yüzyılın ilk yarısında anılmayan birçok yerleşim kaydedilmiştir. Daha önce belirttiğimiz gibi, bu, tımar sahiplerinin önemini kaybettiğinin ve gelir sağlayamayan dağ köylerinin maaşlarına dahil edildiğinin bir kanıtıdır. 15. ve 16. yüzyılda tımar sistemi Osmanlı Devleti'nin temel taşı olduğundan, bu tür köyler defterlere kaydedilmemişti, ancak kesinlikle var oldukları bilinmektedir. Ayrıca, 1564 defterinde yer almayan Radinac, Koprivnica veya Jagličie gibi yerleşimler,⁵⁹ III. Murad dönemi defterinde yeniden anılmaktadır, bu da onların geçici olarak bir özel mülkiyete dahil edildiğini ve III. Murad tahta geçtiğinde ve Niş nahiyesi sayımı yapıldığında tekrar tımar sistemine dahil edildiklerini gösterebilir. 15. ve 16. yüzyıl boyunca var olan yerleşimler, defterlerde kaybolup yeniden ortaya çıkanlar, büyük ölçüde 16. yüzyılın ikinci yarısındaki tımar sisteminin kriz ve reformunun bir yansımasıdır, gerçek durumlarının değil. Daha önce belirttiğimiz gibi, 15. yüzyılın sonları ve 16. yüzyılın başlarında aynı sayıda yerleşim mevcuttu, ancak 16. yüzyılın ikinci yarısında defterlerde önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bu, 15. ve 16. yüzyılın ilk yarısında tımar sisteminin sabit ve statik olduğunu, ancak 16. yüzyılın ikinci yarısında çok dinamik olduğunu ve büyük dalgalanmalar yaşadığını göstermektedir.

1. 4. Nüfus

Osmanlı Devleti'nin 15. ve 16. yüzyıllardaki nüfusu genellikle mufassal defterlere dayanarak analiz edilmektedir. Ancak, bu kaynakların temel sorunu, bunların bir nüfus sayımı değil, *vergilendirilen* nüfusun, yani tımar sistemine dahil olan kişilerin sayımı olmasıdır.⁶⁰ Bu nedenle, 15. yüzyılın sonları ve 16. yüzyılın ilk yarısına ait mufassal defterlerin, tımar sisteminin zirvede olduğu dönemde, nüfusun gerçek durumunu daha fazla yansıttığını, 16. yüzyılın ikinci yarısında tımar sisteminin reforma tabi tutulduğu döneme ait defterlere göre daha gerçekçi

⁵⁹ Душанка Бојанић, “Ниш до Великог рата 1683.”, s. 109.

⁶⁰ Metin M. Coşgel, “Ottoman tax registers (tahrir defterleri)”, *Economics Working Papers*, 2002, s. 37.

olduğunu varsaymaktayız. Ancak, bu dönemde bile defterlere kaydedilmeyen bir nüfus mevcuttu. Daha önce belirttiğimiz gibi, o dönemde mevcut olan bazı dağlık yerleşimler defterlere kaydedilmemişti. Ayrıca, sayılan köylerde, sipahi veya devlet gelirlerinin hesaplanması amacıyla defterlere kaydedilenden daha fazla hane olduğu varsayılmaktadır. Örneğin, topraksız evliler, sayıları göz ardı edilemeyecek kadar fazla olmasına rağmen, sayılmamışlardır. Ayrıca, vergiden muaf olan nüfus da kaydedilmemiştir.⁶¹ 15. yüzyılın sonları ve 16. yüzyılın ilk yarısında, en önemli yerleşimlerin tapu tahrir defterlerine kaydedildiğini ve köylerdeki hane sayısının en fazla olduğu dönemin bu olduğunu varsaymaktayız. Bu nedenle, 15. yüzyılın sonları ve 16. yüzyılın başlarına ait defterlerdeki nüfusla ilgili sayılar, Niş bölgesinin nüfus yoğunluğunu iyi yansıtabilir. Öte yandan, 16. yüzyılın ikinci yarısına ait defterler, nüfus sayısı ile ilgili sorulara çözümden çok daha fazla sorun teşkil etmektedir.

Niş nahiyesinde nüfus sayısının hesaplanmasında ikinci bir engel, Müslüman ve Hristiyan ailelerin büyüklüğüdür. Hristiyan nüfus, *hane*, *mücerred* ve *bive* hane halkı olarak sayılmıştır. Hane, tüm ev halkını, mücerred, bekar ve çalışabilir yetişkin erkekleri ve bive, dul hane halkını temsil ediyordu. Hane terimi, Niş şehrindeki Müslüman aileler için kullanılıyordu, köylerde ise *müslüm* terimi kullanılıyordu.⁶² Niş şehrinde, III. Murad dönemi defterinde bazı durumlarda Müslüman nüfus için *neferan* terimi kullanılmıştır.⁶³ *Bennak*, bir Müslüman ailesinin en fazla yarım araziye sahip olduğu ve bu nedenle 11 akçe vergi ödediği mali birimi temsil ediyordu.⁶⁴ Hane, temel mali birim olup, mufassal defterlere yerleşim yerlerindeki hane reisleri kaydediliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun demografik tarihini inceleyen öncülerden biri olan Barkan'ın önerdiği,⁶⁵ bir hanenin 5 kişiden oluştuğu evrensel boyut, tarihçiler tarafından birçok kez eleştirilmiş ve bölgesel farklılıkların varlığı vurgulanmıştır.⁶⁶ Ayrıca, aynı bölge içinde de farklılıkların olduğunu unutmamak gerekir. Bu farklılıklar, Hristiyan ve Müslüman hane büyüklükleri ile şehir ve köy hane büyüklükleri arasında olabilirdi. Ayrıca, Niş nahiyesinde

⁶¹ Nenad Moačanin, "O pouzdanosti osmanskih katastarskih popisa", **IV. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu Bildirileri**, Haz: Nimetullah Hafız, Prizren, Balkan Türkoloji Merkezi, 2011, s. 224.

⁶² BOA, TT.d., nr. 166., s. 309.

⁶³ *Ibid.*, s. 291.

⁶⁴ Хазим Шабановић, **Турски извори за историју Београда. Катастарски попис Београда и околине, 1476–1566**, s. 611.

⁶⁵ Bekir Kemal Ataman, "Ottoman Demographic History (14th-17th Centuries). Some Considerations", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, C. XXXV (2), 1992, s. 190.

⁶⁶ Небојша Шулетић, **Сремски санџак у XVI веку**, s. 91-92.

mevcut olan Eflak ve Çingene hanelerinin karmaşık yapıları da göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin, Eflak statüsüne sahip nüfusta, geniş ve karmaşık aileler hakimdir ve bir mali birimdeki kişi sayısı, Niş nahiyesindeki diğer köylere göre çok daha fazladır.⁶⁷ 1498 ve 1516 yıllarına ait defterlerde kaydedilen Çingene nüfus, Niş kadılığında mevcut olan Çingene nüfusunun sadece bir kısmını temsil etmektedir. Göçebe oldukları için büyük ölçüde Osmanlı idaresi tarafından kaydedilememişlerdir. Niş nahiyesinde hayvancılıkla uğraşan göçebe nüfus da mevcuttu. Bu nüfusun bir kısmı *Adet-i ağnam ve resmi ağıl defterlerine* kaydedilmişti.⁶⁸ Ancak büyük bir kısmı muhtemelen sayımların dışında kalmıştır. Nebojša Šuletić, 16. yüzyılda Sirem sancağını incelerken, bir Sirem Hristiyan hanesinin 6-10 kişi arasında olduğunu tahmin etmiştir.⁶⁹ Sava ve Tuna nehirlerinin kuzeyindeki bölgelerde cizye ve haraç hane başına değil, çalışabilir gayrimüslim erkek başına alınıyordu ve bu nedenle daha fazla aile, daha az vergi ödemek için tek bir hane içinde toplanıyordu. Bu nedenle, Sava ve Tuna nehirlerinin güneyindeki sancaklarda bir hanenin daha az nüfusa sahip olduğu varsayılmaktadır.⁷⁰ Bir hanenin minimum büyüklüğü, baba, anne ve bir çocuk olmak üzere genellikle 3 kişi olarak kabul edilmektedir.⁷¹ Bu dikkate alındığında, Niş nahiyesindeki bir hanenin ortalama 3 ile 10 kişi arasında olduğu söylenebilir. Farklı ailelerin farklı üye sayıları olsa da sık sık veba, sıtma ve diğer hastalıklar, çok sayıda savaşlar nedeniyle genellikle daha az üye sayısına sahip aileler olduğu varsayılmaktadır. Sıtma, Niş bölgesinde pirinç tarımı ve yaygın bataklık alanlar nedeniyle özellikle yaygın olabilir. Mücerred, yetişkin bekar Hristiyan erkek olarak bir kişi olarak sayılmaktaydı. Bive haneleri için Lowry, bir hanenin 5, bir bivenin ise 4 kişiden oluştuğunu hesaplamıştır.⁷² Bu mantıklıdır çünkü evin başı öldüğünde hane bir kişiden mahrum kalır. Bu nedenle, bir bive hanesinin 3 ile 10 kişi arasında bir üyeye sahip olduğunu ve bir kişi eksik olduğunu varsayabiliriz. Ancak, 16. yüzyılın ikinci yarısına ait Niş nahiyesi defterde bive haneleri daha fazla kaydedilmemektedir, bu da onların hane ile eşitlendiği veya sayım sırasında dikkate alınmadığı anlamına gelir. 1498 ve 1516 yıllarına ait defterlerde hane ve mücerred eşit kabul edilip 25 akçe ispence öderken, bive daha avantajlı bir statüye sahip olup 6

⁶⁷ Nenad Moaćanin, "O pouzdanosti osmanskih katastarskih popisa", s. 224.

⁶⁸ BOA, MAD.d no. 01249., s. 9.

⁶⁹ Небојша Шулетић, *Сремски санџак у XVI веку*, s. 104.

⁷⁰ Небојша Шулетић, "Карловци - Демографске и економске прилике (1546-1590)", *Зборник Матице српске за историју*, C. LXXXV, 2012, s. 33-34.

⁷¹ Bekir Kemal Ataman, "Ottoman Demographic History (14th-17th Centuries). Some Considerations", s. 188.

⁷² *Ibid.*, s. 190.

akçe ispençe ödemekteydi.⁷³ Şehir nüfusu ile ilgili olarak, Niş şehrine ayrılmış bölümde daha fazla bilgi verilecektir, burada ise Niş nahiyesindeki köylü Hristiyan nüfusunun kabaca bir tahminini vereceğiz. Tımar sistemi kapsamında, kaza-i Niş'e ait Dejan, Kruševica ve Đurince köyleri dahil, 1516 yılı defterine göre Niş nahiyesinde yaklaşık 3680 hane, 830 mücerred ve 400 bive vardı. Bu, tımar sistemine dahil olan köylü Hristiyan nüfusunun 13.000 ile 40.000 arasında olduğunu göstermektedir. Şehirdeki, az sayıdaki köylü Müslüman nüfusunu, topraksızları, göçebeleri ve defterlere kaydedilmeyen tüm yerleşimleri göz önüne alarak, Niş nahiyesinin nüfusu çok daha fazlaydı. III. Murad dönemi nüfus sayımına göre tımar sistemine dahil olan köy Hristiyan hane sayısı yaklaşık 3300'dü. Mücerred sayısı ise önemsizdi ve bive haneleri kaydedilmemişti. Bu, 1564 yılı defterindeki yaklaşık 2500 hane sayısına göre tımar sistemine dahil olan önemli bir artışı göstermektedir.⁷⁴ Ancak, 15. yüzyılın sonları ve 16. yüzyılın başlarına göre önemli ölçüde daha azdır. Bu rakamlar, 16. yüzyılın ikinci yarısındaki nüfusun demografik yapısı hakkında kesin bir bilgi vermez. Daha önce de belirttiğimiz gibi, tımar sisteminin bir parçası olan yaklaşık 30 köy, III. Murad dönemi defterinde görünmemektedir. 16. yüzyılın ikinci yarısında, Şevket Pamuk'un tahminine göre, toplam arazinin yaklaşık üçte birini oluşturan asker ve vakıf özel mülkiyeti haline gelmiştir.⁷⁵ Askeri ve idari sınıfın temsilcileri ve vakıf topraklarının sahipleri köy nüfusunu kendi topraklarına çekmişlerdir. 16. yüzyılın ikinci yarısında, çok sayıda topraksız ortaya çıkmıştır. Osmanlı idaresi, bu topraksızların bazılarını tımar sistemine dahil etmeye çalışmış olabilir. III. Murad dönemi defterinde hemen hemen her köyde şu ifade bulunmaktadır: "*Mahsûl-i haymanegân gayrı ez cizye*". Bu mali terim bazen ayrı, bazen *kaçgun ve beytü'l-mal* gelirleriyle birlikte kaydedilmiştir.⁷⁶ Çok sayıda topraksız nedeniyle, devlet bazılarını tımar sistemine dahil etmiş olabilir. Toprakları olmadığı için cizye ödemek zorundaydılar. III. Murad'ın saltanatının başlangıcında, bu defterin oluşturulduğu dönemde, cizye 35 akçeydi.⁷⁷ Ancak, bu mali terimdeki rakamlar her zaman farklıydı ve bazen bu mali kalemden elde edilen gelirler 35 akçeden çok daha azdı. Bu nedenle, topraksız ailelerin sayısını bu temele dayanarak belirlemek mümkün değildir, ancak bu mali kalemin yaygınlığı göz önüne alındığında, topraksızların 16. yüzyılın ikinci yarısında Niş nahiyesinde önemli bir demografik grup olduğunu varsaymak gerekir. Tüm bu

⁷³ BOA, TT.d., nr. 1007.

⁷⁴ Душанка Бојанић, "Ниш до Великог рата 1683.", s. 109.

⁷⁵ Bekir Kemal Ataman, "Ottoman Demographic History (14th-17th Centuries). Some Considerations", s. 189.

⁷⁶ BOA, TT.d., nr. 166.

⁷⁷ Hamid Hadžibegić, "Džizja ili harač", *Prilozi Za Orijentalnu Filologiju*, C. III (3-4), 2017, s. 77.

dikkate alındığında, 16. yüzyılın ikinci yarısına ait defterler, tımar sisteminin krizini yansıttığından, nüfus hakkında doğru bir bilgi sağlayamaz çünkü tımar sistemine dahil olan nüfus, 15. yüzyılın sonları ve 16. yüzyılın başlarına göre çok daha azdır. Birçok tarihçi, bu defterlere dayanarak 16. yüzyılın ikinci yarısında Niş bölgesindeki nüfusun azaldığını değerlendirmiştir.⁷⁸ Burada, nüfusun azalmadığını iddia etmiyoruz, ancak bu defterlere dayanarak böyle bir sonuca varılamaz ve bu tür bir değerlendirme yapabilmek için diğer kaynakların da dikkate alınması gerekir.

Şehir nüfusunun dini yapısı özel olarak ele alınacaktır. 15. yüzyılın ikinci yarısından ve 16. yüzyıl boyunca köy nüfusunun dini yapısı ağırlıklı olarak Hristiyan'dı. 1516 yılına ait defterde, sadece 14 yerleşim yerinde yaşayan yaklaşık 60 Müslüman aile kaydedilmiştir. Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu tek köy Brzi Brod'du. Orada 16 müslüm ve 11 bennak kaydedilmiştir.⁷⁹ Bu istisnanın, köyün pirinç yetiştirmek için uygun konumuyla ve Niş şehrine yakınlığıyla bağlantılı olduğunu varsayıyoruz. Niş havzasında pirinç yetiştirilen ilk köy ve 14. yüzyılın sonunda ilk Müslüman pirinç yetiştiricilerinin yerleştiği yer olarak düşünüyoruz, bunu ayrıca açıklayacağız.

III. Murad dönemi defterinde, Niş nahiyesindeki köylerde daha fazla Müslüman sayısı dikkat çekmektedir.⁸⁰ Ayrıca, askeri ve idari sınıfın birçok temsilcisi, Niş nahiyesindeki birkaç köyde çiftlik olarak adlandırılan özel mülklere sahipti. Özel mülk oldukları için defterlere daha ayrıntılı bir şekilde kaydedilmemişlerdir, bu nedenle bu mülklerde kimin yaşadığı hakkında bilgi sahibi değiliz. Öte yandan, III. Murad dönemi defterinde Müslüman köylü ailelerin sahip olduğu birçok çiftlik kaydedilmiştir. Bu çiftliklerin 30 tanesi vardı ve hepsi 22 akçe resmi çift ödemekteydi, biri hariç hepsi 11 akçe ödemekteydi.⁸¹ Hepsinin özel mülk olarak yönetilip yönetilmediği net değil, ancak *tapu name* veya *der tasarruf-i* yazılı olanlar özel mülk olarak yönetilebilirdi.⁸² Büyük çiftliklerde olduğu gibi, bu Müslümanların bu mülklerde yaşayıp yaşamadıkları veya ücretli iş gücü mü kullandıkları belirsizdir. Müslümanları köylerde mülk satın almaya veya kiralamaya yönlendiren başlıca nedenlerden biri, bağcılık, yani şarap üretimiydi, bu da onlara büyük kazanç sağlayabilirdi. III. Murad dönemi defteri, Niş'te yaşayan bazı Müslümanların köylerde üzüm

⁷⁸ Душанка Божанић, “Ниш до Великог рата 1683.”, s. 109-110.

⁷⁹ BOA, TT.d., nr. 1007., s. 461.

⁸⁰ BOA, TT.d., nr. 166., s. 309.

⁸¹ *Ibid.*, s. 310.

⁸² *Ibid.*, s. 328-329.

bağlarına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, başka bir köyde, *resm-i dönüm-i bağat* gelirleri, o köyde yaşamayan 15 Müslüman tarafından ödenmiştir.⁸³ 16. yüzyılın ikinci yarısında Müslümanların iş çıkarları giderek köylere bağlı hale gelmiştir. Genellikle köylerde yaşamamalarına rağmen, pirinç, şarap üretimi ve koyun yetiştiriciliği ile ilgili iş faaliyetleri, 16. yüzyılın ikinci yarısında köylerin yapısını değiştirmektedir.

1. 5. Köy Nüfusundaki Demografik Hareketler

Elimizdeki 16. yüzyıl kaynakları, nüfus hareketlerine dair kısmi bir bakış açısı sunabilir. Niş nahiyesinde nüfus hareketlerinin farklı şekilde gerçekleştiği iki coğrafi bölgeyi ayırabiliriz. İlk coğrafi bölge, nüfus hareketlerinin fazla belirgin olmadığı Zaplanje ve diğer dağlık bölgelerdir. Büyük dağ kütleleriyle izole edilmiş olan Zaplanje coğrafi bölgesi, birçok yerleşim ve nüfusa sahipti, bu da nüfusun büyük ölçüde yer değiştirmemesine neden oldu. Zaplanje bölgesini araştıran bazı araştırmacılar, XV. yüzyılın sonlarından XVIII. yüzyıla kadar sürekli olarak belirli sayıda nüfusun buraya yerleştiğini gözlemlediler. Bu nüfus içinde Kosova-Metohiya ve Morava-Vardar göçmen akımı baskındı.⁸⁴ Defterlere dayanarak Zaplanje köylerinin dini yapısının önemli ölçüde değişmediği görüldüğünden, Zaplanje bölgesine yerleşenlerin büyük olasılıkla Hristiyan ve muhtemelen Sırp etnik grubundan olduğunu varsayıyoruz.

İkinci coğrafi bölge, Niş havzasındaki ana ulaşım yolları boyunca yer alan yerleşimlerden oluşuyordu. Nişava ve Južna Morava nehir vadilerinde, Rumeli Orta Kol (*Via Militaris*) üzerinden geçen yerleşimler, XV. yüzyılın ikinci yarısında ve XVI. yüzyıl boyunca önemli demografik değişiklikler yaşadı. Daha önce belirttiğimiz gibi, Niş nahiyesindeki birçok yerleşim Nişava ve Južna Morava nehir vadilerinde yer alıyordu. Bu yerleşimler, elverişli konumları nedeniyle ürünlerini yolculara, tüccarlara ve orduya satarak çok karlı olabiliyordu. Ancak savaş zamanlarında ilk saldırıya uğrayan yerlerdi ve büyük zarar gördüler. XV. yüzyılın ortalarına kadar bu köylerin sakinlerinin büyük bir kısmının kuzeye göç ettiğini varsayıyoruz. Osmanlı fetihleri, XIV. yüzyılın sonları ve XV. yüzyılın ilk yarısında büyük demografik hareketlere neden olmuş ve eski Sırp ortaçağ devleti topraklarından büyük bir nüfus kuzeye göç etmiştir.⁸⁵ Bu hareketler muhtemelen Južna Morava ve Nişava vadilerindeki köyleri de etkilemiştir. 1498 tarihli defter, bu

⁸³ *Ibid.*, s. 331-332.

⁸⁴ Марија Антић, “Антропогеографска проучавања насеља Заплања”, s. 370-373.

⁸⁵ Небојша Шулетић, *Сремски санџак у XVI веку*, s. 214.

yerleşimlerin demografik kapasitelerinin toparlandığını gösteriyor, ancak bu insanların nereden geldiklerini açıklamıyor. Nadir durumlarda, bir isim yanında göçmen olduğu ve çok nadir olarak geldiği yer veya bölge belirtilmiştir. Büyük bir göç dalgası, 1521 yılında Belgrad'ın fethi ve 1526 Mohaç Muharebesi'nden sonra, büyük bir Müslüman nüfusun Sava ve Tuna'nın kuzeyine zorunlu göçü (sürgün) ile gerçekleşti⁸⁶. Osmanlı Devleti'nin Sava ve Tuna'nın kuzeyine genişlemesi, devletin güneyindeki Hristiyan nüfusun göç dalgasını da tetikledi. Budin Beylerbeyliği'nin (1541) ve Temeşvar Beylerbeyliği'nin (1552) kurulmasıyla, Semendire sancağı sınır bölgesi statüsünü kaybetti ve devlet, 1530'da Semendire, Alacahisar ve Zvornik sancaklarının nüfusunun Eflak statüsünü kaldırdı. Bu değişiklik, Osmanlı Devleti'nin sınır bölgelerine, daha avantajlı mali statüde olmak için Hristiyan nüfusun göçünü tetikledi.⁸⁷ Bu göç dalgasının Niş nahiyesini ne ölçüde etkilediğini belirlemek zordur, ancak ekonomik sorunları olan nüfusun kuzeye göç ederek çözüm aradığı varsayılmaktadır. 1536 tarihli defterde Niş'e ait kısmı kısmen korunmuştur, ancak bazı verilere dayanarak belirli sonuçlar çıkarılabilir. Bu defterde yer alan az sayıda köyde, 1516 yılı defterine kıyasla timar sistemine dahil olan hane sayısının azaldığı görülmektedir. Örneğin, Selim I dönemine ait defterde Donje Meğurevo köyünde 63 hane, 20 mücerred ve 10 bive kaydedilmiştir ve köyün gelirleri 9400 akçe idi.⁸⁸ 1536 yılı defterinde aynı köyde 41 hane, 11 mücerred ve 4 başına kaydedilmiştir ve köyün gelirleri yaklaşık 4800 akçe idi.⁸⁹ 1536 defterinde korunan köylerde timar sistemine dahil hane sayısının azalması, nüfusun da azaldığını kesin olarak göstermez. Ancak bu defterin Belgrad'ın fethi ve Mohaç Muharebesi'nden sonra gerçekleşen büyük demografik değişimlerin sonucu olarak ortaya çıktığı göz önüne alındığında, korunan yerleşimlerdeki hane sayısının azalmasının geçici olmadığı ve büyük bir nüfusun gerçekten göç ettiğini varsaymaktayız. Öte yandan, devletin mali yüklerin göçlere neden olabileceğinin farkında olduğu ve Gornje Meğurevo köyündeki sipahi gelirlerinin 16. yüzyılın başlarına göre otuzlu yıllarda yarıya indirildiği görülmektedir. 1536 defterinde, 1516 defterine kıyasla daha fazla pirinç yetiştiricisi kaydedilmiştir. Niş nahiyesine diğer bölgelerden çok sayıda Müslüman pirinç yetiştiricisi yerleşmiştir.⁹⁰ Bu dönemde Niş nahiyesine sadece bir kısmının yerleştiğini

⁸⁶ Grigor Boykov, **Ottoman Plovdiv: Space, Architecture, and Population (14th-17th Centuries)**, Vienna, Austrian Academy of Sciences, 2024, s. 194.

⁸⁷ Небојша Шулетић, **Сремски санџак у XVI веку**, s. 107-108.

⁸⁸ BOA, TT.d., nr. 1007., s. 464-465.

⁸⁹ BOA, TT.d., nr. 187., s. 76-77.

⁹⁰ *ibid.*, s. 79.

varsayıyoruz. Böylece, nüfusun yerleşmesinin göçle birlikte gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Yeni eyaletlerin kurulması nedeniyle Niş nahiyesinin demografik kapasitelerinin ne ölçüde toparlandığını söylemek zordur, çünkü III. Murad dönemi defterleri nüfus yoğunluğu hakkında yeterli bilgi sunmamaktadır. III. Murad dönemi defterine kaydedilen 10 boş yerleşim, 16. yüzyılın ikinci yarısında Niş nahiyesinden nüfusun göç ettiğinin bir işareti olabilir.⁹¹ Ancak, örneğin, III. Murad dönemi defterinde Stupnica köyünün iki kez kaydedildiği gerçeği, bu durumu karışık hale getirmektedir. İlk durumda köy, boş (*hâlî ez-raiyyet*)⁹² olarak kaydedilmişken, ikinci durumda 40 hane ve 1 mücerred olarak kaydedilmiştir.⁹³ Bu izole bir durum olmadığını, bu defterden başka bir örnekle de doğrulanmaktadır.⁹⁴ Aynı isimde iki yerleşim olmadığını, farklı nüfusun gelirlerinin farklı sipahilere tahsis edildiğini varsayıyoruz. Muhtemelen, belirli bir sipahinin maaşına dahil olan nüfusun bir kısmı göç etmiş ve bu da idare tarafından kaydedilmiştir. Bu nedenle, *hali ez-raiyyet* ifadesi tüm köyün göç ettiğini gösterebilir. 16. yüzyılın ikinci yarısında göç kesinlikle vardı, ancak mevcut bilgilere dayanarak ne ölçüde olduğunu söylemek mümkün değildir. Öte yandan, yerleşen nüfus hakkında belirli bilgiler mevcuttur. III. Murad dönemi defterinde, Sečanica köyüne Alacahisar sancağından belirli bir reaya (*mütemekkin olmuşdur*) sayısının yerleştiği kaydedilmiştir.⁹⁵ Ayrıca, Stephan Gerlach seyahatnamesinde "Hamza Bey, Jula'da bulunmuş ve oradan eşleri ve çocuklarıyla beraber birçok Macarı buraya getirip iki köye yerleştirmiş." diye yazmıştır.⁹⁶ 16. yüzyılın ikinci yarısında köyden şehre göç, köylerdeki demografik değişikliklerin bir diğer önemli sebebiydi.⁹⁷ Niş, 16. yüzyılın ikinci yarısında gelişmiş ve yeni mahalleler kurulmuş, bu mahallelerde önemli sayıda "yeni" Müslüman yaşamaktaydı. Belirli bir Hristiyan nüfusun Niş nahiyesindeki köylerden Niş şehrine göç ettiği, İslam'ı kabul ettiği ve yeni kurulan mahallelere yerleştiği varsayılmaktadır. Bu göçlerin nedenleri farklıydı. Köyden şehre göçün ana nedenlerinden biri, Osmanlı yönetiminin "yeni" Müslümanlara mali kolaylıklar sağlamasıydı, en

⁹¹ BOA, TT.d., nr. 166.

⁹² *İbid.*, s. 326.

⁹³ *İbid.*, s. 322- 323.

⁹⁴ *İbid.*, s. 297.

⁹⁵ *İbid.*, s. 321.

⁹⁶ Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576, C: II*, İstanbul, Kitap yayınevi, 2006, s. 841-842.

⁹⁷ Géza David, *Studies in Demographic and Administrative History of Ottoman Hungary*, The Isis Press, İstanbul, Gorgias Press, Piscataway, 2011, s. 192.

azından kısa bir süre için.⁹⁸ Niş nahiyesinde 16. yüzyıldaki demografik hareketlerin boyutlarını, ana nedenlerini ve sonuçlarını belirlemek için daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır.

1. 6. Çiftlik

Niş nahiyesinde çiftliklerin oluşumu, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamış bir süreçtir. Bu, sultanın sürekli ordusunun eyalet şehirlerine yerleşmesiyle bağlantılıdır; bu ordu üyeleri yüksek mevkilerini kullanarak devlet arazilerinde özel mülkler oluşturmaya başlamışlardır.⁹⁹ 1516 yılına ait defter, Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılın ilk yarısında, Niş nahiyesinde ve imparatorluğun diğer bölgelerinde devlet (*mîrî*) arazisini korumayı başardığını göstermektedir, çünkü bu defterde çiftlikler görünmemektedir.¹⁰⁰ Çiftlik meselesi, Osmanlı tarihi çalışmalarında en tartışmalı konulardan biridir ve bu mülklerin doğası ve işlevi hakkındaki tartışmalar hala sürmektedir. Bazı tarihçiler, çiftliklerin aşırı bir rol oynadığını düşünmüş ve askeri ve idari sınıfın bazı temsilcilerinin büyük, pazar odaklı mülkler yaratarak devletin ekonomik çıkarlarına önemli ölçüde zarar verdiğini savunmuşlardır. Ancak, Donald Quataert, 19. yüzyılda da küçük çiftçi mülklerinin hakim olduğunu ve bazı faktörlerin büyük çiftliklerin oluşumunu engellediğini belirtmiştir.¹⁰¹ 16. yüzyılın ikinci yarısında Niş nahiyesinde çiftlik mülklerinin oluştuğunu göreceğiz, ancak bunların devletin elindeki araziye kıyasla marjinal kaldığını söyleyebiliriz.

III. Murad dönemi defterinde yaklaşık 50 çiftlik bulunduğu kaydedilmiştir. Çoğu çiftlik, bir köylü mülkü büyüklüğünde olup, "sahipleri" 22 akçe vergi ödemekteydi. Bu çiftliklerin büyüklüğü, arazinin kalitesine bağlı olarak 60-150 dönüm arasında değişmekteydi. Birinci kalite arazi için bir çift 60 dönüm, orta kalite için 80-90 dönüm ve düşük kalite için 100 veya daha fazla, 150 dönüme kadar kabul edilmekteydi.¹⁰² Ayrıca, bir köylü mülkünün yarısı büyüklüğünde birkaç mülk de bulunmaktaydı. Büyük çiftlikler birkaç kez kaydedilmiş olup nadirdi.¹⁰³ Bu durum, 16. yüzyılın ikinci yarısında Niş nahiyesindeki çiftlik mülklerinin, önemli bir ova köyünün arazisini

⁹⁸ *İbid.*, s. 193.

⁹⁹ Душанка Божанић, “Ниш до Великог рата 1683.”, s. 138.

¹⁰⁰ BOA, TT.d., nr. 1007.

¹⁰¹ Sophia Laiou, “Some Considerations Regarding Çiftlik Formation in the Western Thessaly, Sixteenth-Nineteenth Centuries”, **The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands: Towards a Social and Economic History**, Haz: Elias Kolovos, Phokion Kotzageorgis, Sophia Laiou and Marinos Sariyanis, The Isis Press, Istanbul, 2010, s. 256.

¹⁰² *İbid.*, s. 257.

¹⁰³ BOA, TT.d., nr. 166.

işgal edemeyeceğini göstermektedir. Bir çiftlik, Niş şehrinin içinde bulunuyordu. Diğerleri, Niş nahiyesine ait olan ve çiftliklerin bulunduğu on köyde yer almaktaydı; bunlardan üç köyde daha fazla çiftlik bulunuyordu. İlk köy, Gornja Toponica olup, burada 7 çiftlik bulunmaktaydı.¹⁰⁴ İkinci köy, Malošište olup, burada 6 çiftlik bulunmaktaydı.¹⁰⁵ Üçüncü köy, Gornja Vrežina olup, burada 8 çiftlik bulunmaktaydı.¹⁰⁶ Bazı çiftliklerin yanında *tasarruf* ifadesi bulunmaktaydı, bu da bu tarım arazilerinin bireylerin geçici mülkiyetinde olduğunu göstermektedir.¹⁰⁷ Bu kişiler, her reayanın yaptığı gibi, toprak sahibine *sahib-i arz* olarak vergilerini ödemekteydi. Diğer örneklerde bu ifade belirtilmemiş olsa da, bu durumun çoğu durumda arazinin devlet tarafından kısa süreli kullanım için verildiğini ve kalıcı mülkiyet olmadığını ima ettiğini varsayıyoruz. Çoğu çiftliğin, Niş bölgesindeki etkili bireyler tarafından sahiplenildiği ve defterde bunlardan bazılarının *sipahi*, *voyvoda*, *efendi*, *el-hatib* gibi unvanlara sahip olduğu görülmektedir.¹⁰⁸ Bu durum, askeri ve idari sınıfın belirli temsilcilerinin pazar odaklı olduğunu ve zenginliklerinin bir kısmını tarıma yatırdıklarını doğrulamaktadır. Muhtemelen bu çiftliklerde yaşamıyorlar, Niş şehrinde veya başka bir yakındaki şehir merkezinde yaşıyorlardı. Çiftlik sahipleri genellikle bu tarım arazilerinin kullanımını üçüncü bir tarafa kiralamaktaydılar. Bu durumlarda defterlerde özel bir ifade olan *der yed-i* kaydedilirdi ve bu, tasarruf sahibini değil, arazinin şu anda kim tarafından kullanıldığını belirtirdi.¹⁰⁹ Niş nahiyesindeki çiftliklerin yaklaşık üçte biri üçüncü bir tarafa kiralanmıştı.¹¹⁰ Bu uygulama, çiftlik sahiplerinin mülklerinin bulunduğu bölgeden uzakta olmaları durumunda yaygındı.¹¹¹

Bonjince köyünde çiftlik yanında, "*zemîn hâlâ der tasarruf-i Kulu Dede...*" ifadesi bulunmaktaydı.¹¹² Michael Cook, bu durumda zemin teriminin, arazi büyüklüğünü değil, mülkün doğasını ifade ettiğini açıklamıştır. Bu, önceden atıl veya terkedilmiş arazilerin devlet tarafından kiralanarak yeniden kullanıma açıldığı ve bu arazilerin herhangi bir kişi tarafından kiralanabileceği

¹⁰⁴ *İbid.*, s. 304.

¹⁰⁵ *İbid.*, s. 309.

¹⁰⁶ *İbid.*, s. 329.

¹⁰⁷ *İbid.*, s. 304.

¹⁰⁸ *İbid.*, s. 304; s. 328.; s. 329.

¹⁰⁹ Sophia Laiou, "Some Considerations Regarding Çiftlik Formation in the Western Thessaly, Sixteenth-Nineteenth Centuries", s. 261.

¹¹⁰ BOA, TT.d., nr. 166.

¹¹¹ Sophia Laiou, "Some Considerations Regarding Çiftlik Formation in the Western Thessaly, Sixteenth-Nineteenth Centuries", s. 261.

¹¹² BOA, TT.d., nr. 166., s. 309.

anlamına gelmektedir. Bu bilgi, Halil İnalçık'ın, çift-hane sistemi dışındaki atıl veya terkedilmiş arazilerin edinilmesinde hüküm süren sınıf üyelerinin rolünü vurgulayan tezini desteklemektedir. Sophia Laiou, zemin mülklerinin çiftlik oluşturma sürecinin bir adımı olup olmadığını sorgulamaktadır.¹¹³ Daha ileri giderek, III. Murad dönemi defterinde kaydedilen çiftliklerin, öncelikle zemin yani terkedilmiş, "boş" arazi olup olmadığını ve bu arazilerin devlet tarafından askeri ve idari sınıfın temsilcilerine veya yerel güç sahiplerine kiralandığını sorgulayabiliriz. Devlet için bir avantaj, terkedilmiş arazilerin artık kullanılmıyor olmaması ve devletin belirli bir gelir elde edebilmesiydi. Ancak, yerel güç sahipleri, belirli bir reaya sayısını devlet arazisinden kendi topraklarına çekebilirdi. Devlet, reayanın çift-hane sistemini terk etmemesi konusunda sıkı bir şekilde kontrol etse de bu tür durumların yaşandığını varsayıyoruz. Çoğu durumda, çiftlik mülklerinde çalışanlar ücretli işçiler veya kölelerdi.

Çiftlik sahipleri, mülklerini nerede kuracaklarını dikkatle seçerlerdi. Bu mülkler, yüksek piyasa değeri olan tarımsal ürünlerin yetiştirilebileceği yerlerde kurulurdu. Sipahiler, devlet arazisinde yeterli miktarda buğday, pirinç, üzüm ve diğer ürünlerin yetiştirilmesini denetlemek zorundayken, çiftlik sahipleri istedikleri ürünleri yetiştirebilirlerdi. Draškova Kutina köyünde Hasan Voyvoda, kendi çiftliğini kurmuş ve yıllık 200 akçe *bedel-i öşür ve rüsûm* ödemekteydi.¹¹⁴ Medoševac köyünde Hayreddin adlı bir kişi, çiftliğini üçüncü bir tarafa kiralamış ve bu çiftlik için yıllık 100 akçe ödemekteydi. Bu köydeki şıra gelirleri yaklaşık 1000 akçe veya 30 medre olup, bu sipahinin gelirlerinin yaklaşık 1/4'ünü oluşturuyordu.¹¹⁵ Gornja Toponica köyünde 7 çiftlik bulunmaktaydı. Önceki durumda olduğu gibi, bu köydeki şıra gelirleri sipahinin gelirlerinin büyük bir kısmını oluşturuyordu. Ayrıca, bu köydeki Müslümanlar üzüm yetiştirmektedir. 18 Müslüman, *resm-i dönüm-i bağât* için toplamda 72 akçe ödemekteydi.¹¹⁶ Büyük sayıda çiftliklerin bulunduğu bir diğer köy, Malošište köyüydü. Ancak, şıradan elde edilen öşür çok az olup, sadece yarım medre idi. Ayrıca, 5 Müslüman, *resm-i dönüm-i bağât* için 20 akçe ödemekteydi.¹¹⁷ Popovac köyünde Mahmud bin Mustafa adlı bir mücerred'e ait bir çiftlik bulunmaktaydı ve timarnike her yıl 200 akçe *bedel-i öşür ve rüsûm* ödemekteydi. Bu köyden sipahiye giden gelirler yaklaşık 5000 akçe

¹¹³ Sophia Laiou, "Some Considerations Regarding Çiftlik Formation in the Western Thessaly, Sixteenth-Nineteenth Centuries", s. 262.

¹¹⁴ BOA, TT.d., nr. 166., s. 294.

¹¹⁵ *İbid.*, s. 300-301.

¹¹⁶ *İbid.*, s. 304.

¹¹⁷ *İbid.*, s. 309.

olup, bunun 1200 akçesi veya 34 medresi sıra gelirlerinden oluşmaktaydı.¹¹⁸ Özellikle dikkat çeken bir diğer örnek ise kimliği belirlenemeyen bir köyde bulunan iki çiftliktir. İlk çiftlik, Hasan Voyvoda tarafından kurulmuş ve bu çiftlik için yıllık 250 akçe ödeme yapmaktaydı. İkinci çiftlik, Nasrullah? bin Mehmed tarafından kurulmuş olup, bu çiftlik için 22 akçe ödemekteydi. Bu köyde 5 Müslüman aile, 6 Hristiyan aile ve 2 mücerred yaşıyordu. Siğahi'nin gelirleri, ma'a hariç yani başka bir yerin gelirleri ile birlikte 3500 akçe olup, ispence kaydedilmemiştir. Öte yandan, 5 Müslüman aile *resm-i çift* ödemekteydi. Bu, kaydedilen Hristiyan ailelerin çiftlik mülklerinin bir parçası olup olmadığını düşündürebilir. Sipahiye giden en önemli gelir, 1050 akçe veya 30 medre sıra gelirleriydi. Ayrıca, Niş'te yaşayan 26 Müslüman bu köyde üzüm bağlarına sahip olup, bunlar için toplamda 104 akçe ödemekteydiler. Bunun yanı sıra, bu köy pirinç yetiştirmek için de uygundu ve defterde *öşr-i çeltük*'ün 100 akçe veya 5 keyl olduğu kaydedilmiştir.¹¹⁹ Büyük sayıda çiftliklerin bulunduğu bir diğer köy, Gornja Vrežina köyüydü. Bu köyde 8 çiftlik kurulmuştu. Önceki örneklerde olduğu gibi, bu köydeki sıra gelirleri sipahinin gelirlerinin büyük bir kısmını oluşturuyordu ve 700 akçe veya 20 medre olup, sipahinin toplam 3500 akçe gelirinin yaklaşık 1/5'ini oluşturuyordu.¹²⁰ Verilen örnekler, çiftliklerin en önemli yerleşimlerinin üzüm yetiştirmek ve şarap üretmek için uygun köylerde kurulduğunu göstermektedir. Az sayıda çiftlik ise pirinç yetiştirmek için uygun yerlerde kurulmuştur. Askeri ve idari sınıfın pazar odaklı olan ve şarap ve pirinç ticaretinde pay sahibi olan temsilcileri, 16. yüzyılın ikinci yarısında giderek daha fazla zenginleşmeye başlamışlardır. Ticaretlerinin büyüklüğü ve bu ticaretin kendilerine sağladığı etki, gelecekte daha fazla incelenmelidir.

1. 6. 1. Hamza Bey

En önemli çiftliklerden biri, bu örnekler arasında istisna teşkil eden çiftlik, Hamza Bey'in çiftliğidir. O, 16. yüzyılın ikinci yarısında Niş bölgesinin en önemli ve en zengin kişiliğiydi. Cündi lakaplı saygın bir savaşıydı ve büyük bir servet ile mülkiyetini savaş ganimetleri ve esirler için aldığı fidyeler sayesinde elde etmişti. Budin beylerbeyliğinin çeşitli sancaklarında sancakbeyi olarak görev yaptı.¹²¹ III. Murad dönemine ait bir defterde, şehrin bir parçası olarak yazılmış olan çiftliğinden bahsedilir, bu yüzden çiftliğin şehir sınırları içinde veya yakınında olduğunu

¹¹⁸ *İbid.*, s. 325-326.

¹¹⁹ *İbid.*, s. 328.

¹²⁰ *İbid.*, s. 328-329.

¹²¹ Душанка Бојанић, “Ниш до Великог рата 1683.”, s. 129-130.

varsayabiliriz. Çiftliğinde köleler veya savaş esirleri (*Bendegân-ı Mîr-i Müşârün-ileyh*) kaydedilmişti. İlk 10 kişi Müslümandı. Bunlardan 8'i “yeni” Müslüman, biri ise dönme bir babanın oğluydu. Sadece bir kişi, Mehmed bin Piri, istisna teşkil ediyordu. Geri kalan 17 kişi gayrimüslimdi. Çoğunun Macar olduklarını belirten bir lakap taşıyan adları vardı ve Macaristan'dan geldiklerini varsayıyoruz.¹²² Böyle bir varsayım, Hamza Bey'in Macaristan'dan Niş bölgesine birçok kadın ve çocuk getirdiği göz önüne alındığında mantıklıdır.¹²³ Kaydedilen Müslümanların muhtemelen serbest vatandaş oldukları, gayrimüslimlerin ise büyük olasılıkla Niş pazarında satıldıkları veya Hamza Bey'in mülklerinde iş gücü olarak kullanıldıkları düşünülmektedir. Defterlerin insanları üretim yapabilen kişiler olarak kaydettiği ve yalnızca hane başının kaydettiği göz önüne alındığında, Hamza Bey'in bu insanları mülklerine yerleştirip ücretsiz iş gücü olarak kullanmayı amaçladığını varsayabiliriz. Eğer bu insanların çalışmak için değil de satış için değil de çalışmak amacıyla getirildiğini ve aileleriyle birlikte yaşadıklarını varsayarsak, özel mülklerde iş gücü olarak kölelerin rolü ve Niş bölgesindeki nüfusun hangi yüzdesini oluşturdukları üzerine düşünmek gerekir. Hamza Bey'in Niş'teki zenginliği ve önemine dair bir diğer kanıt, Mescidi Kilise mahallesinde bir mescidin inşasına hamiliği olmasıdır.¹²⁴ III. Murad dönemine ait defterde, koyun ve şarap ticaretiyle de ilgilendiği anlaşılmaktadır. Aynı defterde, defterin hazırlanışı sırasında hala hayatta olduğu da belirtilmektedir. Defterde birçok yerde *merdüm*,¹²⁵ *ibn-i*¹²⁶ olarak anılmaktadır. Bu terminoloji, kişiye duyulan saygının bir ifadesi olarak kullanılmıştır. Diğer yandan, defter yazarları önemli kişileri genellikle *merhum-i* olarak anarlardı, eğer o kişi kısa süre önce ölmüşse. Stephan Gerlach'ın seyahatnamesinden, 1578'de Niş'ten geçişi sırasında Hamza Bey'in vefat ettiğini öğreniyoruz, çünkü bir caminin yanında Hamza Bey'in defnedilmiş olduğu türbe var.¹²⁷ Bu bilgiler, III. Murad dönemine ait defterin tarihlenmesi konusunda bize ipuçları verir. Bu zamana kadar III. Murad dönemi defteri tarihlenmemişken, artık bu defterin 1574-1578 yılları arasında yazıldığını güvenle söyleyebiliriz.

¹²² BOA, TT.d., nr. 166., s. 292.

¹²³ Stephan Gerlach, **Türkiye Günlüğü 1573-1576, C: II**, İstanbul, Kitap yayınevi, 2006, s. 841-842.

¹²⁴ BOA, TT.d., nr. 166., s. 293.

¹²⁵ *İbid.*, s. 329.

¹²⁶ *İbid.*, s. 332.

¹²⁷ Stephan Gerlach, **Türkiye Günlüğü 1573-1576, C: II**, İstanbul, Kitap yayınevi, 2006, s. 842.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI NİŞ: ŞEHRİN KENTSEL GELİŞİMİ, NÜFUSU, İKTİSADİ VE SOSYAL HAYATI (15-16. YÜZYIL)

2. 1. Niş'in 15. yüzyılda Kentsel Gelişimi

Sultan I. Murad tarafından 1386 yılında Niş'i fethedilmiştir. Bu fetih, Osmanlı yönetiminin Balkanlar'a girişinin erken safhasına aittir. 14. yüzyılın sonları ve 15. yüzyıla ait Niş ile ilgili düzensiz kaynaklar, şehrin dönüşümünü analiz etmek için yeterli veri sağlamamaktadır. *Kaza-i Niş* ilk mufassal defter yapıldığı 1498 yılına kadar, şehrin dönüşümünün ilk aşaması tamamlanmıştı. 1498 tarihli deftere kaydedilen Müslüman cemaatteki ilk mahalle *Mahalle-i Cami* olarak adlandırılmıştır.¹²⁸ Daha sonraki defterler, bu caminin inşasının Sultan Murad'a atfedildiğini ortaya koymaktadır, ancak hangi Murad'tan (I. Murad veya II. Murad) bahsedildiği belirtilmemiştir.¹²⁹ Evliya Çelebi, 1660 yılında Niş'ten geçerken, I. Murad Camii'nin çarşıda bulunduğunu, o kadar güzel olmadığını, ancak eski tarzda inşa edildiğini kısaca not etmiştir.¹³⁰ Ondan biraz önce, 1658 yılında bir Fransız diplomat, şehirdeki camilerin başlıca olanının Hünkâr Camii olarak adlandırıldığını ve bunun Hüdavendigar, yani I. Murad olduğunu kaydetmiştir.¹³¹ Evliya Çelebi, başka bir durumda *Muradiye* Camii'nin inşasını I. Murad'a atfederek bir hata yapmıştır; bu durum tarihyazımında çürütülmüş ve bu caminin II. Murad tarafından inşa edildiği kanıtlanmıştır.¹³² Dolayısıyla, Evliya Çelebi'nin ifadeleri ihtiyatla değerlendirilmelidir.

Bununla birlikte, Osmanlı yönetim mekanizmalarını göz önünde bulundurarak, Niş'teki ilk caminin I. Murad tarafından inşa edilmiş olması mümkündür. *Şer'i* uygulama, halkın fethedene karşı direnç göstermesi halinde, ana kilisenin yerine bir cami inşa edilmesini öngörmekteydi. Ana kilisenin camiye dönüştürülmesi, İslam'ın Hristiyanlık üzerindeki zaferini sembolik olarak temsil

¹²⁸ BOA, TT.d., nr. 27, s. 2

¹²⁹ Nationalbibliothek- Wien, TT.d., Mxt 632, s. 180.

¹³⁰ Тома Поповић, "Ниш у делима путописаца XVI–XVII века", *Историја Ниша I, Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године*, Ниш, Градина и Просвета, 1983, s. 193.

¹³¹ *Ibid.*, s. 191.

¹³² Grigor Boykov, *Mastering the Conquered Space: Resurrection of Urban Life in Ottoman Upper Thrace (14th-17th C.)* Bilkent University, Ankara, 2013, (Doktora tezi)

etmekteydi.¹³³ Niş, bir kuşatma sonrasında fethedildiği için, kaynaklarda I. Murad'a atfedilen caminin inşa edilmiş olma ihtimali bulunmaktadır. I. Murad'ın mimari uygulamaları Dimetoka'da da belgelenmiştir. Hüdavendigâr, kalenin en büyük kilisesini (*Aya Sofya*) camiye (*Halebi medrese camii*) dönüştürmüş ve Hacı Bektaş'ın *Küçük Camii* olarak bilinen derviş tekkesini genişletmiştir.¹³⁴

Niş 1428 yılında Sultan II. Murad tarafından yeniden fethedilmiş ve yıkılmıştır. Broquiere'in tanıklığına göre, Niş'teki kale Sırbistan despotuna aitti, ancak Osmanlı sultanı tarafından yıkılmıştır.¹³⁵ Hem I. Murad hem de II. Murad, Niş'i fethettikleri ve her iki sultan da Balkanlar'da inşaat faaliyetleriyle tanındığı için, Niş'te gerçek bir caminin hangi sultan döneminde inşa edildiğini kesin olarak söylemek mümkün değildir. Bu durum, Niş'in I. Murad'ın fethinden sonra Osmanlıların elinde kalıp kalmadığını veya Lazar Hrebelyanoviç'in bu şehri geri alıp almadığını bilseydik daha net olurdu. I. Murad fetihten sonra bölgeden çekildiği için, şehrin dönüşümüne başlamak için zamanının olup olmadığı belirsizdir. Bu nedenle, şehrin dönüşümünün 14. yüzyılın sonları veya 15. yüzyılın başlarında başladığını ancak tahmin edebiliriz. Niş, 15. yüzyılın ilk yarısında birçok kez yıkıma uğramış ve son yıkımı 1454 yılında Sırp-Macar birleşik ordusu tarafından gerçekleştirilmiştir.¹³⁶ Bu nedenle, şehrin sürekli gelişiminden ancak 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bahsedebiliriz.

Osmanlılar, şehri fethederek onun kentsel planını da değiştirdiler. Niş, çoğu ortaçağ şehri gibi, bir kuleyle hakim olan "küçük şehir" ve köprü ile nehri Nişava'ya inen alt şehir olan "büyük şehir"den oluşuyordu.¹³⁷ Bu iki şehir bölgesi, tarih boyunca birçok kez yıkılan ve yeniden inşa edilen surlarla çevriliydi. Kule ve surlar, Hristiyan ortaçağ şehirlerinin sembolleri olarak Osmanlılar için aynı değere sahip değildi. Bu nedenle Osmanlılar, Niş'teki büyük kuleye ve birçok kez yıkılan surlara büyük önem vermediler.

¹³³ Grigor Boykov, **Ottoman Plovdiv: Space, Architecture, and Population (14th-17th Centuries)**, Vienna, Austrian Academy of Sciences, 2024, s. 94.

¹³⁴ Ourania Bessi, **The Ottoman Town in the Southern Balkans from 14th to 16th Centuries: A Morphological Approach**, University of Birmingham, 2014, s. 75. (Doktora tezi)

¹³⁵ Bertrandon De La Brocquière, **A Mission to the Medieval Middle East. The Travels of Bertrandon de la Brocquière to Jerusalem and Constantinople**, Çev.: Thomas Johnes, London, I.B. Tauris, 2019, s. 271.

¹³⁶ Јованка Калић, "Ниш у средњем веку", **Историја Ниша I, Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године**, Ниш, Градина и Просвета, 1983, s. 98.

¹³⁷ Миша Ракоција, "Урбана топографија средњовековног Ниша из записа путописа и старих карата", **Ниш и Византија** С: XIV, Ниш, 2016, s. 64.

1481 yılında Niş'ten geçen Martin Segon, şehrin bir zamanlar görkemli olduğunu, ancak şimdi köy gibi göründüğünü kaydetmiştir.¹³⁸ Segon'un bu ifadesi, sonraki seyahat literatüründe güçlü bir etki bırakmış ve bazı yazarlar onun Niş hakkındaki notlarını aynen kopyalamıştır. Bu gezginin algısı, geç ortaçağ Avrupa'sında bir şehrin kule ve surları olmadan düşünülemez olduğu fikriyle büyük ölçüde şekillenmiştir. Bu nedenle Niş hakkında tamamen yanlış bir izlenim edinmiştir. Seyahat literatürü, bu tür gözlemlerle modern araştırmacılar üzerinde de önemli bir etki bırakmış ve Osmanlı yönetiminin kentin gelişimine olumsuz etkisi olduğu sonucuna varmışlardır.¹³⁹ Ancak, çağdaş Osmanlı kaynakları göz önüne alındığında, Niş'in 16. yüzyılda Balkanlar'da önemli bir bölgesel merkez haline geldiği sonucuna varabiliriz.

Muhtemelen Niş'in "yukarı şehirde" bulunan en büyük katedral kilisesi, 14. yüzyılın sonunda veya 15. yüzyılın ilk yarısında *Ulu Cami*'ye dönüştürülmüştür. Defterlerden bu caminin çarşıda bulunduğu öğrenildiği için, etrafında ilk Müslüman şehir çekirdeğinin inşa edildiği sonucuna varılabilir. Cami etrafında büyük olasılıkla hamam, mektep, dükkan gibi başka yapılar da inşa edilmiştir, ancak bunlar defterde açıkça belirtilmemiştir. Bu yapıların kompleksi *külliyeye* olarak adlandırılır ve şehrin dini, sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamının merkezini oluştururdu.¹⁴⁰ Caminin çevresinde mahalleler inşa edilmiştir. Bu mahalleler, çarşı ile birkaç ulaşım yolu ile bağlıydı ve bu yollar yelpaze şeklinde genişliyordu.¹⁴¹ Mahalleler, dini yapının yakınında evler inşa eden yeni yerleşimcilerden oluşan homojen topluluklardı.¹⁴² Bu homojenlik, evlerin caddeye bitişik olarak inşa edilmesi ve birbirine yakın olması ile yansıtılıyordu. 15. yüzyılın sonunda, Niş'teki en önemli mahallenin topluluğu 77 *hane* oluşuyordu. 1498 tarihli defter, bu kişilerin mesleklerini ortaya koymakta ve bu topluluğun sosyal hayatının 15. yüzyılın sonunda gelişmiş olduğunu göstermektedir. *Katip* ve *müezzin* gibi dini mesleklerin yanı sıra, *terazi*, *saraç* gibi zanaatkarlar ve *börekçi*, *kasap*, *helvacı* gibi hizmet sektörü çalışanları da vardı. Ayrıca, ilk nesil

¹³⁸ Тома Поповић, "Ниш у делима путописаца XVI–XVII века", *Историја Ниша I, Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године*, Ниш, Градина и Просвета, 1983, s. 175.

¹³⁹ Миша Ракоција, "Урбана топографија средњовековног Ниша из записа путописа и старих карата", s. 65-66.

¹⁴⁰ Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Külliyeye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: XXVI, Ankara 2002, s. 542-544. (<https://islamansiklopedisi.org.tr/kulliye>)

¹⁴¹ Драгана Амедоски, Владета Петровић, *Градска насеља Крушевачког санџака (XV-XVI век)*, Београд, Историјски институт, 2018, s. 80-81.

¹⁴² Velika Ivkowska, *An Ottoman Era Town in the Balkans: The Case Study of Kavala*, Abingdon, Routledge, 2021, s. 29-30.

Müslüman, yani dönme sayısı oldukça azdı. Çarşı Camii mahallesine yerleşen Müslümanlar, Niş bölgesine göç eden Müslümanların ya da ilk dönmelerin torunlarıydı.¹⁴³

Niş, 15. yüzyılın ikinci yarısında önemli ölçüde genişledi, bu da iki yeni mahallenin kurulmasıyla kanıtlanmaktadır. Bunlardan biri, aynı adı taşıyan mescidin etrafında kurulan *Hacı Balaban Mahalle*'si'dir. Muhtemelen zengin ve dindar bir Nişli olan Hacı Balaban, günümüz kalesinin bulunduğu yerde, Nişava'nın sağ kıyısında bir mescit inşa etti. Yeni ibadethanenin bakımını sağlamak amacıyla, Hacı Balaban mescidin imamına ait bir vakıf kurdu. Bu mescidin bakım gelirleri, Niş'te bulunan 6 dükkandan gelen kiralardan elde edilmekteydi. Bu kiralar, aylık 28 ve yıllık 336 akçe olarak belirlenmişti. Ayrıca, bu ibadethanenin bakımını sağlamak için 5 dükkandan daha gelir sağlanmıştı. Bunlardan biri, yıllık 96 akçe gelirle Hoca İbrahim'e aitti, diğer 4 dükkandan ise yıllık 312 akçe gelirle Cerrah Hamza'ya aitti.¹⁴⁴ *Hacı Balaban Mahallesi*'ndeki Müslüman nüfusun kaydında Hacı Balaban'ın damadının da anıldığı göz önüne alındığında, onun 15. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı ve yeni mahallenin kurulmasında yer aldığı varsayılmalıdır.¹⁴⁵ 15. yüzyılın sonunda, *imam*, *hoca*, *kuyumcu* ve *dragoman* (tercüman) gibi belirgin mesleklere sahip 47 *hane* oluşan gelişmiş bir mahalleydi. Bu mahallede de önemli bir dönme sayısı kaydedilmemiştir.¹⁴⁶

Üçüncü ve son mahalle, bu deftere kaydedilen *Mahalle-i Köprü Başı* adını taşıyordu.¹⁴⁷ Bu mahalle, Niş kalesinin yakınında Nişava'nın iki yakasını birleştiren ahşap köprü'nün başlangıcında, şehir için stratejik açıdan çok önemli bir konumda bulunuyordu. Nişava üzerindeki ahşap köprü, yaya ve yük taşımacılığı için kullanılıyor ve Balkanlar'daki en önemli yollardan biri olan Rumeli Orta Kol bir parçasını oluşturuyordu. Bu yoldan yolcular, tüccarlar ve askerler geçiyordu.¹⁴⁸ Mahalle, muhtemelen Nişava'nın sağ kıyısında, kale kapısının hemen yanında bulunan bir mescidin etrafında gelişmişti. Bu mahallenin konumu tesadüfen seçilmemişti; aksine, bu konum Osmanlı devletinin Balkanlar'daki birçok şehirde uyguladığı planlı bir kentsel düzenlemenin

¹⁴³ BOA, TT.d., nr. 27, s. 2-3.

¹⁴⁴ *Ibid.*, s. 142.

¹⁴⁵ Душанка Бојанић, “Ниш до Великог рата 1683.”, **Историја Ниша I, Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године**, Ниш, Градина и Просвета, 1983, s. 118.

¹⁴⁶ BOA, TT.d., nr. 27, s. 3.

¹⁴⁷ *Ibid.*, s. 3.

¹⁴⁸ Драгана Амедоски, Јована Шаљић, “Мост на Нишави у османско доба”, **Зборник**, С. XVI-XVII, Ниш, s. 145-148.

parçasıydı. *Mahalle-i Köprü Başı*, köprünün geçişini daha da güvence altına almak ve trafiği düzenlemek amacıyla köprünün kapısının yanında kurulmuştu.¹⁴⁹ Bu mahallenin inşası muhtemelen 1491 yılında verilen, köprünün tamiri için saray mutfağından finansman ayrılması emri ile bağlantılıydı. 1498 yılına ait ayrıntılı *Kaza-i Niş* vakıf defterine göre, Abdi Dede ve Hızır vakfı, Niş'teki köprünün tepesindeki mescidin imamının geçimini sağlamak için kullanılmıştır. Bu vakıf, Niş'te 9 dükkana sahipti. Bu dükkanların kirası, aylık 60 ve yıllık 720 akçe idi. Abdi Dede ve Hızır *El-Bakkal*, aynı mahallenin sakinleri olarak anıldığından, bu kişilerin mescidin inşasından ve çevresindeki yerleşimin gelişmesinden sorumlu oldukları sonucuna varabiliriz.¹⁵⁰ Bu mahallede 28 hane bulunuyordu.¹⁵¹

Şehrin fethi sırasında veya sonrasında, Osmanlılar genellikle surların dışında T-şeklinde *zaviyeler/imaretler* inşa etmişlerdir. Bu kompleksler, önceden yerleşim olmayan bölgelerde kurulmuş ve Müslüman şehrin genişlemesi için yön belirlemiştir. Çoğu durumda, bu kompleksler halka açık hamamlarla, bazen de ticaret ve eğitim amaçlı binalarla birlikte inşa edilmiştir.¹⁵² T-şeklindeki *zaviye/imaretlerin* inşası, 13. yüzyılda yerel güçlerin Selçuklu güç merkezlerinden ayrılma çabaları sırasında Anadolu'da yaygın bir kentsel uygulama idi. Bu yerel güçler, derviş tekkeleri ve zaviyelerinin inşasını finanse ederek, şehirlerin inşasını periferilere yönlendirmiş ve Selçuklulara ait eski şehir merkezlerinden uzaklaşmıştır. Anadolu'daki Türk boyları, Selçuklu Sünni uygulamalarından uzaklaşan dervişlerin büyük etkisi altındaydı. Osman Gazi ve onun halefleri, diğer Anadolu emirlerinden farklı olarak Bizans topraklarının sınırlarında bulunuyordu ve bu nedenle devletlerinin parçası olan şehirler daha önce İslam geleneğinin bir parçası değildi. Osmanlılar, batı Anadolu ve Balkanlardaki şehirleri, gönüllü veya zorunlu olarak batıya yerleşen ve yeni fethedilen toprakların "kolonizasyonuna" katılan akıncılar ve dervişler aracılığıyla devletlerine başarıyla dahil ettiler.¹⁵³ Bir şehrin kentsel gelişiminin, şehrin fethedilip fethedilmediğine veya teslim olup olmadığına bağlı olduğunu unutmamak gerekir. Ana fark,

¹⁴⁹ Ourania Bessi, *The Ottoman Town in the Southern Balkans from 14th to 16th Centuries: A Morphological Approach*, s. 91.

¹⁵⁰ Душанка Бојанић, “Ниш до Великог рата 1683.”, s. 119.

¹⁵¹ BOA, TT.d., nr. 27, s. 4.

¹⁵² Grigor Boykov, *Ottoman Plovdiv: Space, Architecture, and Population (14th-17th Centuries)*, s.94.

¹⁵³ Grigor Boykov “Politics of Religion: Spatial Modification and Transformation of Religious Infrastructures of the Southeastern European Cities in the Late Middle Ages and Early Modern Period“, *Städte im lateinischen Westen und im griechischen Osten zwischen Spätantike und Früher Neuzeit, Topographie – Recht – Religion*, hrsg. von E. Gruber, M. Popović, M. Scheutz, H. Weigl, Wien 2016, s. 301-302.

fethedilen şehrin kentsel gelişiminin teslim edilen şehirden önemli ölçüde farklı olmasıydı. Şehirlerin teslim alınması sırasında, Osmanlılar ilk binaları şehir surlarının dışında inşa eder ve yeni şehir merkezi bu binaların etrafında gelişirdi. Diğer yandan, fethedilen şehirler merkezden periferiye doğru genişlerdi.¹⁵⁴

1498 defterinin hazırlanmasından önce, deftere göre 15 dervişin yaşadığı bir tekke inşa edilmişti.¹⁵⁵ Bu tekkelerin ne zaman yapıldığı belli değil, ancak Osmanlı idaresinin bu bölgeye gelmesinin ilk yıllarından kalma olabilir. Örneğin, I. Murad Dimetoka'da ilk camiye inşa ederken bir derviş tekkesi de kurmuştu.¹⁵⁶ Niş'te hamamı olan bir başka zaviye, Mihaloğlu ailesinin üyesi ve XV. yüzyılın ikinci yarısında birkaç kez Semendire sancakbeyi olan Ali Bey tarafından inşa edilmiştir. Bektaşî tarikatına bağlı olan Ali Bey, kurduğu zaviyedeki dervişler de Hacı Bektaş Veli tarikatına mensuptu. Zaviyesinde imaret ve halka açık bir kuyu da bulunuyordu. Bu imarette Niş'ten geçen yolcular konaklıyordu.¹⁵⁷ Bu zaviye sonraki dönemde de varlığını sürdürmüştür. 1530 tarihli Semendire sancağı vakıf defterine göre, *Vakf-ı merhûm 'Alî Bey bin Mihal der kal'a-i Hram* adı altında 3300 akçe tutarında bir vakıf, Niş'teki zaviyenin idamesi için kullanılmıştır.¹⁵⁸ Bu yapılar muhtemelen şehrin kenarında, yerleşim olmayan bir alanda inşa edilmiş ve Niş'in bu yöne doğru büyümesini sağlamıştır. Ayrıca, Mehmed Bey, Nişava'nın sol kıyısında bir hamamın hayırseveriydi. Mehmed Bey, Balkanlar'da birkaç sancakta, aralarında Semendire sancağı da olan akıncı lideri ve sancakbeyi olarak görev yapmıştır.¹⁵⁹ 1498'de bu gelirler üç yıllık kira karşılığı olarak 11.000 akçe tutmaktaydı.¹⁶⁰ Bu yapı muhtemelen tek başına değildi ve Niş'in daha sonraki dönemlerde iki yakasında da genişlemesine yön vermiştir.

Eski literatürde, Osmanlı Devleti'ndeki şehir inşasının zengin ve etkili bireylerin kişisel girişimlerine dayandığı düşünülmekteydi.¹⁶¹ Ancak, Niş'te yapılan ilk binaların örneğinde

¹⁵⁴ Grigor Boykov, **Mastering the Conquered Space: Resurrection of Urban Life in Ottoman Upper Thrace (14th-17th C.)**, s. 19-20.

¹⁵⁵ BOA, TT.d., nr. 27, s. 4-5.

¹⁵⁶ Ourania Bessi, **The Ottoman Town in the Southern Balkans from 14th to 16th Centuries: A Morphological Approach**, s. 75.

¹⁵⁷ Душанка Бојанић, "Ниш до Великог рата 1683.", s. 122.

¹⁵⁸ Срђан Катић, Урош Урошевић, "Вакуфи у сумарном попису Смедеревског санџака из 1530. године", **Мешовита грађа (Miscellanea)**, С: XXXVI, 2015, 61.

¹⁵⁹ Душанка Бојанић, "Ниш до Великог рата 1683.", s. 121.

¹⁶⁰ BOA, TT.d., nr. 27, s. 141.

¹⁶¹ Душанка Бојанић, "Ниш до Великог рата 1683.", s. 115.; Adem Handžić, "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću", **Prilozi za orijentalnu filologiju**, С: XXV, Sarajevo, 1975., s. 133.

gördüğümüz gibi, bu binalar devletin temsilcileri aracılığıyla uygulanan ayrıntılı bir kentsel plana göre inşa edilmiştir. Bu temsilciler arasında en etkili olanlar sancakbeyleriydi ve onlar derviş tarikatlarıyla bağlantılıydı. Dervişler de planlı bir şekilde şehrin kenarlarına yerleştirilmiş ve kentsel gelişimin köşe taşını oluşturmışlardır.

Niş şehrinde Hristiyan nüfus da yaşamaktaydı. Hristiyanların nerede yaşadığına dair kesin bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca, ne kadar göçmenin başka yerlerden veya köylerden geldiği de belli değildir. Örneğin, Niş'te yaşayan bir kişinin adından Semendire'den geldiği anlaşılmaktadır.¹⁶² 1498 tarihli defter, Hristiyan cemaatinde (*cemaat-i gebrani*) 144 *hane* yaşadığını kaydetmiştir. Kırk kişi, Niş'teki kurye ve posta istasyonu (*menzil*) için kurye atları yetiştirmek zorundaydı. Bu hizmet nedeniyle olağanüstü devlet vergilerinden ve yükümlülüklerinden muaf tutulmuşlardı.¹⁶³ Niş, İstanbul ve Belgrad'ı birbirine bağlayan çok önemli bir yol olan Rumeli Orta Kol üzerinde bulunmaktaydı. Kurye atlarını yetiştiren ve bakımını yapan çok sayıda insan, Niş'teki menzilin önemini göstermektedir. Bilgi aktarımı ve sultanın emirlerinin iletilmesi imparatorluğun işleyişi için hayati öneme sahipti. Bu nedenle, şehirlerde kuryelerin dinlenip atlarını değiştirebileceği ve böylece kesintisiz bilgi aktarımını sağlayabileceği menzilhaneler sistemi geliştirilmişti. Posta hatları yalnızca sultanın gönderdiği mektupların taşınması için kullanılmaktaydı ve başka amaçlar için kullanılamazdı.¹⁶⁴ Hristiyan cemaatinde ayrıca 17 *mücerred* ve 32 *bive* yaşamaktaydı. Osmanlı yetkilileri nezdinde Hristiyan cemaatinin temsilcileri, defterin başında yer alan ve muhtemelen biri laik, diğeri ruhani yetkili olan *knez* ve *pop*.¹⁶⁵

2. 2. 16. Yüzyılda Şehrin Kentsel Gelişimi ve Nüfus Hareketleri

Niş, 16. yüzyılın ilk yarısında önemli bir ilerleme kaydetmiştir. Selim I döneminde, 1516 yılında yapılan mufassal tahrir deftere dayanarak şehrin genel gelişim seyrini görmek mümkündür. 16. yüzyılın başlarında, Hacı Durmuş adında birinin inşa ettiği mescidin etrafında *Mescid-i Çarşı* adında yeni bir mahalle oluşmuştur. 1528 yılına ait mufassal defter çarşı mescidinin Hacı Durmuş tarafından inşa edildiği yazılmıştır. Kendisi, Niş'in en etkili sakinlerinden biriydi. 1498 yılındaki

¹⁶² BOA, TT.d., nr. 27, s. 6-7.

¹⁶³ *İbid.*, s. 6-7.

¹⁶⁴ Zalina Adobasheva, "The Ottoman Menzilhane as the Communication Network in the Ottoman Empire" *Universum: Social science*. C. XI-XII (LXXIX), Moscow, 2021, s. 45-46.

¹⁶⁵ BOA, TT.d., nr. 27, s. 6-7.

mufassal defter *Cami-Çarşı* mahallesinde *hatip* ve *müezzin* 'den hemen sonra kaydedilmiştir.¹⁶⁶ Mescidin ve kervansarayın inşası, onun son derece zengin olduğuna işaret etmektedir.¹⁶⁷ Bu yeni mahallede 28 hane ve Mevlana Müslühidin adlı bir imam bulunuyordu.¹⁶⁸ Mahalle, şehrin surları içinde, Nişava'nın sağ kıyısında yer alıyordu. 16. yüzyılın başlarında Niş'in yaşadığı ekonomik ve ticari canlılık, şehrin kentsel yapısına yansımıştır. Şehirdeki ticaret ve ekonomik merkez olan çarşıda çok sayıda yeni tüccar ve zanaatkar ile yeni inşa edilen dükkânlar, yeni dini yapılar ve konutlar gerektirmiştir. Devlet, yeni yapıların inşasını kontrol ederek şehrin genişleme yönünü belirlemiştir.

Yeni mahallelerin yanı sıra, şehrin diğer bölgeleri de ilerleme kaydetmiştir. 1516 defterinde *Mahalle-i Cami-i Şerif-i* olarak kaydedilen şehrin en önemli mahallesinde Müslüman evlerin (*hane*) sayısında artış olmuştur. 155 *hane*, bir *hatip* ve bir *müezzin* kaydedilmiştir.¹⁶⁹ Duşanka Bojanić, bu mahallenin bu nüfus sayımında Hacı Balaban mahallesi sakinlerini de kapsadığını öne sürmüştür.¹⁷⁰ 1528 yılına ait nüfus sayımından, Hacı Balaban mescidinin yandığı ve spahi Sefer Bey tarafından yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır. O dönemde Hacı Balaban mahallesi yeniden ayrı kaydedilmiştir. Bu mahalledeki yangın, 1516 nüfus sayımında bahsedilmemesinin sebebi olabilir.¹⁷¹ *Köprü Başı mahallesinde* Müslüman evlerin sayısında önemli bir artış kaydedilmiştir; 1498 defterinde kaydedilen 28 evden 59'a çıkmıştır.¹⁷²

Defterde şehirdeki Hristiyan nüfusunda hafif bir düşüş olduğu kaydedilmiştir. 1516 defterinde 43 *hane* avariz vergisi ödediği, 21 *mücerred*, 40 *ulak hane* ve 25 *bive* olduğu kaydedilmiştir.¹⁷³ Müslüman cemaatte, 1498 defterine kıyasla daha fazla sayıda din değiştiren kaydedilmiştir. Niş şehrindeki Müslüman nüfusun yaklaşık üçte biri din değiştiren gelen.¹⁷⁴ Büyük olasılıkla, iki sayım arasında Niş'teki Hristiyan nüfusun bir kısmı İslam'ı kabul etmiş ve Müslüman mahallelere yerleşmiştir. Ancak, Hristiyan evlerin sayısı Niş'te ani bir düşüş göstermemiştir; bu,

¹⁶⁶ Душанка Бојанић, “Ниш до Великог рата 1683.”, s. 125.

¹⁶⁷ BOA, TT.d., nr. 1007, s. 537.

¹⁶⁸ *Ibid.*, s. 426

¹⁶⁹ *Ibid.*, s. 426-427.

¹⁷⁰ Душанка Бојанић, “Ниш до Великог рата 1683.”, s. 124.

¹⁷¹ *Ibid.*, s. 119.

¹⁷² BOA, TT.d., nr. 1007, s. 426-427.

¹⁷³ *Ibid.*, s. 428-429.

¹⁷⁴ *Ibid.*, s. 424-429.

15. yüzyıl sonlarında Plovdiv'de olduğu gibi ani bir değişim göstermemiştir.¹⁷⁵ Defterde, kurye atlarının bakımını yapan kişi sayısının aynı kaldığı kaydedilmiştir, bu da devletin bu kişilerin sayısının azalmasına büyük önem verdiğini göstermektedir. 16. yüzyılın başlarında Niş'teki Hristiyan cemaati içinde iki pirinç değirmeni inşa edilmiştir, bu da Hristiyanların pirinç üretiminde yer aldığını ve bu faaliyetlerinin onlara önemli gelir sağladığını göstermektedir. Ayrıca, Nişli Hristiyanlar şarap üretiminde de pay sahibiydi, bu da büyük gelirler getiriyordu.¹⁷⁶ Bu nedenle, Nişli Hristiyanların ekonomik olarak istikrarlı olduğu ve önemli bir kısmının devlet için kamu hizmeti yaptığı ve bunun için vergiden muaf tutulduğu sonucuna varabiliriz, bu da önemli bir avantajdı. Ancak, 15. yüzyıl sonları ve 16. yüzyıl başlarına ait iki mufassal deftere dayanarak, aynı Hristiyan nüfusun bu dönem boyunca yaşayıp yaşamadığını veya yerlerine yeni Hristiyan nüfusun gelip gelmediğini net olarak belirlemek mümkün değildir. Büyük bir dini değişim kitlesi köylerden gelmiş olabilir.

Köylü nüfusu, dervişlerin etkisine daha açıktı, özellikle Hristiyanlaştırma işleminin daha az olduğu köylü nüfusu. *Duşan Kanun*'ın bir maddesi, papazların köylere gitmesini ve Hristiyan olmayan ritüeller uygulamalarını yasaklıyordu.¹⁷⁷ Köylü nüfus, dini kuralları daha esnek bir şekilde algılıyor olabilir ve bu nedenle farklı dini etkiler altında kalabilir. Bazı derviş tarikatları, öğretilerine pagan (şaman) ve Hristiyanlık unsurlarını da dahil ederek, feodal düzen tarafından mağdur olan veya memnun olmayan halk kesimlerinde destek buluyordu. Genel adıyla torlak olarak bilinen dervişler, köylü göçebe Türkmenler arasında yaygındı. 14. yüzyılın son on yılında, önemli bir Türkmen grubu "Üsküp ve Niş arasında" bir bölgeye yerleşmiştir.¹⁷⁸ Niş bölgesindeki yerel Hristiyan nüfus, 14. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı fetihleri sırasında dervişlerin takipçileriyle temas kurmuş olabilir. 14. yüzyıl sonlarından itibaren fresk resimlerinde görülen¹⁷⁹ İslami unsurların güçlü etkisi, değişen dini anlayışların bir yansımasıydı; bu, yerel halkın algısında Hristiyanlık ve İslam arasındaki sınırların kolayca aşılabilir ve değiştirilebilir olduğunu göstermektedir. Bektaşî dervişlerinin etkisi, 15. yüzyılın ikinci yarısında ve 16. yüzyıl boyunca güçlü bir şekilde hissedilmiştir. Bu dervişler, köylerini terk eden ve Müslüman mahallelere

¹⁷⁵ Grigor Boykov, **Ottoman Plovdiv: Space, Architecture, and Population (14th-17th Centuries)**, s. 174-175.

¹⁷⁶ *Ibid.*, s. 428-429.

¹⁷⁷ Ђорђе Бубало, *Душанов законик*, Београд, Завод за уџбенике, 2010, s. 156.

¹⁷⁸ Душанка Бојанић, "Ниш до Великог рата 1683.", s. 134-135.

¹⁷⁹ Марко Шуица, Бранка Кнежевић, "Натпис на фресци „Св. Никола одводи Василија из емирове куће“ у цркви Св. Николе у Рамаћи као историјски извор", *Зорграф*, С: XLII, Београд, 2018, s. 107.

yerleşen yerel Hristiyan nüfusu üzerinde güçlü bir etki yaratmış olabilirler. Ancak, Niş bölgesindeki köylü nüfus, 15. ve 16. yüzyıllar boyunca çoğunlukla Hristiyan kalmıştır.

Niş'in 16. yüzyılın başında geliştiğine dair bir kanıt, Hacı Durmuş'un vakfı içinde inşa edilen bir kervansarayın varlığıdır.¹⁸⁰ Kervansaraylar, şehrin ticari gelişimi için hayati öneme sahipti. 16. yüzyılın başında kervansarayın inşası, artan sayıda tüccar ve yolcunun ihtiyaçlarını karşılayarak Niş'i daha cazip hale getirdi. 1516 ve 1523 yılları arasında Niş'te bir mahalle daha kuruldu. Bu mahalle, *Mahalle-i Bali Edrenos* adını taşıyordu. Edirne'den gelen Bali, 1516 yılından sonra Niş'e yerleşmiş ve kısa bir süre sonra bir mescit inşa etmiştir. Edirneli Bali'nin mescid vakfının yıllık geliri 2500 akçeydi. Bu gelir mescide harcanıyor ve arta kalan kısmı vakıf yöneticisi (mütevelli) alıyordu. Mahalle, Nişava Nehri'nin sağ kıyısında, şehir surlarının içinde bulunuyordu.¹⁸¹

I. Süleyman'ın 1520 yılında tahta çıkışı ile 1528 yılında yapılan nüfus sayımı arasında, şehir gelişimini etkileyen önemli değişiklikler meydana geldi. Piri Bey Abdülkerim oğlu adını taşıyan yeni yerleşim alanının inşasıyla görülen şehrin yükselişi, Osmanlı İmparatorluğu'nun batıya doğru genişlemesi nedeniyle kesintiye uğradı veya ertelendi. 1528 yılında deftere göre, Müslüman ve Hristiyan nüfusun azalması, 1521'de Belgrad'ın Osmanlılar tarafından fethi ve 1526'da Mohaç Muharebesi ile bağlantılıdır.¹⁸² Osmanlıların eski Sırp Despotluğu ve Macar Krallığı topraklarına yayılması, Hristiyan nüfusun İstanbul ve imparatorluğun diğer bölgelerine zorla taşınmasıyla sonuçlandı. Örneğin, bu dönemde belirli sayıda Sırp, Gelibolu ve İstanbul'a yerleştirildi. Osmanlı devleti, vergi ödeyen nüfusun azalmasını telafi etmek zorunda kaldı ve bu nedenle imparatorluğun diğer bölgelerinden Müslüman nüfusu buraya yerleştirdi. Bu yerleştirme ile devlet, yerel Hristiyan nüfus ve yeni yerleşen Müslümanlar arasında bir denge sağlıyor ve bu şekilde imparatorluğa sadık olacakları düşünülen Müslümanların istikrarı sağlamasını umuyordu. En erken Osmanlı Belgrad nüfus sayımı olan 1536-37 yıllarına ait nüfus sayımı, kaydedilen tüm Müslümanların yeni gelenler olduğunu ve mahallelere ayrılmadığını, ancak bir grup olarak (cemaat) kaydedildiklerini göstermektedir. Nüfus sayımı, maalesef, yerleşimcilerin nereden geldiklerine dair bilgi vermemektedir, bu nedenle Niş'ten Müslüman kolonistlerin Belgrad'da

¹⁸⁰ BOA, TT.d., nr. 1007, s. 537.

¹⁸¹ Душанка Бојанић, "Ниш до Великог рата 1683.", s. 126-127.

¹⁸² *Ibid.*, s. 127.

bulunup bulunmadığını söylemek mümkün değildir. 1546 tarihli Budin nüfus sayımı, belirli yerleşimcilerin Edirne, Vidin ve Filibe gibi şehirlerden geldiğini göstermektedir.¹⁸³ Niş nüfusu, nüfus sayımlarında görünmeyen, büyük olasılıkla Belgrad veya Budin çevresine batıya doğru diğer Balkan şehirlerinden gelen göçmenlerle birlikte taşındı. Nüfus azalması, merkezi yönetim tarafından organize edilen zorunlu göçlerle (sürgün) bağlantılıydı. Aynı dönemde, Niş'ten çok daha önemli bölgesel merkezler olan Filibe, Edirne ve Dimetoka gibi bazı diğer şehirlerde de nüfus azalması kaydedildi.¹⁸⁴

Nüfus göçü ile eş zamanlı olarak, imparatorluğun diğer bölgelerinden yeni yerleşimciler de buraya geliyordu. 1536 yılına ait defterde, Niş bölgesine yerleşen ve bazıları Niş şehrine yerleşmiş olan çok sayıda pirinç yetiştiricisi (kürekçiyan) kaydedilmiştir.¹⁸⁵ Niş'in avantajlı konumu ve mevcut altyapısı, şehrin hızla demografik olarak toparlanmasını sağlamıştır. 1564 yılına ait defterde Niş şehrinin 6 Müslüman mahallesi olduğu görülmektedir. 1564 yılına ait defterdeki ilk mahalle, daha önce var olan *Köprü-Başı Mahallesi* olup, *Yeniçeri Hayreddin Mescidi* olarak kaydedilmiştir. Bu mahallede 46 hane, 4 mücerred (bekar), 1 hatip, 1 imam, 2 müezzin, 6 çeltük (pirinç yetiştiricisi), bir reis-i çeltük ve 3 akıncı bulunmaktaydı. Bir sonraki mahalle, *Hacı Balaban Mahallesi* olup, burada 17 hane, 1 mücerred, 1 imam ve 1 müezzin kaydedilmiştir.¹⁸⁶

Niş'te oluşan yeni bir mahalle, *Mahalle-i Debbağ* olarak adlandırılmıştır. Bu mahallede 20 hane, bir çeltük ve 3 mücerret kaydedilmiştir. Kayıtlı 20 hanenin 12'sinde, birinci nesil Müslümandı.¹⁸⁷ Bu mahalle, debbağ işinin doğası gereği, Nişava Nehri'nin yanında yer almaktaydı. Deri tabaklama işlemi kötü koktuğu için debbağ mahalleri genellikle şehrin kenarında bulunurdu.¹⁸⁸ Faaliyetleri, Niş'in çevresini önemli ölçüde etkileyebilirdi. Örneğin, Üsküp halkının merkezi hükümete gönderdiği bir dilekçe, halkın yerel zanaatkârların Vardar Nehri'ne çöp atmasından şikayet ettiğini ortaya koymaktadır. Çöpler, nehirde bir baraj oluşturarak kış ve bahar aylarında su seviyesinin yükselmesine ve şehrin alt kesiminde sel meydana gelmesine neden

¹⁸³ Grigor Boykov, *Ottoman Plovdiv: Space, Architecture, and Population (14th-17th Centuries)*, s. 193-197.

¹⁸⁴ *Ibid.*, s. 196-197.

¹⁸⁵ BOA, TT.d., nr. 187, s. 71.

¹⁸⁶ Nationalbiblitek- Wien, TT.d., Mxt 632, s. 177.

¹⁸⁷ *Ibid.*, s. 178.

¹⁸⁸ Душанка Бојанић, “Ниш до Великог рата 1683.”, s. 129.

olmuştur.¹⁸⁹ Büyük olasılıkla, Niş şehrinde yeni kurulan zanaat bölgeleri nehrin ve çevrenin daha fazla kirlenmesine katkıda bulunmuştur. Bu mahalleye diğer bölgelerden gelen debbağ ustalarının yerleşmesi muhtemeldir, Vidin'den gelen debbağ ustaları gibi, bu konu metnin ilerleyen kısımlarında daha ayrıntılı ele alınacaktır.

Bir sonraki mahalle, *Mahalle-i Bali Edrenos* olarak adlandırılmıştır. Bu mahallede 58 hane, iki çeltük, 10 mücerred, 2 hatip, 2 imam ve 1 müezzin kaydedilmiştir. Bir sonraki mahalle, *Mahalle-i Cam-i Şerif Sultan Murad Han* olup, burada 58 hane, bir reis-i çeltük, 10 mücerret, 1 hatip, 1 naib, 3 imam, 1 müezzin ve 2 çeltük kaydedilmiştir. Bir sonraki mahalle *Mescid-i Çarşı* olup, burada 12 hane kaydedilmiştir. 1564 yılına ait defterde, 16. yüzyılın başlarındaki defterde kaydedilen 242 hane yerine 211 hane kaydedilmiştir.¹⁹⁰ Bu, Niş'in bu dönemde yeni fethedilen topraklara göç nedeniyle yaşanan nüfus azalmasından toparlandığını göstermektedir. Bu durum, Filibe gibi imparatorluğun diğer bölgelerinde de gözlemlenen bir trenddir.¹⁹¹

Dušanika Bojanić, Belgrad ile Sofya arasında en güzel kervansarayın 1553 yılında Niş'te inşa edildiğini belirtmektedir.¹⁹² Bu kervansarayı gezgin Hans Dernšvam ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiştir. Onun tasvirini tam olarak aktarıyoruz: "Yine burada, etraftaki eski binalardan alınan taşlarla yapılmış güzel bir kervansaray gördük; dörtgen şeklinde, içinde oldukça büyük bir avlusu var. Sağ ve sol kanatlarında tavan kemerli hücreler var. Her hücrenin bir ocağı ve kapısının yanında avluya bakan küçük bir penceresi var. Hücrelerin eni ve boyu 3'er metredir. Yüksekliğine gelince insan eliyle rahatlıkla tavan ulaşabilir. Giriş katındaki hücreler kemerli değil; yontulmamış kaba tahtalarla kapalı. Bu hücrelerin üstünde, yine ocakları bulunan, tahtadan yapılmış diğer hücreler görülmekte. Dar bir koridor bütün hücreleri çevreliyor. Bu hücrelerde dış tarafa bakan pencere yok. Karavansaraya büyük bir kapı ile girişliyor. Bu kapı o kadar büyük ki, insan bunun içinde bir kilise holinde, oturuyormuş gibi oturabilir. Kapının tam karşısında atlar için, tere görülmüş gibi ahır yapmışlar, fakat bu yapı tamamlanmamış yolcuların geçebilmesi için tahtadan bir geçit var. Ahırın altında ayrıca bir izbe yok. Çatı kiremitle örtülü ve düz. Burada eski Romalılara ait üzerinde

¹⁸⁹ Aleksandar Shopov, "Cities of Rice: Risculture and Environmental Change in the Early Modern Ottoman Balkans", *Levant: The Journal of the Council for British Research in the Levant*, C: LI, 2, 2019, s. 171.

¹⁹⁰ Nationalbibliothek- Wien, TT.d., Mxt 632, s. 179.

¹⁹¹ Grigor Boykov, *Ottoman Plovdiv: Space, Architecture, and Population (14th-17th Centuries)*, s. 199.

¹⁹² Душанка Бојанић, "Ниш до Великог рата 1683.", s. 128.

Latince yazılar bulunan kırılmış, parçalar halinde antil taşlar bulduk, fakat yazılan okumadık. Zira başka yerlerden toplanıp buraya getirilmiş ve duvarlar örülmüş.“¹⁹³

16. yüzyılın ortalarında, 1556 yılından önce Niş'te bir hamam daha inşa edilmiştir. Bu hamamı spahi Husein yaptırmıştır. Evliya Çelebi, Husein Kethüda tarafından yapılan bir camiden bahseder. Dušanka Bojanić, aynı kişinin hem camiye hem de hamamı 16. yüzyılın ortalarında inşa ettiğini varsaymaktadır. Husein'in, 1559 yılından önce Budin Beylerbeyi Rüstem Paşa'nın kethüda olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁴ Nişin gelişimi, halkın imparatorluğun yeni eyaletlerine göç etmesi nedeniyle kısa bir süre yavaşlamış, ancak demografik verilere, yeni mahallelere ve binalara bakıldığında, 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki şehirlerin genel gelişim dalgası ile geliştiği görülmektedir.

Süleyman tarafından gerçekleştirilen Osmanlı Devleti reformu, Niş gibi Osmanlı eyalet şehirlerinin gelişimini önemli ölçüde etkilemiştir. Merkezi yönetim, güçlü akıncıları ve onların müttetikleri olan dervişleri kontrol altına almaya çalışmıştır. Yerel eyalet topluluklarında Sünni İslam'ı öne çıkararak dervişlerin ve yerel güç sahiplerinin etkisini azaltmayı ve böylece eyaletler üzerindeki kontrolü artırmayı amaçlamıştır.¹⁹⁵ 16. yüzyılın ortalarında devletin sürekli ve maaşlı ordusunun temsilcileri eyalet şehirlerine yerleşmeye başlamıştır. Şehirlere giren bu sürekli, maaşlı askerler, yerel güç sahiplerinin şehir halkı üzerindeki etkisini ortadan kaldırmıştır.¹⁹⁶ Bu değişim şehirleşme alanında da görülmüştür. Önceki dönemde akıncılar, Niş'teki yapıların ana destekçileri olmuştur. 16. yüzyılın ikinci yarısında ise devletin ordusunun temsilcileri şehir yapılarının destekçileri olmuştur. *Köprü Başı Mahallesi*'ndeki mescidin Yeniçeri Hayreddin tarafından inşa edilmesi, onların şehirde ne kadar büyük bir etki kazandığını göstermektedir. Aynı şekilde, sipahi tarafından inşa edilen cami ve hamam da devlet politikasının şehirleşmeye yönelik değişimini göstermektedir. Yeniçeriler ve diğer devlet ordusu temsilcilerinin yerel yönetime daha sadık ve şehirleşme sürecini üstlenen kişiler olarak yerleşmeleriyle, devlet yerel merkezleri daha fazla merkezileştirmeyi amaçlamıştır.

¹⁹³ Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, Tec.: Yaşar Önem, Kultur Bakanlığı, Ankara, 1992, s. 27.

¹⁹⁴ Душанка Бојанић, “Ниш до Великог рата 1683.”, s. 128-129.

¹⁹⁵ Grigor Boykov, *Ottoman Plovdiv: Space, Architecture, and Population (14th-17th Centuries)*, s. 200-201.

¹⁹⁶ Душанка Бојанић, “Ниш до Великог рата 1683.”, s. 112.

Bu defterde, 16. yüzyılın başına göre birinci derece Müslümanların sayısının önemli ölçüde azaldığı kaydedilmiştir, bu da şehrin demografik kapasitesinin diğer bölgelerden gelen Müslüman nüfusu sayesinde büyük ölçüde toparlandığını göstermektedir. 1564 yılı sayımına göre, şehrin Hristiyan nüfusu 15. yüzyılın sonları ve 16. yüzyılın başlarına göre azalmıştır. 43 hane ve 11 mücerred kaydedilmiştir.¹⁹⁷ Hristiyan nüfusun azalmasının nedenleri çok çeşitlidir ve geniş sayımlardan net bir sonuç çıkarılamamaktadır. Göze çarpan bir nokta, Hristiyan nüfusun artık kuryelerin atlarını beslemekle yükümlü olmadığıdır, bu nedenle devlet büyük bir Hristiyan topluluğunu şehirde tutmak için motivasyonunu kaybetmiş olabilir. Alacahisar Sancağı'nın Hristiyan şehir nüfusu da 16. yüzyılın ikinci yarısında azalmaktadır. 16. yüzyılın ilk yarısında, Alacahisar Sancağı'ndaki şehir yerleşimlerinde Hristiyan ve Müslüman hane sayısı yakındı, ancak ikinci yarıda bu oran 1:3 olmuştur.¹⁹⁸ Diğer yandan, üst Trakya'daki şehirlerin Hristiyan nüfusu, 16. yüzyılın ikinci yarısında artış göstermektedir,¹⁹⁹ bu da Alacahisar Sancağı ve Niş nahiyesiyle zıt bir trenddir. Hristiyan nüfusun Niş ve merkezi Balkanlar'ın diğer bölgelerinden azalmasının olası nedeni, Osmanlı Devleti'nin sınır bölgelerine yapılan göçlerde aranabilir. 1567 tarihli bir düzenleme, göçlerin nedenlerinden birinin mali olduğunu ve nüfusun, haracın ev başına değil, çalışabilir bey başına toplandığı bölgelere göç ettiğini göstermektedir.²⁰⁰ Sonraki dönemde Niş'te bir cami daha inşa edilmiştir. Bu cami, kurucusu Hamza Bey'in adını almıştır. O, Budin Beylerbeyliği'nin çeşitli sancaklarında sancakbeylik yapmıştır.²⁰¹

Niş, 1564 yılı sayımından önce kasaba statüsü kazanmıştır.²⁰² Ancak, bu statünün şehir halkına herhangi bir niteliksel değişiklik getirip getirmediği belli değildir. Tarih yazımında kasaba statüsünün ne anlama geldiği netleşmemiştir. Örneğin, Osmanlı tarihçisi Adam Handžić, bir yerleşim yerinin kasaba haline gelebilmesi için üç faktörün karşılanması gerektiğini düşünmektedir: bir Müslüman cemaatine sahip olması, en az bir Müslüman mahallesi bulunması, Cuma namazı için bir camisi bulunması ve bir pazar ve bir pazar günü olması.²⁰³ Ancak, Niş önceki sayımlarda sadece nefis olarak adlandırıldığında bu ön koşulları zaten sağlamıştı. Nenad Moaçanın,

¹⁹⁷ Nationalbibliothek- Wien, TT.d., Mxt 632, s. 180.

¹⁹⁸ Драгана Амедоски, Владета Петровић, **Градска насеља Крушевачког санџака (XV-XVI век)**, s. 112.

¹⁹⁹ Grigor Boykov, **Ottoman Plovdiv: Space, Architecture, and Population (14th-17th Centuries)**, s. 207-208.

²⁰⁰ Небојша Шулетић, **Сремски санџак у XVI веку**, Београд, Филозофски факултет, 2013, s. 107-108. (doktora tezi)

²⁰¹ Душанка Бојанић, “Ниш до Великог рата 1683.”, s. 129.

²⁰² Nationalbibliothek- Wien, TT.d., Mxt 632, s. 177.

²⁰³ Драгана Амедоски, Владета Петровић, **Градска насеља Крушевачког санџака (XV-XVI век)**, s. 77.

Slavonya ve Srem'deki şehir yerleşimlerini araştırırken, Osmanlı yönetiminin "tanımlara" pek fazla önem vermediğini²⁰⁴ ve Niş örneğinde *nefs* ve *kasaba* arasındaki niteliksel farkı bulmanın zor olduğunu belirtmiştir.

16. yüzyılın sonlarında Niş'in tarihini incelemek için kullanılabilecek son mufassal defter, III. Murad döneminde yapılmıştır. Bu defterin bazı sayfaları kaybolmuştur, bu yüzden analizi sadece o dönemde şehrin kentsel gelişimi hakkında sadece kısmını verebiliriz. Niş ile ilgili olarak, yeni mahallelerin inşa edildiği ancak aynı zamanda nüfusun azaldığı çelişkili bir gösteri oluşturulmuştur. III. Murad döneminde yapılan sayımda ilk mahalle, *Köprü Başı mescidi Yeniçeri Hayreddin* olarak kaydedilmiştir.²⁰⁵ Bu durumda, önceki defterlerde olduğu gibi haneler değil, bireyler yani neferan kaydedilmiştir. Bu değişikliğin özünde mi yoksa sadece biçimsel mi olduğu belli değildir. Örneğin, aynı defterde başka bir şehrin sayımında, ilk mahallede *hane*, ikinci mahallede ise *neferan* kaydedilmiştir.²⁰⁶ Önceki durumlarda olduğu gibi, kaydedilen bireylerin aile başı temsil ettiğini varsayacağız. İlk mahalledeki sayıları 31 olup. Deftere kaydedilen bir sonraki mahalle, *Mahalle-i Mescid-i Muslihuddin El-Kadı mukarrer mahale-i Köprü Başı* olarak adlandırılmıştır. Bu mahalle, *Köprü Başı Mahallesi*'nin bir uzantısı olarak ortaya çıkmış olabilir. Bu mahallede 27 *neferan* kaydedilmiştir. Sonraki mahalle *Hacı Balaban Mahallesi* olarak kaydedilmiştir. Bu mahallede 10 *neferan* kaydedilmiştir. Ayrıca 1 imam ve 1 müezzin kaydedilmiştir. Sonraki mahalle, *Mahalle-i Debbagin Mescid-i Piri Bey* olarak kaydedilmiştir. Bu mahallede 19 *neferan*, 1 imam ve 1 müezzin kaydedilmiştir. Yeni inşa edilen mescid, bu mahallenin önceki sayımda mescidin varlığının kaydedilmediği duruma göre geliştiğini göstermektedir. Sonraki mahalle *Balı-i Edrenos Mahallesi* olarak kaydedilmiştir. Bu mahallede 16 *neferan*, 1 imam ve 1 müezzin kaydedilmiştir. Bu mahallenin ilk kaydedilen sakini Şaban Kethüda idi. Kaydedilen kişi, muhtemelen sancakbeyinin vekiliydi. Sonraki mahalle, *Mahalle-i Bağıcı Memi mukarrer mahale-i Balı-i Edrenos* olarak kaydedilmiştir. Bu mahallede 19 *neferan*, 1 imam ve 1 müezzin kaydedilmiştir. Sonraki mahalle, *Mahalle-i Cami-i Şerif-i Merhum Sultan Murad Han* olarak kaydedilmiştir. Bu mahallede 18 *neferan*, 1 imam ve 1 müezzin kaydedilmiştir. Sonraki mahalle, *Mahalle-i Mescid-i Mustafa Çelebi Mukarrer Cam-i Şeri-i Sultan Murad Han* olarak

²⁰⁴ Nenad Močanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje 2001, s. 66.

²⁰⁵ BOA, TT.d., nr. 166, s. 290.

²⁰⁶ *İbid.*, s. 67.

kaydedilmiştir. Defterdeki sonraki sayfa silindiği için bu mahallede kaç kişinin yaşadığı bilinmemektedir. Sonraki mahalle, *Mahalle-i Mescid-i Kilise nam-ı diğer Hamza Bey* olarak kaydedilmiştir.²⁰⁷ Bu mahallede 10 neferan kaydedilmiştir. Bu yeni kurulan mahalle, muhtemelen bir Hristiyan kilisesinin mescide dönüştürülmesiyle ortaya çıkmıştır. Dušanka Bojanić, Gabrovac'a giden yol üzerinde, bir tepeyi aşan kilisenin, Niş halkının geleneğinde 6 kez "din değiştirdiği" için Aziz Nikola'ya adandığını düşündüğü kilise olduğunu varsaymaktadır.²⁰⁸ İlk kaydedilen kişi, Katip Yusuf bin Abdullah, bir dönme ve katipti. Mahalle adının devamında, mahallenin kuruluşundan sorumlu kişi ortaya çıkmaktadır. Bu, defterde başka yerlerde de bahsedilen Hamza Bey'dir. Sonraki mahalle, *Mahalle-i Mescid-i Çarşı* olarak kaydedilmiştir. Bu mahallede 13 neferan, 1 imam ve 1 müezzin kaydedilmiştir. Defterde ayrıca 30 haneden oluşan bir Hristiyan cemaati de kaydedilmiştir.²⁰⁹ 16. yüzyılın ikinci yarısında Niş'ten geçen Batılı yolcular, şehirde az sayıda Hristiyan olduğunu gözlemlemişlerdir, bu da defterdeki verilerle örtüşmektedir. III. Murad dönemi defterinde ilk kez Hristiyan Varoş (*Gebran-i Varoş*) anılmaktadır.²¹⁰ Bu mahalle daha önce de vardı ve şehirdeki Hristiyan topluluğunu temsil ediyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısında bu topluluk önemli ölçüde azalmıştır. Önceki dönemlerde olduğu gibi, genellikle tarımla uğraşıyorlardı. Kayıtlara göre, Niş'te şarap üretiminden dışlanmışlar ve bu durum ekonomik durumlarının zayıflamasına neden olmuştur. Öte yandan, Hristiyan Varoşunda çayır sahipliği yapabilecek kadar zengin bazı bireyler yaşamaktaydı.²¹¹ Bu bireylerin zenginliği, eski Bizans episkoposluk merkezi olan Aziz Prokopius Kilisesi'nin yerine inşa edilen Aziz Nikola Kilisesi'ndeki fresklerin yapımına olan desteklerinden de anlaşılmaktadır.²¹²

Sonuç olarak, deftere dayanarak şehrin nüfusu ve sosyal dinamikleri hakkında doğru bir genel resim elde etmek mümkün değildir. 16. yüzyılın ikinci yarısında şehirlerde giderek daha önemli ve sayıca fazla hale gelen askerî sınıf, vergi sistemine tabi olmadıkları için defterlere kaydedilmemiştir. Sadece 18 neferanın kaydedildiği *Mahalle-i Cami-i Şerif-i'yi* ele aldığımızda, defterdeki verilerin Niş'in 16. yüzyılın ikinci yarısındaki gerçek nüfusunu yansıtmadığını anlarız.

²⁰⁷ BOA, TT.d., nr. 166, s. 290-293.

²⁰⁸ Душанка Бојанић, "Ниш до Великог рата 1683.", s. 141.

²⁰⁹ BOA, TT.d., nr. 166, s. 290-293.

²¹⁰ *Ibid.*, s. 293.

²¹¹ *Ibid.*, s. 293.

²¹² Миша Ракоција, "Новооткривени фрагменти живописа из старе цркве Св. Николе у Нишу", *Ниш и Византија*, С. III, 2005, s. 507.

Öte yandan, defterin vergi ödeyen nüfusun yerleşim durumu hakkında gerçekçi bir resim sunduğuna inanıyoruz. Bu mahallenin, şehir merkezi ve çekirdeği olarak, askerî sınıf ve idari temsilciler için yerleşim açısından uygun olduğunu varsayıyoruz. Bu kişiler, ödeme gücü daha yüksek olduğundan, orada yaşayan nüfusu yerinden edebilmiş olabilirler. Dolayısıyla, defterlerde hane sayısı hakkında verilen rakamlara, askeri zümre mensubları ve hür olmayan kölelerin katılmadığı ve şehir için tesbit edilen nüfusun her zaman defterlerdeki rakamlardan fazla olduğu bilinmektedir.²¹³

2. 3. Şehrin İktisadî Hayatı

Niş, Osmanlı İmparatorluğu'ndan geçen önemli bir ulaşım yolunun üzerinde bulunması nedeniyle kazanç sağladı ve bu nedenle yolcular ve tüccarlar için önemli bir durak oldu. Kaynaklar, Niş'ten ve Niş üzerinden İstanbul, Sofya, Belgrad ve Dubrovnik'e mal ihraç edildiğini gösteriyor. 1497-1498 yıllarına ait *kervancıbaşı günlük hesaplarını* içeren bir defter, Niş nahiyesinde kervan ticaretinin 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren geliştiğini göstermektedir.²¹⁴ Bu da Niş nahiyesinde yaşayan halkın bir kısmının kervan ticaretine katıldığını gösterir. Kervan ticareti, Osmanlı fetihlerinden önce de Balkanlar'da gelişmişti. Ortaçağ'da Balkanlar'daki kervan ulaşımı Vlahların elindeydi. Bahsi geçen defterde Vlahların mı yoksa başka statüye sahip kişilerin mi kaydedildiği net değil. Ancak 1502 yılına ait kervancıbaşı defterinin analizi, Petruş ve Levça nahiyesinde kervan ticaretine katılanların neredeyse tamamının Vlah statüsünde olduğunu göstermektedir.²¹⁵ 1497-1498 yıllarına ait defterde iki kervan kaydedilmiştir. İlk kervanın lideri serkerbanı __, ikinci kervanın lideri ise serkerbanı Koca Radovan olarak adlandırılmıştır. İlk kervanda 60 kişi kaydedilmiştir ve her kişinin altında bir sayı yer almaktadır. İlk kervan için toplamda 9767 kaydedilmiştir. İkinci kervan ise çok daha büyüktü ve 105 üyesi vardı, her ismin altındaki sayıların toplamı ise 15662'dir.²¹⁶ Sayıların neyi ifade ettiği açık değildir. 1502 yılına ait kervancıbaşı defterinin bir kısmını yayınlayan Dragana Amedoski ve Tatjana Katić, bu sayıların her bir kişinin taşıdığı çuval sayısını ifade ettiğini düşünmektedir. Eğer sayılar çuvaları temsil ediyorsa, bu durumda malların taşınmasında atlar, at arabaları ve belki de develer kullanıldığını

²¹³ Feridun M. Emecen, **XVI. Asırda Manisa Kazası**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2013, s. 53.

²¹⁴ BOA, MAD.d., nr. 23964, s. 9-10.

²¹⁵ Tatjana Katić, Dragana Amedoski, “Караваније Нахије Петруш из Левча 1502. године”, **Мешовита грађа (Miscellanea)**, C: XXXVIII, 2017, s. 9.

²¹⁶ BOA, MAD.d., nr. 23964, s. 9-10.

varsayıyoruz. Develer, atlardan çok daha fazla yük taşıyabilir ve yolda daha uzun süre kalabilirlerdi. Plovdiv'de develerin varlığı kaydedilmiştir²¹⁷ ve Balkanlar'ın diğer bölgelerinde de kullanılmış olmaları mümkündür. Ancak, büyük olasılıkla, malların taşınmasında *arabalar* kullanılmıştır ve bunlar muhtemelen atlar veya öküzler tarafından çekiliyordu. Büyük olasılıkla, köylerin basit arabaları, yük taşımak ve malların kısa mesafelerde taşınmasında kullanılıyordu. Hans Dernschwam, Anadolu köylü arabalarının kısa mesafelerde kullanıldığına dair bir görüş ifade etmiştir.²¹⁸ İki konvoydaki kişilerin hepsi Hristiyandı ve büyük olasılıkla Rumeli Orta kol yolu üzerindeki köylerde yaşıyorlardı. Onlar mal taşıyıcılarıydı, tüccarlar değil. Devlet idaresi, mal taşınması gerektiğinde hangi kişilere güvenilebileceğini görmek için bu kişileri deftere kaydetmiş olabilir. Örneğin, 1566 yılında Niş kadısına, *kaza-i Niş* bölgesinde askerin konaklayacağı ve ihtiyaçları için belirli miktarda ekmek, arpa ve diğer gıda maddeleri temin etmesi gerektiğine dair bir emir gelmiştir. Aynı hükümde, Belgrad kadısına aynı emrin verildiği ve tüm gıda maddelerinin *arabaya* yüklenmesi gerektiği belirtilmiştir.²¹⁹ Bu durumlarda kadı büyük olasılıkla mal taşıyıcılarını görevlendirmiştir. Kısa rotalar dışında, büyük olasılıkla daha uzun mesafelerde de mal taşımak için görevlendirilmişlerdir. En uzak destinasyonlarının büyük olasılıkla İstanbul olduğunu ve Balkan eyaletlerinden gelen buğday ve diğer gıda maddelerini İstanbul'a götürebildiklerini varsayıyoruz. İstanbul yolunda Sofya, Plovdiv ve Edirne gibi önemli duraklardan geçiyorlardı. Bu yollarda onları işe alan tüccarlar çeşitli şeylerle ticaret yapıyordu. III. Murad dönemine ait defterde arabacı olarak kaydedilen birkaç kişi vardı.²²⁰ Bunlar büyük olasılıkla daha uzun mesafeler katedebilecek ve daha fazla mal taşıyabilecek büyük arabaların sahipleriydi. Niş bölgesinde taşımacılığın profesyonelleşmesi gerekliliği vardı, çünkü Belgrad ve Budin'in fethi ile Niş'in ticaretinin bir kısmı batıdaki yeni fethedilen topraklara yönelmişti. Bu nedenle Niş'ten Belgrad'a büyük miktarda pirinç taşınmıştır. Kervanlar, bazıları Osmanlı İmparatorluğu ile Polonya arasında Balkan eyaletleri üzerinden hareket eden uluslararası ticaretin bir parçasıydı.²²¹ Niş bölgesinden kervanların uluslararası ticarete yer alıp almadığı bilinmiyor.

²¹⁷ Grigor Boykov, **Mastering the Conquered Space: Resurrection of Urban Life in Ottoman Upper Thrace (14th-17th C.)**, s. 109.

²¹⁸ Suraiya Faroqhi, "Camels, Wagons, and the Ottoman State", **International Journal of Middle East Studies**, C: XIV, Cambridge University Press, 1982, s. 532.

²¹⁹ **Muhimme defteri: Dokumenti o našim krajevima**, haz: Ešref Kovačević, Orijentalni institut – Monumenta Turcica C: IV, Sarajevo, 1985, s. 128.

²²⁰ BOA, TT.d., nr. 166, s. 291.

²²¹ Suraiya Faroqhi, "Camels, Wagons, and the Ottoman State", s. 532.

Niş aynı zamanda bölgesel ticaretin merkeziydi. Niş çevresindeki köylerde üretilen ürünler şehirdeki pazarlarda satılıyordu. Ticaret için haftalık pazarlar ve en önemli yıllık panayır düzenleniyordu. Şehre girişte ithal edilen ve ihraç edilen mallar için bağ alınırdı. Yalnızca elde taşınan mallar için bağ alınmazdı. Haftalık ve yıllık panayırlardan elde edilen bağ gelirleri mufassal defterlere geçerdi. 1498 yılına ait defterde *bac-ı Pazar, niyabet ve resmi fiçı* ile birlikte kaydedilmiş ve toplam 18.000 akçe tutarındaydı. Panayır vergisi ise iki katı olup 3.600 akçe gelir elde edilmiştir.²²² I. Selim dönemine ait defterde bu gelir *bacı pazar ve niyabet ve resmi arus ve resmi fiçı* olarak kaydedilmiş ve 20.000 akçe olarak belirtilmiştir. Defterde ayrıca bu giderin her yıl ödendiği belirtilmiştir. Defterde *an sair* olarak belirtilen gelirin aslında panayır olduğunu ve 16. yüzyılın başında 3.000 akçe olduğunu varsaymak gerekir.²²³ Niyabet, bu durumda, naib veya kadı tarafından mahkum edilen şehir halkının ödediği para cezalarından elde edilen gelirlerdi. İlk bakışta *bac-ı Pazar*'ın panayırdan daha fazla gelir getirdiği görülüyor, ancak panayırın yılda bir kez düzenlendiği, pazarın ise her hafta düzenlendiği unutulmamalıdır. İlk pazarın toplam gelirini bölersek, haftalık pazarların ticaretinin 500 akçeyi geçmediği, bu da yıllık panayırın ticaret gelirinin haftalık pazardan üç kat fazla olduğunu gösterir. 1564 yılına ait defterde *mahsul-i bacı pazar* 10.000 akçe olarak belirtilmiştir.²²⁴ III. Murad dönemine ait defterde ise 3.500 akçe olarak kaydedilmiştir.²²⁵ Niş pazarlarının ve panayırının 16. yüzyılın ikinci yarısında önemini yitirdiğini varsayıyoruz. Bunun, Niş bölgesinde giderek artan çiftlik sayısı ile bağlantılı olduğunu ve sahiplerinin ticaret sisteminde değişikliğe yol açtığını düşünüyoruz. Örneğin, Dubrovnik tüccarları belirli köy haneleriyle doğrudan bağlantılıydı ve doğrudan ticaret yapıyorlardı.²²⁶ Bu ticaretin hacmi defterlerin dışında kalıyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısında kurulan büyük çiftlikler, yabancı tüccarları daha fazla çekebilir ve şehir ticaretine rakip olabilirlerdi. Niş pazarının önemini yitirmiş olması da mümkündür, çünkü 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda daha fazla pazar ortaya çıkmış ve bunlar Niş pazarına rakip olmuş ve tüccarları ve üreticileri çekmiş olabilir.²²⁷ Ayrıca, 16. yüzyıl ortalarında inşa edilen büyük ve önemli bir kervansaray da ticaretin hacmini azaltmış olabilir. Kervansarayda satılan mallar için de bağ alınıp alınmadığı belli değil.

²²² BOA, TT.d., nr. 27, s. 8.

²²³ BOA, TT.d., nr. 1007., s. 429.

²²⁴ Nationalbibliothek- Wien, TT.d., Mxt 632, s. 180.

²²⁵ BOA, TT.d., nr. 166., s. 293.

²²⁶ Тома Поповић, "Привреда у XVI и XVII веку : сеоска и градска привреда. Рударство", **Историја српског народа 3, Срби под туђинском влашћу : 1537–1699**, Београд, 1994, s. 585-586.

²²⁷ Драгана Амедоски, Владета Петровић, **Градска насеља Крушевачког санџака (XV-XVI век)**, s. 96.

Tüm bunları göz önünde bulundurarak, Niş'in 16. yüzyılın ikinci yarısında gerilediğini iddia eden önceki tarihçi görüşlerini yeniden gözden geçirmemiz ve Niş'in ekonomik tarihini araştırmak için yeni çerçeveler sunmamız gerekmektedir, bu da ekonomik ve sosyal ilişkilerin değiştiğini, defterlere dayanarak tespit edilemeyeceğini öngörmektedir. Ayrıca, III. Murad dönemine ait defter, araştırmacılar için büyük bir sorun teşkil etmektedir, çünkü gerçek durumu yansıtmamaktadır. Defterde yer alan verilerin sadece küçük bir kısmı temsil ettiğini varsayıyoruz. Timar sisteminin reformunu ve mukataa sisteminin tanıtılmasını dikkate alıyoruz, bu nedenle birçok şey kiraya verilmiştir. Pazar ve panayır gelirlerinin büyük kısmı kiraya verilmiş olabilir ve sadece timar sistemine girenler deftere kaydedilmiştir.

Niş'te 15. yüzyılın sonları ve 16. yüzyılın başlarında yerleşik profesyonel tüccar yoktu. 1528 yılına ait defterde bir profesyonel tüccar (*pazarıcı*) ve 1564 yılına ait defterde bir tane daha bahsedilmektedir. Ticaretin aracılarının, yani *dellal*'ın, varlığı 15. yüzyılın sonlarından 16. yüzyılın sonlarına kadar olan tüm kapsamlı kayıtlarda belgelenmiştir. Bunlar, kürk, kumaş, köle ve at gibi değerli malların ticaretinde aracılık yapmışlardır.²²⁸ Alacahisar Sancağı'nın şehirlerinde ve kasabalarında, onların sayısı bir veya iki sürekli ikamet eden üyeyi geçmemiştir.²²⁹

Niş şehrinin ekonomik istikrarı ve ilerlemesinin en önemli faktörlerinden biri hayvancılıktı. Gelişmiş hayvancılık, şehirde çeşitli zanaatların gelişmesine etki etti. Ayrıca, kasaplık mesleği de yakından bağlantılı ve hayvancılığa bağlıydı. Bu çalışmada sadece koyun ve keçi yetiştiriciliğine odaklanıldı, diğer hayvanların yetiştiriciliği ise bu araştırmanın kapsamı dışında kaldı. Hayvanlar, 16. yüzyılda her zaman gerçek fiyatından daha düşük olan belirlenmiş narh fiyatıyla pazarlarda satıldı. Osmanlı devletinin dayanaklarından biri olan provizyonizm sistemi, şehir sakinlerinin sürekli olarak uygun fiyata et alabilmesini sağlıyordu.²³⁰ Narh fiyatları ancak 17. yüzyılda piyasa fiyatlarına uyum sağlamaya başladı.²³¹ Ancak araştırmalar, 16. yüzyılda koyunların büyük bir yüzdesinin İstanbul'daki piyasa fiyatlarına göre satıldığını göstermektedir.²³² Mevcut kaynaklara dayanarak, hayvanların ne kadarının belirlenmiş fiyatla ve ne kadarının piyasa

²²⁸ Душанка Бојанић, “Ниш до Великог рата 1683.”, s. 157.

²²⁹ Драгана Амедоски, Владета Петровић, **Градска насеља Крушевачког санџака (XV-XVI век)**, s. 183.

²³⁰ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi I**, İstanbul, Ötüken, 2022, s. 204

²³¹ Şevket Pamuk, “Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914”, **International Journal of Middle East Studies**, C: XXXVI, Cambridge University Press, 2004, s. 532.

²³² İrfan Kokdaş, **Celeps, Butchers and the Sheep: The Worlds of Meat in Istanbul in the Sixteenth Seventeenth Centuries**, İstanbul, Sabancı University, 2007, s. 12. (Yüksek lisans tezi).

fiyatıyla satıldığını bilemiyoruz. Tahminimizce, 16. yüzyılın ikinci yarısında, büyük enflasyon ve narh fiyatı ile gerçek fiyat arasındaki büyük fark nedeniyle etin giderek daha fazla piyasa fiyatına satıldığıdır. Özellikle Niş bölgesinde, en fazla koyunun ürün fiyatını belirleyebilen askeri ve idari sınıfın özel mülkiyetine geçtiği bir durum oluşmuştur.

Hayvan ticaretinde kasaplar büyük rol oynamıştır. Ekonomik hayatta kasapların rolü, daha önce düşünüldüğünden çok daha büyüktü. Kasaplar, hayvan ve hayvan ürünleri ticaretine katılan zengin bireylerdi. Örneğin, Bulgar eyaletlerinden İstanbul'a atanmış kasaplar, bu pozisyona atanabilmek için büyük bir sermayeye sahip olmak zorundaydılar. Bu, kasapların büyük sermayeli zengin bireyler olduğunu göstermektedir.²³³ 16. yüzyıl boyunca Niş'te varlıkları kaydedilmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısına ait defterde üç kasap kaydedilmiştir. Örneğin, *Köprü Başı mahallesinde* yaşayan ve Gornja Vrežina köyünde bir çayıra sahip olan kasap Hasan bunun tipik bir örneğidir.²³⁴ Et ve deri ticaretinde aktif katılımcılardı ve bu da onlara önemli gelirler getirebilirdi. Ayrıca, otlak sahipleri olarak muhtemelen belirli sayıda koyuna da sahiptiler. Bu şekilde, diğer yetiştiricilere bağımlı kalmak zorunda değillerdi, kendi mallarını pazara sunabiliyorlardı. Yabancı tüccarlarla ve yerli zanaatkarlarla deri ticaretine de katıldılar. Niş'teki Dubrovnikliler, kasaplardan deri alıp batı Avrupa pazarına satan en önemli tüccarlardı. Dubrovniklilerin mallarını sattığı en önemli pazarlar İtalya ve Avusturya idi. 16. ve 17. yüzyıllarda en büyük sığır derisi pazarı İtalya'daki Ankona idi. Bu "deri limanı", İtalya'nın orta kesimindeki birçok imalat atölyesini tedarik ediyordu ve tamamen ithalata bağımlıydı, çünkü İtalyan hayvancılığı ihtiyaçları karşılayamıyordu. Örneğin, Dubrovnikli tüccarlar satın aldıkları sığır derisini üç katı fiyata satıyorlardı.²³⁵ İşlenmiş deri de batı pazarında çok talep görüyordu. Deri, Niş'teki debbağ atölyelerinde işleniyordu, bu atölyeler 16. yüzyılın ortalarına kadar şehrin ekonomik hayatında marjinal bir rol oynamıştı. 15. yüzyılın sonunda şehirde dört debbağ kaydedilmişti. Sonraki dönemde ise sayıları daha da azalmıştı.²³⁶ Dubrovnik arşivlerinden gelen bir bilgi, bir Dubrovnik vatandaşının Niş'te ikamet eden biri olarak Sokobanja'dan (Bagna Socholascha) kırmızıya ve diğer renklere boyanmış işlenmiş kuzu derilerini Dubrovnik'e gönderdiğini gösteriyor. Bu, o dönemde Niş'in çevresindeki diğer zanaat

²³³ *Ibid.*, s. 79.

²³⁴ BOA, TT.d., nr. 166., s. 329.

²³⁵ Тома Поповић, "Привреда у XVI и XVII веку : сеоска и градска привреда. Рударство", s. 582.

²³⁶ BOA, TT.d., nr. 027, s. 2-5. ; BOA, TT.d., nr. 1007, s. 426-427.

merkezleriyle rekabet etmediğini göstermektedir.²³⁷ 16. yüzyılın ortalarından itibaren durum tamamen değişti ve Niş önemli bir bölgesel debbağ merkezi haline geldi. 1564 yılına ait defterde yeni bir debbağ mahalle kaydedilmiştir. 27 debbağ da kaydedilmiştir.²³⁸ III. Murad dönemine ait defterde 10 debbağ kaydedilmiştir,²³⁹ ancak bu sayı, o dönemde gelişmekte olan bu zanaatın gerçek durumunu yansıtmıyordu. Örneğin, şehirde kalıcı olarak kayıtlı olmayan diğer bölgelerden debbağlar da gelmişti. Debbağ zanaatı, Boyacı, papuççu, çizme yapımcısı, ayakkabıcı ve saraç gibi diğer zanaatların gelişmesine de katkı sağlamıştır. Bu bağlamda, yolcular ve atları için üretilen ürünler, örneğin eyer, çizme vb. gibi deri ürünlerini ayırmak gerekir. Niş'ten yolcular, kervanlar ve imparatorluk ordusu, timar sahipleri, bu tür ürünleri Niş'te temin ediyorlardı. Mutağçılık mesleğinin Osmanlılar tarafından Balkanlara getirildiği düşünülmektedir. Bu meslek, 16. yüzyılda Niş'te ortaya çıkmış ve doğrudan keçi yünüyle yapılan örtüler, çuvallar, heybe gibi ürünlerle koyunculukla bağlantılı olmuştur. Örtüler, insanlar, hayvanlar ve tahıl çuvalları için kullanılmıştır.²⁴⁰ Mutağçılar, atların yük taşıdığı heybeleri yaptıkları için bu meslek doğrudan kervan trafiği ile bağlantılıydı. Daha önce belirttiğimiz gibi, kaynaklar Niş nahiyesinde kervan trafiğinin gelişmiş olduğunu göstermektedir, bu da bu ürünlere sürekli bir talep olduğu anlamına gelmektedir.

Debbağ zanaatının gelişmesi, deri talebinde büyük bir artışa yol açtı. Bu, debbağlar ve kasaplar arasında bir çatışmaya yol açabilirdi. Kasaplar, 16. yüzyılın ikinci yarısında büyük enflasyon ve yüksek talep nedeniyle deri fiyatlarını artırmaya çalıştılar. Bu durum, debbağların ekonomik gücünü büyük ölçüde olumsuz etkileyebilir, hatta atölyeleri için kira ödeyemeyecek duruma gelmelerine neden olabilirdi. Bazı durumlarda devlet müdahale ederek deri fiyatlarını sabitliyordu.²⁴¹ Niş'teki gelişmiş debbağ atölyeleri, diğer bölgelerden tüccarları ve zanaatkarları çekti. Ünlü Vidin derileri, Niş'teki debbağ atölyelerinde işleniyordu. 1582 yılında bir Dubrovnikli tüccar, Vidin'den boyalı *kordovan* için yaklaşık 36,000 akçe ödedi ve bunları Venedik'e gönderdi.²⁴² Bu, İspanya'nın Kordoba şehrinde üretilen Arap benzer şekilde işlenmiş ve boyanmış

²³⁷ Богумил Храбак, "Ниш и његова дубровачка насебина у XV и XVI веку", **Врањски гласник**, С: XII-XIII (2), 1979, s. 41.

²³⁸ Nationalbiblitek- Wien, TT.d., Mxt 632, s. 278.

²³⁹ BOA, TT.d., nr. 166., s. 290-294.

²⁴⁰ Јованка Николић, "Мутагџије Ниша и околине", **Нишки Крај, насеља, порекло становништва, обичаји**, Наз: Борисав Челиковић, Београд, Службеник Гласник и САНУ, 2019, s. 495-513.

²⁴¹ Miyase Koyuncu Kaş, "Tanners In Ottoman State", **Turkish Studies**, С: IV, 2009, s. 1756.

²⁴² Богумил Храбак, "Ниш и његова дубровачка насебина у XV и XVI веку", s. 51.

oğlak derisi idi, bu yüzden *kordovan* adını almıştı.²⁴³ Aynı tüccar, Vidin debbağlarından pembe ve başka renklerde boyanmış *montonine* satın alıyordu. 1582 yılının ortalarında Niş'ten gelen bu Vidin derileri partisinin değeri yaklaşık 53,000 akçe veya yaklaşık 1000 dukattı.²⁴⁴ Osmanlı ve Dubrovnik kaynakları, 16. yüzyılın ikinci yarısında Niş'teki debbağ zanaatlarında ani bir yükseliş olduğunu göstermektedir. Yeni debbağ bölgesi, Osmanlı devletinin diğer bölgelerinden zanaatkarları çekti. Niş'in coğrafi olarak elverişli konumu, Dubrovnik tüccarlarını çekmiş ve bu da diğer zanaatkarları çekmiştir, böylece 16. yüzyılın ikinci yarısında Niş, bu zanaatın önemli bir bölgesel merkezi haline gelmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısında Dubrovnikliler, Yahudi tüccarlar tarafından bu işte rekabet edilmeye başlanmıştır.

Dubrovnik, Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa devletleri arasındaki ticarete çok önemli bir aracıydı. Bu çalışmada, Niş'teki Dubrovnik tüccarları hakkında yazan Bogumil Hrabaka ve Toma Popović'in araştırmalarına dayanacağız. Niş'teki Dubrovnik kolonisi, 15. yüzyılın sonlarından 16. yüzyılın sonlarına kadar kademeli olarak gelişmiştir. 16. yüzyılın başında, Niş, Dubrovnik ticaretinin ana akışlarından uzakta bulunuyordu. Toma Popović, 16. yüzyılın başında Niş'teki Dubrovnik kolonisinin, koloninin gelişmesi için gerekli olan iki temel şarttan birini yerine getirmediği için gelişmediğini düşünmektedir. İlk şart, Niş bölgesinin yerine getirdiği gelişmiş tarım ve hayvancılıktı. İkinci şart ise, önemli bir alım gücüne sahip gelişmiş bir şehir pazarının olmasıydı, bu da Toma Popović'e göre 16. yüzyılın başında yeterince gelişmiş değildi. Niş, zengin Anadolu şehirlerinin, Eflak tuzunun, derilerin, balmumunun, Yunan, Makedon ve Sırp madenlerinden çıkan cevherlerin geçtiği bir transit kavşağı olarak gelişti. Bu malların bir kısmı Niş'te satılıyor veya başka mallarla takas ediliyordu. Dubrovnik ticareti, Belgrad'ın 1521'de Osmanlılar tarafından ele geçirilmesi ve 1526'da Mohaç Muharebesi'nden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bir pazarın açılmasıyla ivme kazandı. Dubrovnik ticareti, güneydoğudan Belgrad'a doğru kayarak yeni kolonilerin kurulmasına olanak sağladı. Toma Popović, Niş'teki Dubrovnik ticaretinin gelişiminde, şehrin transit konumunun büyük bir rol oynadığını ve burada imparatorluk ordusunun kamp kurduğunu düşünmektedir. Dubrovnik tüccarları, orduyu lüks malların, değerli kumaşların, silahların ve mücevherlerin en iyi müşterisi olarak görüyorlardı. Bu nedenle, Toma Popović, Dubrovnik yerleşiminin bu dönemde kurulduğunu varsaymaktadır.

²⁴³ Тома Поповић, "Привреда у XVI и XVII веку : сеоска и градска привреда. Рударство", s. 582.

²⁴⁴ Богумил Храбак, "Ниш и његова дубровачка насебина у XV и XVI веку", s. 51.

Bundan sonra, Niş'te sürekli olarak ikamet eden veya uzun yıllar boyunca burada kalan Dubrovnik tüccarları ve zanaatkarlarının yerleşimi güçlenmiştir. İşletmeleri, 16. yüzyılın 60'lı ve 70'li yıllarında zirveye ulaşmıştır. Niş'teki Dubrovnik kolonisi, Budin, Belgrad, Sofya gibi Balkanlardaki en büyük kolonilerin hemen ardından gelmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısında, şehrin toplumsal yapısı değişmiş ve şehre askeri ve idari sınıfın temsilcileri yerleşmiştir. Bu sınıfın alım gücü, Dubrovnik tüccarlarının ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. 16. yüzyılın 70'li yıllarından itibaren, Niş'teki Dubrovnik ticareti düşüşe geçmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun para sistemi krizi, fiyat artışları ve Dubrovnik ve bazı İtalyan şehirlerinde ticari iflaslar nedeniyle, Dubrovnik'in Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Balkan şehirleriyle ticareti duraklamaya başlamıştır. 16. yüzyılın sonunda, Dubrovnikliler tarafından ticaret yeri olarak terk edilmiş ve işletmelerini Prokuplje ve Leskovac'taki güçlü bölgesel kolonilere taşımışlardır.²⁴⁵ Diğer tüccarların, Niş'teki Dubrovnik ticaretinin azalmasına ne ölçüde etkili oldukları açık bir sorudur. Niş'te Yahudi tüccarların ortaya çıkışı bu durumla bağlantılı olabilir. Bazı araştırmacılar, Niş'teki Dubrovnik ticaretinin azalmasını şehrin ekonomik gerilemesiyle ilişkilendirmeye eğilimlidir. Dubrovniklilerin yerini alan diğer tüccarların rolünü ve bu tüccarların Niş'teki ticaret üzerindeki etkilerini incelemek gereklidir.

2. 4. Şehrin Sosyal Hayatı

Dušanika Bojanić, şehrin toplumsal yaşamına dair mükemmel bir içgörü sağlamıştır. O, 16. yüzyıl boyunca defterlerde görünen çeşitli meslekleri tanımlamıştır. Bunlardan bazılarını, kasaplar, debbağlar ve saraçlar gibi, daha önce bahsetmiştik. Diğer meslekler, şehrin toplumsal yaşamının gelişmesinde çok önemliydi. Nalbantlık mesleği önemliydi çünkü atların bakımıyla ilgileniyorlardı. Niş, bir geçiş noktası olarak, birçok kez bahsedildiği gibi, bu mesleklere ihtiyaç duyuyordu; çünkü atlı yolcular bu meslek sahiplerine bağımlıydı. Terzilik de 16. yüzyılda Niş'te iyi temsil edilen bir meslekti. Terziler, bireylerin toplumsal ve maddi konumuna uygun çeşitli kıyafetler dikiyorlardı.²⁴⁶

Niş çarşısında, insanların toplandığı çeşitli mekanlarla ve yaşam için gerekli malzemeleri temin ettikleri dükkanlarla bağlantılı toplumsal hayat sürüyordu. Defterlerde ekmek satan satıcılar anılmaktadır. Seyyah Hans Dernschwam'a göre, dört ekmek bir akçeye mal oluyordu. Ekmek

²⁴⁵ Тома Поповић, “Дубровачка колонија у Нишу“, **Историја Ниша I, Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године**, Ниш, Градина и Просвета, 1983, s. 170-173.

²⁴⁶ Душанка Бојанић, “Ниш до Великог рата 1683.”, s. 158-159.

çoğunlukla evlerde yapılıyordu. Hamur, özel bir maya (mayom) ve dövülmüş mercimek veya adas ile yapılıyordu.²⁴⁷ Bu nedenle, 16. yüzyılda birçok köyde mercimek yetiştiriliyordu. İlk defterlerde mercimek olarak kaydedilmiş, bazen mercimek ve merdümek olarak birlikte geçmiştir. III. Murad dönemine ait defterde ise adas olarak kaydedilmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısında bir keyl adas fiyatı 12 akçeydi.²⁴⁸ Evliya Çelebi, Niş bölgesinde çörek adı verilen bir tatlıdan bahsetmiştir. Bu, hamura tereyağı veya süt konularak ve üzerine yumurta veya yağ sürülerek yapılan lüks bir hamur işiydi.²⁴⁹ Niş çarşılarındaki birçok dükkan bakkaldı. Bu dükkanlarda pirinç, çeşitli yağlar, bal, peynir, pastırma, badem, mercimek, ceviz, taze ve kuru meyveler, kuru üzüm, incir gibi ürünler satılıyordu. Bu dükkanlardan zengin Niş halkı alışveriş yapmazdı, çünkü bu ürünleri toptan alır ve bodrumlarında saklardı; birçok ürünü kendi çiftliklerinden temin ediyorlardı.²⁵⁰ Börekçilerin adı da defterlerde geçmektedir. Aslında, 1498 tarihli defterde bir börekçinin oğlu, III. Murad dönemine ait defterde ise Ahmed Börekçi adı geçmektedir.²⁵¹ Börek, tüm devlet için geçerli kurallara göre yapılmaktaydı. Bu yiyecek, Osmanlı fetihleriyle birlikte gelen ve tüm Balkan halklarının vazgeçilmez bir parçası haline gelen bir üründü. Şehirde helva da yapılır ve satılırdı. Bu, bal, un, tereyağı ve çeşitli ek malzemelerle yapılan bir tatlıydı.²⁵² Niş halkının toplandığı en önemli yerlerden biri bozahane idi. Boza, arpa ve darıdan yapılan, tadı biraya benzeyen bir içecekti. Çok fazla içildiğinde "acı boza" sarhoş edici olabilirdi. 17. yüzyılın başlarına kadar, kahve yaygınlaşmadan önce boza en popüler içecekti. Boza, yolculara ve askerlere tavsiye edilirdi; çünkü susuzluğu giderir ve fiziksel gücü artırırdı. Aşırı tüketimi, özellikle acı bozanın, önerilmezdi. Bozahaneler, bozanın yapılıp servis edildiği yerlerdi ve daha sonraki dönemde kahvehaneler gibi birer toplanma yeri olmuşlardı. Bozahane açma hakkı yalnızca "toprak sahibi"ne aitti. Yıllık kira sultana veya sultanın kirayı devrettiği kişilere aitti. Bu nedenle, Niş'teki bozahane yıllık kirası, Semendire sancakbeyinin yıllık gelirlerinin özel bir kalemi olmuştur. 1498 yılına ait deftere göre yıllık bozahane kirası 500 akçe, 1516 yılı sayımında ise 1400 akçe, 1528 yılında bu kira

²⁴⁷ *İbid.*, s. 160.

²⁴⁸ BOA, TT.d., nr. 1007.; BOA, TT.d., nr. 166.

²⁴⁹ Душанка Бојанић, "Ниш до Великог рата 1683.", s. 160.

²⁵⁰ *İbid.*, s. 160.

²⁵¹ BOA, TT.d., nr. 027., s. 3.; BOA, TT.d., nr. 166., s. 291.

²⁵² Душанка Бојанић, "Ниш до Великог рата 1683.", s. 160-161.

sancakbeyinin gelirlerinden çıkarılmış ve Niş'teki imparatorluk hasılatına dahil edilmiştir. 1536 yılında ise bu kira 800 akçe olarak belirlenmiştir.²⁵³

Bu verilerin dışında, defterlerin kaynak olarak niteliği nedeniyle şehrin toplumsal yaşamına dair daha iyi bir fikir edinmek zordur.

²⁵³ **İbid.**, s. 161-162.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NİŞ VADİSİNDE 15. VE 16. YÜZYILLARDA PİRİNÇ YETİŞTİRİCİLİĞİ: EKONOMİ VE ÇEVRE

3. 1. Niş Vadisi'nde Pirinç Kültürünün Tanıtılması

Niş bölgesiyle ilgili kaynaklarda pirinçten ilk bahseden kişi, 1433 yılında Niş'ten geçen Bertrandon de la Broquière'in seyahatnamesinde bulunmaktadır. O, Niş'in pirinç bolluğu olan harika bir ülkede bulunduğunu yazmıştır.²⁵⁴ Ancak, raporu sorgulanmıştır çünkü geçtiği Plovdiv çevresinde pirinçten bahsetmemiştir, halbuki o bölge pirinç tarlaları açısından çok daha zengindi.²⁵⁵ Osmanlılar, fetihleri sırasında geçtikleri nehir vadilerinde pirinç yetiştirme kültürünü tanıtmışlardır. Yeni fethedilen bölgelerde pirinç yetiştirmek, Osmanlı otoritesinin genişlemesinde büyük bir öneme sahipti. Pirinç, sonradan önemli askeri-idari merkezler haline gelen şehirlerin çevresinde yetiştirilmesi tesadüf değildi. Bu şekilde, hükümet askeri kampanyalar ve sivil yönetimin kurulması sırasında ordu ve idare için gıda rezervlerini sağlamış oluyordu. Bu nedenle Osmanlı yönetimi için pirinç yetiştirilmesinin nehir vadilerinde ve ordunun geçtiği yollarda yapılması hayati öneme sahipti.²⁵⁶

Bu uygulama, I. Murad'ın tahta çıkmasıyla başlamıştır, çünkü o devleti daha fazla merkezileştirmiştir. Ondan önce sınır bölgelerini yöneten askeri komutanlar daha fazla siyasi ve ekonomik özgürlüğe sahipti. Onun iktidara gelmesiyle sınır bölgeleri, merkezi otoritenin doğrudan yönetimi altında olan subaşı ve kadıların eline geçti. Onlar, merkezi otoritenin emirlerini sorunsuz bir şekilde uygulamaya özen gösterdiler ve bu bağlamda pirincin Balkanlar'da hızla yayılması açıklanabilir.²⁵⁷ Ancak, bu uygulamanın Osmanlılar tarafından icat edilmediğini ve onlardan önce de kullanıldığını belirtmek gerekir. Örneğin, Anadolu'da bir şehir, Moğol ordusunun kışlayışı

²⁵⁴ Bertrandon De La Broquière, *A Mission to the Medieval Middle East. The Travels of Bertrandon de la Broquière to Jerusalem and Constantinople*, Çev.: Thomas Johnes, London, I.B. Tauris, 2019, s. 271.

²⁵⁵ Jelena Mrgić, "Razmišljanja o pirinču u mediteranskim društvima", *Kasnovizantijski i postvizantijski Mediteran: životni uslovi i svakodnevnica*, Haz.: Nikola, Samardžić, Vlada, Stanković, Beograd, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture, 2020, p. 51-52.

²⁵⁶ Александар Шопов, "Во потрага по пролетните поплави: кон прашањето за тоа како и кога Османлиите започнале со производство на ориз на Балканскиот Полуостров", *Гласник*, С: LXVII, Скопје 2023, s. 12-13.

²⁵⁷ *Ibid.*, s. 18.

сраснда каланлмш в бурда буюк мктарда прнч деполанмшт. Бу неленле, прнч деполананн Моол истласла доолрдан баолантл олдуолу варсамак керек.²⁵⁸

Османл аскерл снфл, меркезл оторте таралдан енл фетхелен Балкан топракларна yerлештрлмелле zorланмшт. Онларл брлкте прнч yetштрлчелерл де гтмшт. Бунар, бу ш чн еглтрлмш професyonel шчлерде в меvcut койлу нустан сечлемелелде. Yenl топракларн yazычларл, прнч yetштрллемек койлерл "Челтукчлан" оларак kaydetмшлерде. Бу тур бр vaka, 15. yузылн лл yarыsndакл Копрулу defterнде kaydedлмшт. Бу койлер, тлар сstemне dahil едлмш в Anadolu'dan getirлен прнч yetштрлчелерл таралдан yerлешмшт.²⁵⁹ Buna dayanarak, Osmanlıлар таралдан прнч yetштрлменн сstemатк оларак 14. yузылн сонларл в 15. yузылн баоларнда fetihлерл брлкте ilerledлгл sonucuna varлlabllr. Askerлерл брлкте, прнч yetштрлме konusunda uzmanлашмш yetштрлчелер де gelмш в coолрал оларак uygun койлел yerлештрлмшлерде. Бу неленле, Osmanlıлар таралдан сstemатк прнч yetштрлменн Broquiere'nin seyahatnden оnce baолadлглн kabul etmek керек.

Niш бoлgesнде прнчнн ne zaman yetштрлрлмелле baоландлглн kesin оларак соylemek mумкун deылдр. Niш, 14. yузылн сонларнда в 15. yузылн лл yarыsndа чалкантл бр dоnem geчlrмшт. I. Murad таралдан 1386 ylнда лл kez fethedлмш, ancak бу бoлgede uzun sure kalmamш в бр sonrakil yl Anadolu'da yenl бр аскерл камpanyaya katлмшт.²⁶⁰ Jovanka Kalić, Niш'in Angora Muharebesi'ne kadar Sırp ортачаол devletnden kaybedлдлглн iddia etmekteдр.²⁶¹ Ancak, Prens Lazar Hrebelyanoviч'in Niш бoлgesне оnem verdлглн в 1372 ylнда Niш Vadisi'nin guney kenarнда ekonomik в sosyal hayatл korumak amaclyla Koprivan kalesinn inша ettirdлглн goz onunde bulundurarak.²⁶² Niш'i kendi devletine geri kazandлrmaya чалшмш olabileчel mумкундур.

²⁵⁸ Ibid., s. 18.

²⁵⁹ Ibid., s. 14.

²⁶⁰ Stephen W. Reinert, "From Niш to Kosovo Polje, Reflections on Murad I's Final Years", **The Ottoman Empire (1300–1389)**, Haz: E. A., Rethymnon, Zachariadou, Rethymnon, Crete University Press, 1993, p. 177-180.

²⁶¹ Јованка Калић, "Турска освајања у XIV и XV веку", **Историја Ниша I, Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године**, Haz: Даница Милић, Ниш, Градина и Просвета, 1983, s. 98.

²⁶² Михајло М. Костић, "Нишка Котлина. Студија друштвеногеографског развоја", **Нишки Крај, насеља, порекло становништва, обичаји**, Haz: Борисав Челиковић, Београд, Службеник Гласник и САНУ, 2019, s. 18-19.

Tarihçiler, kaynaklarda açık deliller olmasa da, 1389 Kosova Savaşı'ndan ve Prens Lazar'ın eşi ve oğlu Stefan Lazareviç'in naipliğini üstlenen Prenses Milica'nın vassal yükümlülüklerini kabul etmesinden sonra, Niş'in Osmanlıların elinde olduğunu kabul etmektedirler. Bu durum, 15. yüzyılın başlarına, yani Angora Muharebesi'nden birkaç yıl sonrasına kadar devam etmiştir. Çünkü Despot Stefan Lazareviç'in biyografi yazarı Konstantin Kostenečki, Despot Stefan'ın babasına ait olan toprakları Osmanlılardan geri aldığını yazmaktadır. Niş, Angora Muharebesi'nden sonra Despot Stefan'ın kontrolüne geçmiş ve nihayet 1428 yılında II. Murad tarafından fethedilmiştir.²⁶³ I. Murad, yeni fethedilen Balkan topraklarında önemli değişiklikler yapacak zaman bulamadığından, I. Bayezid döneminde önemli sayıda pirinç yetiştiricisinin Niş bölgesine yerleşmiş olması ve pirincin o zaman sistematik olarak yetiştirilmeye başlanmış olması oldukça muhtemeldir.

3. 2. Coğrafi Koşullar

Balkan Yarımadası'ndaki en erken pirinç tarlaları, kış sonu ve ilkbahar başındaki sellerin organik maddeler ve minerallerle toprağı zenginleştirdiği koşullarda ortaya çıkmıştır, bu da toprak kalitesini ve sürdürülebilirliği sağlamıştır.²⁶⁴ Niş Vadisi'nde pirinç, Nişava ve Güney Morava nehirlerinin çevresindeki alüvyal ovalarda ve onların kollarının vadilerinde yetiştirilmiştir. Alüvyal ovalar, nehirlerin akümülatif etkisiyle oluşmuş geniş düzlüklere ve kil ile ince kum ve lösten oluşan nehir tortularına sahiptir. Bu bölgelerde nehir yatakları sığ olduğundan, su seviyesi az bir yükseldiğinde nehir taşar ve arazileri sular. Niş Vadisi, sert kışlar ve sürekli kar örtüsü ile karakterize edilen ılıman bir karasal iklime sahiptir. İlkbaharlar kısa ve erken gelirken, sonbaharlar ılıman ve yazlar sıcak ve nemlidir. Ayrıca yağış miktarı da yüksektir. Niş Vadisi, Ege Denizi ikliminin de etkisi altındadır. Sonbaharların ilkbahardan daha sıcak olması, eylül ayında olgunlaşan pirinç gibi sonbaharda yetişen bitkiler için çok önemlidir. Pirinç yetiştiriciliği için alanın rüzgardan korunmuş olması çok önemlidir. Niş Vadisi, Güney Morava ve Nişava vadilerinden geçen doğu ve kuzeybatı rüzgarlarına maruz kalmıştır.²⁶⁵ Pirinç yetiştirilecek alanı seçen uzmanlar, alanın rüzgardan iyi korunmuş olmasına dikkat etmişlerdir.

²⁶³ Јованка Калић, “Турска освајања у XIV и XV веку”, s. 98-101.

²⁶⁴ Александар Шопов, “Во потрага по пролетните поплави: кон прашањето за тоа како и кога Османлиите започнале со производство на ориз на Балканскиот Полуостров“, s. 12.

²⁶⁵ Бранислав П. Јовановић et al., “Удолина Велике и Јужне Мораве”, Географског института „Јован Цвијић“, С. XXII, Београд 1969, s. 31-39.

15. ve 16. yüzyılın sonlarındaki mufassal defterler, pirincin hangi nehir vadilerinde yetiştirildiğini göstermektedir. 14. yüzyılın sonlarında veya 15. yüzyılın ilk yarısında kurulan pirinç, Niş Vadisi'nin ekonomisi ve ekolojisi için çok önemli bir hale gelmiştir. Kaynaklar, 16. yüzyılda pirinç yetiştirilen alanların arttığını kaydetmektedir. Pirinç yetiştiriciliğinin kaydedildiği ilk defter, 1498 tarihli *Kaza-i Niş*'in mufassal defteridir.²⁶⁶ Bu deftere göre, Niş Vadisi'nde pirinç kültürü, Nişava Nehri'nin Jelešnica Nehri'nden Niş şehrine kadar olan alüvyal ovalarında kurulmuştur. Nişava, bugünkü Bulgaristan topraklarında Koca Balkan Dağları'nın Kom tepesinin altında doğar. Güney Morava'ya akar ve onun en uzun kolunu oluşturur. Sićevačka Boğazı'ndan çıktıktan sonra Nişava Vadisi, alüvyal bir ovaya dönüşür ve bu da pirinç yetiştiriciliği için uygundur. Sićevačka Boğazı'ndan çıktıktan sonra pirinç yetiştiriciliğinin kaydedildiği ilk köy, Niş'in 15 km doğusunda bulunan Jelešnica köyüdür. Bu köy, Nişava'nın sol kolu olan Jelešnica Nehri'nin (Studena) vadisinde, Jelešnica Boğazı'ndan çıktıktan sonra bulunur. Bu nehir, yerel halk arasında Studena Nehri olarak bilinir ve yaklaşık 13 km uzunluğunda, hızlı bir dağ nehridir.²⁶⁷ Osmanlı döneminde, bu nehrin hidroenerjisi birçok su değirmenini (*asiyab*) çalıştırmak için kullanılmıştır.²⁶⁸ Bu nehrin Nişava'ya döküldüğü yerde en büyük pirinç tarlaları bulunmaktaydı. Nişava Nehri boyunca, pirinç tarlaları Kutinska Nehri'nin Nişava'ya döküldüğü yerde yoğunlaşmıştır. Nişava'nın en uzun kollarından biri olan Kutinska Nehri, Suva Planina'dan doğar ve yaklaşık 40 km uzunluğundadır. Niş'ten yaklaşık 10 km uzaklıktadır. Pirinç tarlaları, Kutinska Nehri'nin sulama kapasitesinin büyük bir kısmını kullanarak 16. yüzyılda genişlemiştir.²⁶⁹ Pirinç, Nişava Nehri'nin Niş şehrine girişine kadar yetiştirilmiştir. 15. yüzyılın sonlarından 16. yüzyılın sonlarına kadar pirinç yetiştiriciliği, Niş'in doğusundaki 5 km'den biraz daha uzakta bulunan Brzi Brod yerleşiminde kaydedilmiştir.²⁷⁰ 20. yüzyıl araştırmaları, bu bölgede karbonatlı alüvyonun bulunduğunu ve bu toprakların Niş Vadisi'nin tüm tabanına özgü olduğunu göstermiştir. İlk toprak,

²⁶⁶ BOA, TT.d., nr. 27.

²⁶⁷ Марија Антић, “Антропогеографска проучавања насеља Сићевачке клисуре”, **Нишки Крај, насеља, порекло становништва, обичаји**, Naz: Борисав Челиковић, Београд, Службеник Гласник и САНУ, 2019, s. 282.

²⁶⁸ BOA, TT.d., nr. 27, p. 72.

²⁶⁹ BOA, TT.d., nr. 166, p. 293.

²⁷⁰ BOA, TT.d., nr. 27, p. 94-95.; BOA, TT.d., nr. 166, p. 324.

ince kum ve koloidal kilden oluşur. Bu toprak gevşek, dağılğan ve su geçirgenliği yüksektir.²⁷¹ Brzi Brod adı, nehrin bu noktada hızlı ve kolay bir şekilde geçilmesinden dolayı ortaya çıkmıştır çünkü Nişava bu bölgede en sığ haldedir. Bu yerleşim adı Osmanlı fetihlerinden önce ortaya çıkmış ve bugün de Nişava'nın bu noktada sığ olduğu doğrulanmaktadır, bu da bazı coğrafi süreklilikleri göstermektedir.²⁷² Niş şehrinden çıktıktan sonra, pirinç Güney Morava'ya dökülene kadar Nişava Nehri'nin alt akışında yetiştirilmiştir.²⁷³

Pirinç, Güney Morava Nehri vadisinde de yetiştirilmiştir. Güney Morava Vadisi'nde pirinç kültürü, vakıf kapsamında elitler tarafından daha erken bir aşamada kurulmuştur.²⁷⁴ 16. yüzyılda pirinç yetiştiriciliği, belirtilen nehrin vadisinde ve kollarının akışlarında devlet tarlalarına da yayılmıştır.²⁷⁵ Güney Morava, yaklaşık 300 km uzunluğunda olup, Velika Morava'nın daha kısa bir kolunu oluşturur ve Velika Morava da Tuna Nehri'ne dökülür. Bugün yalnızca Velika Morava'nın ağzında bulunan kısmı seyrüsefer edilebilirken, Osmanlı döneminde Velika Morava'nın tüm akışı ve Güney Morava'nın bir kısmı seyrüsefer edilebilirdi. Bu nehrin özelliklerinden biri, vadisinde sık sık meydana gelen taşkın dalgalarıdır.²⁷⁶ Bu özellik, pirinç yetiştiriciliği için doğal bir zemin oluşturmuştur. Kaynaklar, 15. yüzyılın sonlarında Güney Morava Vadisi'nde pirincin Kurvin Grad yerleşiminde yetiştirildiğini kaydetmektedir.²⁷⁷ Bu yerleşim, günümüzde Klisura köyünün bulunduğu yerdedir. Orada, ortaçağ kalesi Koprijan'ın da bulunduğu varsayılmaktadır. Bu kale, Niş'in güneybatısında olup, 11 km uzaklıktadır. Bu kale ve klisura, Güney Morava'ya geniş Niş Vadisi'ne giden yolu açıyordu ve burada Güney Morava'nın akışı, pirinç yetiştiriciliği için uygun olan alüvyal ovalarla temsil ediliyordu. Pirinç, bu nehrin sol kıyılarında ve Toplica Nehri gibi bazı kollarında da yetiştirilmiştir.²⁷⁸ Bu çalışmada, yalnızca Niş

²⁷¹ Михајло М. Костић, “Географске одлике нишког подручја”, **Историја Ниша I, Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године**, Наз: Даница Милић, Ниш, Градина и Просвета, 1983, s. 27

²⁷² **Ibid.**, p. 306.

²⁷³ BOA, TT.d., nr. 187, p. 70.

²⁷⁴ BOA, TT.d., nr. 27, p. 140-141.

²⁷⁵ BOA, TT.d., nr. 166, p. 334.

²⁷⁶ Бранислав П. Јовановић et al., “Удолина Велике и Јужне Мораве”, **Географског института „Јован Цвијић“**, С: XXII, Београд 1969, s. 35.

²⁷⁷ BOA, TT.d., nr. 27, p.

²⁷⁸ Драгана Амедоски, “Узгајање пиринча на Топлици“, **Белопаланачки зборник**, С: III, Бела Паланка 2007, s. 139.

nahiyesine ait olan ve batı sınırı Güney Morava Nehri olan pirinç tarlaları ele alınacaktır; bu nehrin sol kıyısında yer alan sadece birkaç köy bu nahiye sınırları içinde yer almaktadır.

3. 3. Pirinç Yetiştiricileri

I. Murad ve I. Bayezid dönemlerinde, Osmanlı askeri sınıfıyla birlikte Anadolu'dan Balkan Yarımadası'na göç eden pirinç yetiştiricileri, muhtemelen pirinç kültürünün zaten kurulmuş olduğu kuzeybatı Anadolu'dan gelmişlerdir.²⁷⁹ Müslüman pirinç yetiştiricileri, muhtemelen 1386-1402 yılları arasında Niş Vadisi'ne yerleşmişlerdir. 15. yüzyılın sonları ve 16. yüzyılın başlarına ait Niş nahiyesinin en erken mufassal defter, sadece pirinç yetiştiricileri (*çeltikçi*), pirinç tarlası işçileri (*kürekçi*) ve sıradan iş gücünü (*rençber*) kaydetmiştir. 15. yüzyılın sonları ve 16. yüzyılın başlarına ait defterlerde kaydedilen pirinç yetiştiricileri Hristiyan olarak kaydedilmiştir, bu da Anadolu'dan gelen göçmenlerin, Osmanlı egemenliğinin kurulmasının ardından, pirinç üretimiyle ilgili teknik ve bilgileri yerel Hristiyan nüfusa aktardığını göstermektedir. 1498 tarihli defter, Banja köyünden 12, Banja Kutina köyünden 8 ve Jelešnica köyünden 4 kişi olmak üzere pirinç üretiminde çalışan 24 kişiyi kaydetmiştir.²⁸⁰ Bu kişiler, kanalların ve pirinç tarlalarının bakımını yapan çeltikçiler olarak kaydedilmiştir. Ayrıca, defterde, bu kişilerin ve işçilerin (*rençberler*) devletin pirinç yetiştirdiği tarlaların dışında da pirinç ekebilecekleri kaydedilmiştir.²⁸¹ Çalışanların kim olduğu kaydedilmemişse de, bunların yerel nüfustan seçildiği ve muhtemelen pirinç yetiştirilen köylerden geldiği varsayılmalıdır.

1516 tarihli defterde, pirinç üretiminde yer alan 36 kişi kaydedilmiştir. 16. yüzyılın başlarında artan pirinç üretimi, pirinç tarlalarında daha fazla uzman kişi gerektirmiştir. Bu defterde, Jelešnica köyünde 7, Banja köyünde 7, Donji Bubaň köyünde 10, Donje Medjurevo köyünde 12 ve Gornje Medjurevo köyünde 1 kişi kaydedilmiştir. Aynı kişiler defterin sonunda ayrıca *çeltikçiyan* olarak da kaydedilmiştir. Tek fark, Donji Bubaň köyünde, defterin sonunda bir kişi *çeltikçi* olarak kaydedilmiştir, ancak bu bir yazıcı hatası olup, ilk kayıta bir kişi eksik kaydedilmiştir. Bu üç köy, Nišava Nehri'nin alt akışında, Güney Morava'ya yakın, birbirine yakın

²⁷⁹ Александар Шопов, "Во потрага по пролетните поплави: кон прашањето за тоа како и кога Османлиите започнале со производство на ориз на Балканскиот Полуостров", s. 25.

²⁸⁰ BOA, TT.d., nr. 27, p. 128, 94, 90.

²⁸¹ BOA, TT.d., nr. 27, p. 8.; 5 Милан Васић, Олга Зиројевић, Александар Стојановски, "Попис Нишког кадилука из 1498. године", *Споменик САНУ*, С: СXXXI, Београд 1992, s. 101.

olup, Niş'e yaklaşık 5 kilometre ve nehre birkaç kilometre uzaklıktadır. Osmanlı yetkililerinin, pirinç yetiştiricilerini, pirinç yetiştirmek için uygun alüvyal alanlara yakın köylere yerleştirmesi tesadüf değildir. 1516 tarihli defter, aynı kişilerin hem *çeltikçi* hem de *kürekçi* olarak kaydedildiğini, bu kişilerin her iki işi de yaptığını göstermektedir.²⁸²

On yıl sonra, Niş bölgesinde pirinç üretiminin organizasyonunda bir dönüşüm meydana gelir. Pirinç üretiminde yer alan diğer kişilerin ortaya çıkması, artan üretimi ve devletin Niş bölgesinin üretim kapasitesini en üst düzeye çıkarmaya yönelik çabasını gösterir. 1528 tarihli defterin önde gelen Sırp Osmanlı tarihçisi Dušan Bojanić'in araştırmalarına göre, Osmanlı devleti, Semendire sancak beyinden pirinç tarlalarını almış ve bunları imparatorluk haslarına eklemiştir. Bu bağlamda, devletin pirinç üretimine daha fazla dahil olması ve yeni uzman kişilerin ortaya çıkması söz konusudur. 16. yüzyılın 20'li yıllarında, pirinç tarlalarında iş organizatörleri (*reis*), su yöneticileri (*sakka*), noter (*kâtib*), *beratlılar*, güvenilir kişi başkanı (*seremnin*) ve güvenilir kişiler (*emîn*) gibi kişilerin tamamı ortaya çıkmıştır.²⁸³

Eksik verilere göre, 1536 yılında yapılan mufassal defter Niş Vadisi'nde 102 kişinin pirinç üretiminde çalıştığı kaydedilmiştir. Niş şehrinde pirinç yetiştiriciliği ile uğraşan 6 kişi kaydedilmiştir.²⁸⁴ Diğerleri, çalıştıkları kanalların sayımı kapsamında listelenmiştir. Jelešnica Nehri etrafındaki pirinç tarlalarında 21'i Hristiyan ve 7'si Müslüman olmak üzere 28 kişi çalışıyordu.²⁸⁵ Kutinska Nehri çevresindeki pirinç tarlalarında ise 12'si Müslüman ve 9'u Hristiyan olmak üzere 21 kişi çalışıyordu.²⁸⁶ Adı tespit edilemeyen bir kanal için, 5'i Müslüman ve 18'i Hristiyan olmak üzere 23 kişinin kürekçi olarak çalıştığı kaydedilmiştir. İsimlerinin üzerinde yaşadıkları yerler, örneğin Niş ve Trnava köyü gibi belirtilmiştir.²⁸⁷ Defterin başında, Nişava Nehri'nin alt akışı ile ilgili bir kanal kaydedilmiş ve Donji Bujanj ve Donje Međurevo köylerinde bu tarlalarda çalışan 24 Hristiyan çeltikçi kaydedilmiştir. İlk köyde 10 kişi, ikincisinde ise 14 kişi kaydedilmiştir.²⁸⁸ Ayrıca, I. Selim dönemine ait bir defterde, bu köylerde *çeltikçiyan* yaşadığı

²⁸² BOA, TT.d., nr. 1007, s. 539.

²⁸³ Душанка Бојанић, "Ниш до Великог рата 1683.", **Историја Ниша I, Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године**, Наз: Даница Милић, Ниш, Градина и Просвета, 1983, s. 165-166.

²⁸⁴ BOA, TT.d., nr. 187, s. 71.

²⁸⁵ *Ibid.*, s. 72.

²⁸⁶ *Ibid.*, s. 71.

²⁸⁷ *Ibid.*, s. 73.

²⁸⁸ *Ibid.*, s. 70-71.

kaydedilmiştir. Donji Bubanj köyünde 10 kişi, Donje Meğurevo'da ise 12 kişi kaydedilmiştir.²⁸⁹ Bu iki defteri karşılaştırarak, bazı isimlerin her iki defterde de yer aldığı, 1536 defterinde 1516 defterindeki kişilerin oğullarının yer aldığı ve yeni kişilerin de ortaya çıktığı sonucuna varılabilir. 16. yüzyılın başlarında, Nişava Nehri'nin alt akışında, Güney Morava'ya yakın olan bu köylerde pirinç yetiştiricilerinin yerleştirilmesi tesadüf değildir. Bu bölgenin pirinç yetiştirme için uygun olduğu gösterildikten sonra, pirinç tarlalarını sulamak için bir sulama sistemi inşa edilmiş ve üretime başlanmıştır. 1564 yılına ait ve kısmen erişilebilir olan bir mufassal deftere göre, Niş şehrinde pirinç üretiminde çalışan Müslüman nüfusun sayısında bir artış kaydedilmiştir. Bu defterde, pirinç üretiminde çalışan 12 kişi kaydedilmiş, bunlardan ikisi organizatör (*reis*) olarak belirtilmiştir.²⁹⁰

16. yüzyılın 20'li yıllarında, Niş nahiyesindeki pirinç tarlalarının gelirlerinin Semendire sancak beyinden alınarak imparatorluk haslarına eklenmesinin ardından, büyük sayıda Müslüman profesyonel pirinç yetiştiricisinin yerleştirildiği görülmektedir. Bu yerleşim, pirinç tarlalarının devlet hazinesine eklenmesiyle bağlantılıdır ve Osmanlı devletinin bu bölgedeki pirinç yetiştiriciliği reformuyla ilgilidir. Devlet, Semendire ve Alachisar sancaklarındaki pirinç tarlalarından elde edilen gelirden memnun kalmadığı için, pirinç üretimini profesyonelleştirmek amacıyla pirinç üretimi için uygun bölgelere uzman kişileri yerleştirmeye çalışmıştır. Resava Nehri bölgesinde, pirinç 1516 ile 1530 yılları arasında kurulmuştur.²⁹¹ 1536 tarihli defter, bu nehrin çevresindeki pirinç tarlalarında 39 Müslüman *çeltikçiyan* çalıştığını kaydetmiştir. Bu pirinç tarlalarından beklenen gelir 22,500 akçe idi. Defterde, köyün eski adı muhtemelen defterden silinmiş ve *Çeltük* adı kaydedilmiştir. Bu köyün tüm sakinleri Hristiyandı. Defterde pirinç gelirleri kaydedilmemiştir, bu da üretime yeni başlanacağını gösterebilir.²⁹² Osmanlı devleti, 14. yüzyılın sonları ve 15. yüzyılın başlarında benzer bir mekanizmayla pirinç kültürünü Balkanlarda kurmuştur. Pirinç üretimi için uygun yerler seçilerek, muhtemelen yakınlarına Anadolu'dan

²⁸⁹ BOA, TT.d., nr. 1007, s. 432, 464-465.

²⁹⁰ Nationalbibliothek- Wien, TT.d., Mxt 632, s. 180.

²⁹¹ Dragana Amedoski, "Introduction of Rice Culture in the Central Balkans", **State and Society in the Balkans Before and After the Establishment of Ottoman Rule**, Haz: Srdjan Rudic, Selim Aslantaş, Belgrade, The Institute of History Belgrade, 2017, s. 242.

²⁹² BOA, TT.d., nr. 187, s. 88-89.

çeltikçiyan yerleştirilmiş ve bazı yerlerin adları *Çeltikçiyan* olarak değiştirilmiştir, bazı durumlarda eski köy adları korunmuştur.²⁹³

Osmanlı egemenliğinin ilk yıllarında pirinç, uzun yürüyüşler sırasında Osmanlı ordusuna gerekli protein kaynağını sağladığı için önemli bir rol oynamıştır. 1536 yılına kadar pirinç, Alacahisar Sancağı'nın bazı bölgelerinde de kurulmuştur.²⁹⁴ Çeltikçiyan yerleşim mekanizmalarının Osmanlı devletinin Balkan Yarımadası'na yayılmasıyla bağlantılı olduğunu göz önünde bulundurarak, 20'li ve 30'lu yıllardaki bu reformun 1521'de Belgrad'ın fethi ve Osmanlı devletinin kuzeye doğru genişlemesi için yapılan yeni hazırlıklar bağlamında ortaya çıktığını varsayabiliriz. Pirinç, yine önemli bir rol oynayacaktı.

Pirinç üretiminde çalışan kişiler, devlet tarafından olağanüstü vergilerden muaf tutulmuşlardır. Bu durum, 1516 tarihli sayımda pirinç üretiminde çalışan 7 kişinin *avarız* ödemediği Jelešnica köyünde görülmektedir.²⁹⁵ Bu vergilerden muaf tutulmuşlardır, böylece devlet onları bu zorlu işte kalmaları için teşvik etmiştir. Bu meslek, becerilerin sürekliliğini sağlamak ve kolayca aktarılmasını sağlamak amacıyla miras yoluyla geçmiştir, bu da 1516 ve 1536 yıllarındaki sayımların örnekleriyle belgelenmiştir. Ancak, 1516 defterinde kaydedilen bazı kişilerin 1536 defterinde yer almadığını görüyoruz. Pirinç tarlaları, sıtma gibi hastalıklara yatkın bataklık bir ortam oluşturduğundan, bu durum çalışanların ölümüne veya bölgeden taşınmaya zorlanmalarına neden olmuş olabilir.

3. 4. Üretim

1536 yılına ait Osmanlı mufassal defteri, Niş Vadisi'nin bazı bölgelerinde beyaz pirinç yetiştirildiğini belirtmektedir. Kaynaklarda bu pirinç şu şekilde adlandırılmaktadır: *erz-i sefid* veya *erz-i beyaz*.²⁹⁶ Beyaz pirinç, büyük olasılıkla İpek Yolu üzerinden Çin'den Anadolu'ya, oradan da Balkanlar'a gelen hızlı büyüyen bir pirinç türüne aittir.²⁹⁷ 11. yüzyılda erken olgunlaşan çeşitler, arazi kullanımında büyük bir devrim yaratmış ve Çin'deki pirinç ekim alanını iki katından fazla

²⁹³ Александар Шопов, “Во потрага по пролетните поплави: кон прашањето за тоа како и кога Османлиите започнале со производство на ориз на Балканскиот Полуостров“, s. 14.

²⁹⁴ Dragana Amedoski, “Introduction of Rice Culture in the Central Balkans“, s. 245.

²⁹⁵ BOA, TT.d., nr. 1007, s. 524.

²⁹⁶ BOA, TT.d., nr. 187, s. 70, 80.

²⁹⁷ Александар Шопов, “Во потрага по пролетните поплави: кон прашањето за тоа како и кога Османлиите започнале со производство на ориз на Балканскиот Полуостров“, s. 11.

artırmıştır.²⁹⁸ Benzer bir etkinin, 14. yüzyılın sonları ve 15. yüzyılın başlarında bu pirinç türünün Balkan Yarımadası'na getirilmesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun hızlı bir şekilde egemenlik kurmasını sağlamış olması muhtemeldir.²⁹⁹ Olgunlaşması yaklaşık yüz gün sürer ve Eylül ayında hasat edilirdi, bu da yerel halka aynı yerde buğday ve diğer sonbaharda ekilen tahılları ekme fırsatı sunardı. Ayrıca, bu tür kuraklığa dayanıklıydı, bu da onu yaz aylarında yetiştirmek için çok uygun hale getiriyordu.³⁰⁰

Niş nahiyesindeki pirinçten elde edilen devlet gelirlerine dayanarak, pirinç üretiminin 15. yüzyılın sonlarından ve 16. yüzyıl boyunca geliştiği söylenebilir. Pirinç üretimi ile ilgili değerli bilgiler 1498 yılına ait defterde bulunmaktadır. Defterde, Niş yakınlarındaki pirinç tarlasının gelirlerinin Semendire sancak beyine ait olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, Niş nahiyesinden 24 çeltikçiyan devlet pirincini yetiştirmekle görevli olduğu, her birinin 2 *Niş lukna* ekmesi gerektiği ve toplamda 48 *Niş lukna* pirinç ekilmesi gerektiği belirtilmektedir.³⁰¹ Bir *Niş lukna*'nın ağırlığının 138 kg olduğu göz önüne alındığında,³⁰² 1498 defterine kaydedilen her çeltik 276 kg pirinç tohumu ekmesi gerektiği ve toplamda 6624 kg tohum ekilmesi gerektiği hesaplanmaktadır. Defter ayrıca Semendire sancak beyine ait olan pirinç tarlalarının Niş yakınlarında bulunduğunu ve bunların Jelešnica ve Banja ile Banja Kutina'dan beslenen iki kanaldan su aldığını belirtmektedir.³⁰³ Devlet gelirlerine ait olan pirinç tarlaları, yani Semendire sancak beyine ait gelirler, Jelešnica Nehri ile Kutinska Nehri arasında bulunmaktaydı ve bu bölgedeki pirinç kültürünün en erken döneminde kurulmuştur. Pirinç her yıl aynı alanlarda yetiştirilmezdi. Pirinç yetiştirilen araziye tohum denirdi. Kaynaklar, tohum alanının yerden yere farklılık gösterdiğini göstermektedir. Örneğin, Aleksandar Stojanovski, Koçana ve Kumanova nahiyelerinde bir tohum alanının yaklaşık 5700 metrekare olduğunu ve her tohum için 141 kg tohum gerektiğini göstermiştir.³⁰⁴

²⁹⁸ Ping-Ti Ho, "Early-Ripening Rice in Chinese History", *The Economic History Review* C:IX (2), Hoboken 1956, s. 201.

²⁹⁹ Александар Шопов, "Во потрага по пролетните поплави: кон прашањето за тоа како и кога Османлиите започнале со производство на ориз на Балканскиот Полуостров", s. 23.

³⁰⁰ Ping-Ti Ho, "Early-Ripening Rice in Chinese History", s. 201-210.

³⁰¹ БОА, ТТ.д., nr. 27, s. 8.; 5 Милан Васић, Олга Зиројевић, Александар Стојановски, "Попис Нишког кадилука из 1498. године", s. 101.

³⁰² Милан Васић, Олга Зиројевић, Александар Стојановски, "Попис Нишког кадилука из 1498. године", s. 147.

³⁰³ БОА, ТТ.д., nr. 27, p. 8.; 5 Милан Васић, Олга Зиројевић, Александар Стојановски, "Попис Нишког кадилука из 1498. године", s. 101.

³⁰⁴ Александар Стојановски, **Раја со специјални задолженија во Македонија: Војнуци, Соколари, Оризари и Солари**, Скопје, Институт за национална историја, 1990, s. 120.

1498 tarihli defter, pirinçten beklenen gelirin 106 müd ve 13 kileçe olduğunu belirtmektedir. Bir müd yaklaşık 500 kg idi, bu yüzden toplamda beklenen pirinç geliri yaklaşık 52800 kg idi ve bu da 21330 akçe ederdi, çünkü o dönemde bir kileçe pirinç 10 akçe değerindeydi. Beklenen gelir her zaman gerçek gelirle örtüşmezdi. İklimsel ve diğer faktörlere bağlı olarak, daha fazla veya daha az olabilirdi. Örneğin, aşırı kuraklık veya seller üretimi olumsuz etkileyebilirdi.

Beklenen pirinç geliri zamanla artmış ve 1516 defterinde 153 müd ve 5 kileçe olarak kaydedilmiş ve bu da Semendire sancak beyine 36 780 akçe gelir sağlamıştır.³⁰⁵ Aynı hesaplama, o dönemde pirinçten elde edilen gelir 76 625 kg temiz pirinç olarak hesaplanmıştır. Bir kileçe pirinç fiyatı da artmış ve o dönemde 12 akçe olmuştur. Ekilen ve elde edilen pirinç oranının 1:8 olduğu göz önüne alındığında, yaklaşık 9 580 kg pirinç ekilmesi gerektiği hesaplanmıştır. Bu, önceki döneme göre %30 daha fazla üretim anlamına geliyordu. Bu da pirinç tarlalarının bulunduğu alanın genişlediğini ve yeni insan ve teknolojik kapasitelere ihtiyaç duyulduğunu gösteriyordu.

16. yüzyılın 30'lu yıllarında pirinç yetiştiriciliği birkaç farklı konuma yayılmıştır. 1536 yılına ait eksik defterde, Nişava kanallarından beslenen tarlalardaki pirinç gelirinin 66 müd ve 13 kileçe ve 20 000 akçe gelir sağladığı kaydedilmiştir. Banja Kutina kanallarından beslenen Kutinska Nehri etrafındaki tarlaların geliri 950 kileçe veya 14 250 akçe idi. Jelešnica Nehri'nin köylerinden ve Banja'dan beslenen tarlaların geliri 550 kileçe ve 8250 akçe idi. Gelir sağlayan ancak defterin zarar görmüş kısmı nedeniyle tam olarak belirlenemeyen tarlalar 500 kileçe ve 7500 akçe gelir sağlamaktaydı. Bir kileçe pirinç fiyatı önceki döneme göre artmış ve 15 akçe olmuştur.³⁰⁶ Toplamda, yaklaşık 85 000 kg devlet pirinci yetiştirildiği ve gelirin 50 000 akçe olduğu hesaplanmıştır. Bu bilgiler, 16. yüzyılın başlarına kıyasla beklenen pirinç gelirinin çok artmadığını göstermektedir. Niş bölgesindeki yeni sulama kanallarının inşası ve yeni pirinç işleme değirmenlerinin kurulması, daha fazla çeltikçiyan bulunması dikkate alındığında, bu eksik verilerin Niş Vadisi'ndeki pirinç üretiminin sadece bir kısmını temsil ettiği sonucuna varılmalıdır.

III. Murad dönemine ait defterde pirinç tarlalarından elde edilen gelirlerin olmaması, kısmen Semendire sancak *mukataa defterlerinden* elde edilen verilerle telafi edilebilir. Niş nahiyesindeki pirinç tarlaları, *mukataa* sistemi kapsamında olup, bireyler veya gruplar tarafından

³⁰⁵ BOA, TT.d., nr. 1007, s. 429.

³⁰⁶ BOA, TT.d., nr. 187, s. 70-73.

kiralanabilir, gelir elde edebilir ve devlete belirlenen bir miktar para ödeyebilirlerdi. Anlaşma genellikle 3 yıl sürerdi ve en yüksek teklifi veren yatırımcı anlaşmayı alırdı. Niş nahiyesindeki pirinç tarlaları, Kruševo ve Smederevo sancaklarındaki diğer pirinç tarlalarıyla birlikte birleştirilmiş ve şemhane gelirleriyle birlikte kiraya verilmiştir. 1573-1575 yılları arasında bu *mukataa*'nın üç yıllık kira bedeli 1,999,410 akçeye yükselmiştir. Bu miktarın 1,600,700 akçesi Niş *mukataasına* ayrılmıştır. 1584/85 döneminde bu *mukataa*'nın geliri 4,090,256 akçeye yükselmiştir.³⁰⁷ Bu rakamlar, defter verilerini tamamlayarak, 16. yüzyılın ikinci yarısında Niş Vadisi'ndeki pirinç üretiminin geliştiğini, pirinç ekim alanlarının arttığını ve bunun yeni kanallar, daha fazla uzman ve iş gücü gerektirdiğini göstermektedir.

Niş, İstanbul ile Budin'i bağlayan önemli bir kara yolu olan İstanbul Yolu'nun kesiştiği birkaç yolun kavşağında bulunuyordu. Ayrıca, 1528 tarihli mufassal defterin bir sayımda Niş'te ilk kez deve yetiştiricisi mesleği ortaya çıkmıştır.³⁰⁸ Develerin Balkanlarda ortaya çıkması, Osmanlı İmparatorluğu'nun kara ticaretiyle yakından ilişkilidir. Bu mesleğin, pirinç üretiminin patladığı bir dönemde Niş bölgesinde ortaya çıkması tesadüf değildir. Habsburg Büyükelçisi Busbecq, Osmanlıların başarısının "develer ve pirinç" sayesinde olduğunu açıklamıştır.³⁰⁹ Niş Vadisi'nin kara ve deniz ticaretine açık olması, iklim ve coğrafi koşullarla birleştiğinde, bu bölgedeki pirinç üretiminin gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda, vakıf sistemi mülkiyetindeki pirinç tarlalarının ortaya çıkışını da değerlendirmek gerekmektedir.

3. 5. Vakıflar

Pirinç, sadece başkentin tedariki veya ordunun ve yerel halkın beslenmesi için değil, aynı zamanda ticari üretimin ve ticaretin yayılması için de önemliydi. Devlet, Balkanlar'da egemenliğini kurduğu en erken dönemlerden itibaren Osmanlı yetkililerine ve askeri yöneticilere toprak satmış ve bu topraklar onların dini hayır kurumları olan vakıflara devredilmiştir. Yöneticiler, vakıflar aracılığıyla tarıma yatırım yapmış ve bu sayede ticari tarım gelişmiştir.³¹⁰ 1498 yılına ait defter, bu uygulamanın 15. yüzyılın ikinci yarısında başladığını ve Osmanlı

³⁰⁷ Dragana Amedoski, "Introduction of Rice Culture in the Central Balkans", s. 249-250.

³⁰⁸ Душанка Божанић, "Ниш до Великог рата 1683.", s. 164.

³⁰⁹ Aleksandar Shopov, "Cities of Rice: Risculture and Environmental Change in the Early Modern Ottoman Balkans", *Levant: The Journal of the Council for British Research in the Levant*, C. LI (2), 2019, s. 171.

³¹⁰ *Ibid.*, s. 175-178.

İmparatorluğu'nun askeri yönetiminin pirinç üretimine yatırım yaptığını göstermektedir.³¹¹ Niş bölgesindeki özel pirinç tarlalarının varlığı, ekonomik ve sosyal ilişkileri büyük ölçüde değiştirmiş, aynı zamanda çevreyi de etkilemiştir.

İlk vakıf, gelirleri Niş'te inşa ettiği zaviyeye harcanan Mihail Bey'in oğlu Ali Bey'e aitti. Bu aile, Osman Gazi'nin en önemli yoldaşlarından biri olan Köse Mihal'den gelmektedir ve Osmanlı egemenliğinin Balkanlar'da yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Ali Bey, birçok önemli savaşta öne çıkmış ve Vidin ve Semendire gibi birçok Balkan sancak beyliğinde görev yapmıştır. 15. yüzyılın ikinci yarısında en aktif olduğu dönemdir ve 1500 yılında ölmüştür.³¹² Semendire sancak beyi olarak birçok kez görev yapmıştır: 1463-64, 1467-72, 1475-79, 1481-85, 1486, 1492-94, 1498-99. II. Bayezid'in 1481'de tahta çıkmasıyla birlikte, Niş nahiyesi Alacahisar sancağından ayrılarak Semendire sancağına bağlanmıştır.³¹³ Bu değişikliğin, Niş nahiyesinin coğrafi olarak Semendire sancağı ile bağlantılı olmaması göz önüne alındığında, Ali Bey'in Semendire sancak beyi olarak atanmasıyla doğrudan bağlantılı olması muhtemeldir. Devletin pirinçten elde ettiği gelirlerin Semendire sancak beyine gitmesi, onu kendi özel mülklerinde pirinç yetiştirmeye teşvik etmiş olabilir. Defterde bu mülklerin nerede bulunduğu belirtilmemiş, ancak Nişava Nehri üzerindeki vakıf değirmenlerinden beslenen kanallarla sulandığı belirtilmiştir. Nişava Nehri üzerindeki 6 taş değirmenin yıllık geliri 200 *lukna* veya 3800 akçe idi. Pirinç kendi imkanlarıyla ekilmiş ve iki müd pirinç ekilmiş, bu da yaklaşık 1000 kg pirinç demektir. Bu pirinç tarlalarından beklenen gelir 20 müd olup, her kileçe 10 akçe değerindeydi. Bu vakıftan elde edilen pirinç gelirleri yaklaşık 20.000 kg temiz pirinç olup, değeri 4000 akçe idi.³¹⁴ 15. yüzyılın ikinci yarısında birkaç kez Semendire sancak beyi olan Ali Bey, pirinç üretimini kontrol edebilirdi. Ölümünden sonra, vakıf bünyesinde pirinç üretimi devam etti. Devlet, bu dönemde özel mülkleri ve geleneksel güçlü askeri aileleri daha fazla kontrol altına almaya çalışsa da, bu özel mülklerdeki pirinç üretimi genişledi ve gelişti.³¹⁵ Daha fazla pirinç, bu özel mülklere daha fazla ekilebilir arazi eklenmesi anlamına geliyordu, bu da devletin bu mülklere olan tutumunda bir çelişkiyi temsil

³¹¹ BOA, TT.d., nr. 27, s. 140-141.

³¹² Fahameddin Başar, "Mihaloğulları", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C: XXX, Ankara 2020, 24-25. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mihalogullari>

³¹³ Душанка Бојанић, "Ниш до Великог рата 1683.", s. 107.

³¹⁴ BOA, TT.d., nr. 27, s. 140.

³¹⁵ Mariya Kiprovskaya, "The Mihaloğlu Family: Gazi Warriors and Patrons of Dervish Hospices", **Osmanlı Araştırmaları**, C. XXXII, 2008, s. 222.

ediyordu. Ali Bey'in beş oğlu vardı ve bazıları Balkanlar'daki sancaklarda sancak beyi oldu, örneğin Mehmed Bey 1517'de Bosna sancak beyi, ardından 1520'de Hersek sancak beyi oldu.³¹⁶ Bu aile, 16. yüzyılın ilk yarısında önemli bir siyasi rol oynadı ve bu, özel kurumlarının ekonomik faaliyetlerinin gelişimini etkiledi. 1516 yılına ait defterde pirinç gelirleri 20 müd'den 18'e düşmüş, ancak gelir çok az artmıştır çünkü pirinç fiyatları 16. yüzyılın başlarında artmış ve gelir 4240 akçe olmuştur. Öte yandan, Nişava Nehri üzerindeki değirmenlerden elde edilen gelir 3800 akçeden 5500 akçeye çıkmıştır.³¹⁷ Ancak, sonraki dönemde bu mülklerden elde edilen gelirler önemli ölçüde artmıştır. Smederevo sancağının vakıflarını kayıt altına alan defterler, Ali Bey'in oğlu Mihail'in vakıf pirinç tarlalarından elde edilen gelirin 40 müd'e ve gelirin 10 000 akçeye yükseldiğini kaydetmektedir.³¹⁸

Pirinç yetiştirilen bir sonraki özel mülk, gelirleri Edirne'deki camisinde kullanılan Süleyman Paşa vakfına aitti. Hadım Süleyman Paşa, Bosna kökenli bir hadım idi. 1474'ten 1476'ya kadar Rumeli beylerbeyi olarak görev yapmıştır. 1481'de Venedik esaretinden kurtulduktan sonra, 1482'de Amasya sancak beyi ve 1490-92'de Semendire sancak beyi gibi daha az önemli görevlerde bulunmuştur. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, 1498 tarihli defterin hazırlanmasından önce ölmüş olmalıdır, çünkü bu defterde vakfın Süleyman Paşa *Elmerhum-i'ye*, yani merhum Süleyman Paşa'ya ait olduğu belirtilmiştir.³¹⁹ Semendire sancak beyi olarak atanması, Niş bölgesinde pirinç yetiştirme işine yatırım yapmasını teşvik etmiş olabilir. Pirinç yetiştirilen vakıfların eski Semendire sancak beylerine ait olması tesadüf değildir. Süleyman Paşa ve vakfının üyeleri, tüm Balkanlar'da pirinç yetiştirmeye büyük önem vermişlerdir. Niş çevresindeki pirinç tarlaları, bu vakfın büyük mülklerinden sadece biri olup, büyük kazanç sağlamıştır. Süleyman Paşa, Niş Vadisi'nin pirinç yetiştirmek için önemini fark etmiş ve defterde, bir sipahiden bir tapuyla terk edilmiş bir ormanın bir kısmını alıp vakfına eklediği belirtilmiştir. Ayrıca defterde, sadece ormanın temizlendiği yerde pirinç ekildiği belirtilmiştir. Defterden, pirinç yetiştirilen yerin adı olan *mezraa Crna Bara* öğrenilmektedir.³²⁰ Bu yerin adının, yaz aylarında bataklık gibi görünen bir alanı belirtmesi, orada pirinç yetiştirildiğini düşündürmektedir. Bu

³¹⁶ Fahameddin Başar, "Mihaloğulları"

³¹⁷ BOA, TT.d., nr. 1007, s. 535.

³¹⁸ Срђан Катић, Урош Урошевић, "Вакуфи у сумарном попису Смедеревског санџака из 1530. године", **Мешовита грађа (Miscellanea)**, С: XXXVI, 2015, 61.

³¹⁹ Душанка Бојанић, "Ниш до Великог рата 1683.", s. 123.

³²⁰ BOA, TT.d., nr. 27, s. 140-141

mezraanın kesin yeri bilinmemektedir, ancak Niş'in güneyinde ve Güney Morava Nehri'ne yakın Kurvin Grad köyü civarında olduğu bilinmektedir. Bu vakfın pirinç tarlaları, Kurvin Grad köyünden, Brzi Brod köyünden ve Vrežina köyünden gelen kanallar ve değirmenlerle sulanmaktaydı.³²¹ Kurvin Grad, Güney Morava Nehri'ne yakın olduğundan, bu nehrin suyunun kullanıldığını varsaymak gerekir. Bu bölgenin seçilmesi tesadüf değildir çünkü pirinç ticaret için kullanılmış ve nehre yakın olması taşımacılığı kolaylaştırmıştır. Brzi Brod köyü Nişava Nehri üzerinde bulunmaktaydı ve pirinç yetiştirmek için uygun konumu daha önce belirtilmiştir. Vrežina, aynı defterde kayıtlı Donja ve Gornja Vrežina köylerinden birine atıfta bulunuyor olabilir ve bu köyler Nişava Nehri'nin doğusunda, Niş'in yakınlarında yer almaktadır. Defterde, sadece ormanın temizlendiği yerlerde ve Crna Bara bölgesinde pirinç yetiştirildiği belirtildiğinden, Brzi Brod ve Vrežina köylerindeki kanallardan sulanan pirinç tarlaları olması mümkün değildir. 1498 defteri oluşturulduğunda, Süleyman Paşa ve haleflerinin pirinç tarlalarını Nişava Nehri'nin sağ kıyısına genişlettikleri ve su kaynaklarının kontrolünü ele alarak vakfının pirinç tarlalarını sulamak için kanallar inşa ettikleri varsayılmalıdır. Devletin pirinç tarlaları Nişava'nın sol kıyısında bulunduğundan, ticari çıkarları devletin çıkarlarıyla çatışmamıştır.

15. yüzyılın sonunda, bu vakfın gelirleri belirtilen köylerdeki değirmenlerden 1330 akçe ve pirinç üretiminden 12.000 akçe veya 60 müd olup, her kileçe 10 akçe değerindeydi.³²² 1516 tarihli defterde, değirmenler ve kanallardan elde edilen gelirler iki katına çıkmış, ancak sayıları aynı kalmış, yani bu dönemde yeni bir kanal inşa edilmemiş ve gelirler 3 396 akçe olarak kaydedilmiştir.³²³ Bu defterde pirinç gelirleri eksiktir, ancak 1530 yılına ait vakıf sayımına göre pirinç üretiminin zamanla arttığı ve 12 akçe değerindeki her kileçe ile 16910 akçeye ulaştığı, bu da 1409 *İstanbul kile* veya 70 müd, yani yaklaşık 35 000 kg temiz pirinç olduğu görülmektedir.³²⁴ Daha sonraki döneme ait gelirler hakkında bilgi bulunmamakla birlikte, III. Murad dönemine ait defterde yer alan ve Süleyman Paşa vakfına ait yeni kanalların varlığı, bu vakfın Niş Vadisi'nde pirinç üretimine yatırım yapmaya devam ettiğini göstermektedir.³²⁵

³²¹ BOA, TT.d., nr. 27, s. 141.

³²² BOA, TT.d., nr. 27, s. 140-141.

³²³ BOA, TT.d., nr. 1007, s. 535.

³²⁴ Срђан Катић, Урош Урошевић, “Вакуфи у сумарном попису Смедеревског санџака из 1530. године“, s. 52.

³²⁵ BOA, TT.d., nr. 166.

3. 6. Köylüler Tarafından Pirinç Yetiştiriciliği

Pirinç sadece vakıflar veya Niş yakınlarındaki devlet gelirlerinin bir parçası olarak yetiştirilmemiştir, çevredeki köylüler de topraklarını yeni pirinç üretim alanlarına dönüştürmüştür. 15. yüzyılın sonunda Niş'te yaşayan Müslümanlar pirinç yetiştiriyorlardı ve onlardan öşür adı altında 400 akçe, yani 40 kileçe alınıyordu.³²⁶ 16. yüzyılın başlarında Niş'teki Müslüman nüfusun pirinç üretimi artmıştır. Öşür olarak 612 akçe, yani 51 kileçe ödenmiştir; bir kileçenin fiyatı 12 akçe idi.³²⁷ 16. yüzyılın ikinci yarısında, 1564 tarihli deftere göre, Müslümanların pirinç gelirleri azalmış ve uşur olarak 320 akçe, yani 20 kileçe ödemişlerdir. Bu dönemde bir kileçe fiyatı 16 akçe idi.³²⁸ 16. yüzyılın sonunda pirinç uşuru 500 akçe idi, ancak kaç kileçe olduğu kaydedilmemiştir. Ayrıca, III. Murad dönemine ait defterde kaydedilen toplam gelirlerin sadece Hristiyan nüfusa mı yoksa hem Hristiyanlara hem de Müslümanlara mı ait olduğu belirsizdir. Bu nedenle, 16. yüzyılın sonunda Niş'teki Hristiyan nüfusun pirinç yetiştiriciliğine başlayıp başlamadığını söyleyemeyiz.³²⁹

İlk bakışta, 16. yüzyılın ikinci yarısında şehir halkının pirinç üretiminin azalması şaşırtıcı görünebilir, oysa devlet mülkleri ve vakıflardaki üretim Niş bölgesinde ve imparatorluğun diğer bölgelerinde artmaktaydı. 16. yüzyılın ortalarında Niş'e yerleşen yeniçeriler ve askeri sınıfın temsilcileri, çiftlikler oluşturmaya başladılar. Bu bağlamda, Niş'in etkili Müslümanları, pirinç ticaretinden elde ettikleri sermaye ile pirinç tarlalarını özel mülklere dönüştürmüş olabilirler.

1498 tarihli defterde Kurvin Grad köyü sakinlerinin de pirinç yetiştirdiği kaydedilmiştir. Onlar, öşür olarak 1400 akçe veya 140 kileçe pirinç ödüyorlardı. Defterde ayrıca Kurvin Grad köyü sakinlerinin Crna Bara *mezraa* 'sının ürünlerini kendi ihtiyaçları için kullanma hakkına sahip olduğu belirtilmiştir.³³⁰ Crna Bara'da ayrıca Süleyman Paşa vakfının pirinç tarlaları bulunuyordu ve bu tarlalar Kurvin Grad köyündeki değirmenlerle sulanıyordu. 16. yüzyılın başlarında Kurvin Grad köyü sakinleri, pirinç için uşur olarak 1116 akçe ve 93 kileçe ödüyorlardı.³³¹ 16. yüzyılın sonraki dönemine dair veri bulunmamakla birlikte, köylülerin pirinç yetiştirme oranının daha da

³²⁶ BOA, TT.d., nr. 27, s. 5.

³²⁷ BOA, TT.d., nr. 1007, s. 427.

³²⁸ Nationalbiblitek- Wien, TT.d., Mxt 632

³²⁹ BOA, TT.d., nr. 166, p. 293.

³³⁰ BOA, TT.d., nr. 27, s. 46-47.

³³¹ BOA, TT.d., nr. 1007, s. 444.

azaldığı tahmin edilmektedir. Süleyman Paşa vakfına ait pirinç tarlaları zamanla genişlemiş ve muhtemelen Kurvin Grad köyü sakinlerinin zararına büyümüştür.

Jelešnica köyü sakinleri de 15. yüzyılın sonunda pirinç yetiştiriyordu. Öşür olarak 450 akçe veya 45 kileçe ödüyorlardı.³³² 16. yüzyılın başlarında köylülerin pirinç üretimi arttı ve öşür olarak 1260 akçe veya 105 kileçe ödüyorlardı; bir kileçe 12 akçe değerindeydi.³³³ 1536 tarihli defterde bu köy sakinlerinin uşur olarak 750 akçe veya 50 kileçe ödediği kaydedilmiştir; bir kileçe 15 akçe değerindeydi.³³⁴ 1498 tarihli defterde Jelešnica köyünde 4 pirinç yetiştiricisi olduğu kaydedilmiştir. 1516 tarihli defterde bu sayı 7'ye çıkmıştır. Jelešnica Nehri'nden sulanan devlet pirinç tarlaları, 15. yüzyılın sonlarından itibaren ve muhtemelen daha önce Jelešnica ve Banja köylerinden gelen kanallarla sulanmaktaydı. 1536 tarihli defterde, Jelešnica Nehri'nden sulanan devlet pirinç tarlalarında toplamda 28 çeltikçinin çalıştığı, bunlardan 21'inin Hristiyan ve 7'sinin Müslüman olduğu kaydedilmiştir. Ancak, aynı defterde köyde Müslümanların kaydedilmemesi, onların başka bir yerde yaşadığını göstermektedir. Ayrıca, köydeki Hristiyan nüfus arasında pirinç üretimiyle uğraşanların olmadığı kaydedilmiştir. Bu, aralarında devlet pirinç tarlalarında çalışan çeltikçinin olmadığı değil, sadece defterde kaydedilmediklerini göstermektedir, bu önceki defterlerde de görülen bir durumdur.

Brzi Brod köyü sakinleri de pirinç yetiştiriyor ve 15. yüzyılın sonunda öşür olarak 410 akçe veya 41 kileçe ödüyorlardı.³³⁵ 16. yüzyılın başlarında 552 akçe veya 46 kileçe ödüyorlardı.³³⁶ 16. yüzyılın sonunda bu köy sakinleri öşür olarak 100 akçe veya 2 kileçe ödüyorlardı; bir kileçe 50 akçe değerindeydi.³³⁷ 15. yüzyılın sonu ve 16. yüzyılın başlarında bu köyde hem Hristiyanlar hem de Müslümanlar yaşıyordu, ancak Müslümanlar çoğunlukta idi. 16. yüzyılın sonunda, III. Murad dönemine ait defterde sadece Müslümanlar kaydedilmiştir. Niş nahiyesindeki köylerde Müslüman nüfusun varlığı nadir olup, Brzi Brod, 15. yüzyılın sonu ve 16. yüzyılın başında Hristiyanlardan daha fazla Müslüman'ın yaşadığı tek köydür. 16. yüzyılın ikinci yarısında ise sadece Müslümanların yaşadığı tek köydür. Brzi Brod, pirinç yetiştirmek için uygun doğal özellikleri ve

³³² BOA, TT.d., nr. 27, s. 71-72.

³³³ BOA, TT.d., nr. 1007, s. 524.

³³⁴ BOA, TT.d., nr. 187, s. 77-78.

³³⁵ BOA, TT.d., nr. 27, s. 90-91.

³³⁶ BOA, TT.d., nr. 1007, s. 461.

³³⁷ BOA, TT.d., nr. 166, s. 324.

Niş'e yakınlığı nedeniyle, 14. yüzyılın sonları veya 15. yüzyılın başlarında Anadolu'dan gelen çeltikçinin yerleştirildiği ilk yer olabilir.

Banja Kutina köyü de pirinç yetiştirilen bir yerdi. 15. yüzyılın sonunda bu köy sakinleri 150 akçe veya 15 kileçe ödüyorlardı.³³⁸ 16. yüzyılın başlarında öşür olarak 912 akçe veya 76 kileçe ödüyorlardı.³³⁹ 1536 tarihli defterde bu köy sakinlerinin öşür olarak 225 akçe veya 15 kileçe ödediği kaydedilmiştir.³⁴⁰ 15. yüzyılın sonunda bu köyde devlet pirinç tarlalarında çalışan 8 çeltikçiyan yaşamaktaydı. 1498 tarihli defterde bu köyde devlet pirinç tarlalarını sulamak için kullanılan bir kanal olduğu kaydedilmiştir. 1536 tarihli deftere göre, bu köydeki devlet pirinç tarlalarında 12 Müslüman ve 9 Hristiyan kurekçi olarak çalışıyordu. Bu köyde Müslümanların kaydedilmemesi, onların başka bir yerde yaşadığını göstermektedir.

Banja köyü sakinleri de pirinç yetiştiriyordu. 15. yüzyılın sonunda öşür olarak 270 akçe veya 27 kileçe pirinç ödüyorlardı.³⁴¹ 16. yüzyılın başlarında pirinç yetiştirmeye devam etmişlerdir, ancak yazıcının hatası nedeniyle ne kadar öşür ödendiği net değildir. Öşür olarak 440 akçe, ancak aynı zamanda 20 kileçe kaydedilmiştir;³⁴² bu durumda bir kileçe 22 akçe ederdi ki bu mümkün değildir. Bu nedenle, öşür olarak ya 440 akçe ödenmiş ve bu 40 kileçe ederdi ya da 240 akçe ve 20 kileçe ödenmiştir. 1536 tarihli defterde bu köy sakinlerinin öşür olarak 300 akçe veya 25 kileçe ödediği kaydedilmiştir.³⁴³ 1498 tarihli defterde bu köyde devlet pirinci ekildiği kaydedilmiştir. Bu pirinç tarlaları köyün kanalından sulanmaktaydı. Bu kanal Jelešnica köyünden de su alıyordu ve Jelešnica Nehri'nin suyunu kullanıyordu. Bu da köyün bugünkü Niška Banja olduğunu göstermektedir; bu köy, Jelešnica köyünün hemen yanında yer almaktadır.

Trnava köyü sakinleri, 16. yüzyılın 30'lu yıllarında pirinç yetiştirmeye başlamışlardır. Öşür olarak 150 akçe ödemişlerdir. Önceki defterlerde bu köyde sadece Hristiyanlar yaşamaktaydı ve pirinç yetiştirmiyorlardı. Daha sonra, bu sayımdan en geç bu sayımda, bazı Müslümanlar bu köye yerleştirilmiştir. 8 Müslüman ailesi kaydedilmiştir ve ilk isim üzerinde *reis-i çeltik* yazılıdır.

³³⁸ BOA, TT.d., nr. 27, s. 94-95.

³³⁹ BOA, TT.d., nr. 1007, s. 509-510.

³⁴⁰ BOA, TT.d., nr. 187, s. 80-81.

³⁴¹ BOA, TT.d., nr. 27, s. 128-129.

³⁴² BOA, TT.d., nr. 1007, s. 446.

³⁴³ BOA, TT.d., nr. 187, s. 79-80.

Ayrıca, bu köyden iki kişi devlet plantasyonlarında çalışmıştır. Defterdeki hasar nedeniyle bu plantasyonların nerede olduğu ve hangi nehirden sulandığı bilinmemektedir.³⁴⁴

III. Murad dönemine ait defterde pirinç yetiştiren iki yeni köy kaydedilmiştir. Milačovci köyü, yeri bilinmeyen, köylüler öşür olarak 180 akçe ödemişlerdir ve 6 sayısı kaydedilmiştir, bu muhtemelen 6 kileçeyi temsil etmektedir; bu durumda bir kileçe 30 akçe ederdi.³⁴⁵ Tanımlanamayan diğer köyde de pirinç yetiştirilmiş ve hem Hristiyanlar hem de Müslümanlar yaşamış, öşür olarak 100 akçe ödemişlerdir; 5 kileçe kaydedilmiştir, bu da bir kileçenin 20 akçe olduğu anlamına gelir.³⁴⁶ 16. yüzyılın sonunda fiyatlar imparatorluğun farklı bölgelerinde farklılık göstermiştir; bazı yerlerde fiyat 25 akçe, Leskofça civarında ise 30 akçe idi.³⁴⁷ Aynı nahiyedeki köylerde fiyatların farklılık göstermesi alışılmadık bir durumdur. Muhtemel bir sonuç, farklı fiyatların farklı pirinç türlerine bağlı olmasıdır, bu nedenle bir seyyahın Niş civarında beyaz pirinçten daha düşük kaliteli kırmızı pirinç yetiştirildiğini söylemesi önemlidir. Bu nedenle, bir kileçenin fiyatı kalitesine bağlı olarak değişebilir.

Bütün bu örnekler, 16. yüzyıl boyunca köylüler tarafından pirinç yetiştiriciliğinin azaldığını göstermektedir. Devlet pirinci üretiminin ve vakıfların genişlemesi çiftliklerin oluşturulması, köylülerin plantasyonlarının azalmasına neden olmuştur. Bu ilişkilerde, köylülerin çıkarları muhtemelen en son planda geliyordu. Ancak, onları güçsüz insanlar olarak görmemeliyiz; onlar yetenekli bireylerdi ve yatırım yapmaya ve kar etmeye hazırdılar. Gördüğümüz gibi, öşür ödeyen pirinç yetiştiriciliği, genellikle köylülerin yaşadığı ve çalıştığı köylerle ilişkilidir, ister Hristiyan ister Müslüman olsunlar. Bu bağlamda, pirinç yetiştiriciliğinin köylerin çevresindeki arazilere dayandığını varsayabiliriz. Pirinç yetiştirmek bilgi ve beceri gerektirir ve bu kişiler devlet plantasyonlarında eğitim görmüşlerdir. Uygun yerleri, pirincin değerini ve oluşturabilecekleri iş ağını bildikleri için hızla karlı bir iş kurabilirlerdi. Devletin de aynı görüşe sahip olduğu muhtemeldir ve onları sınırlamak için öşürün 1/3'ünü kendilerine bırakmalarını, 2/3'ünü ise tohum hariç spahiye vermelerini emretmiştir. Kürekçiyelerin yanı sıra, işçiler (*rençberler*) de devlet

³⁴⁴ *İbid.*, s. 78-79.

³⁴⁵ BOA, TT.d., nr. 166, s. 321.

³⁴⁶ *İbid.*, s. 328.

³⁴⁷ Dragana Amedoski, "Introduction of Rice Culture in the Central Balkans", s. 250.

plantasyonlarının dışında pirinç ekebilirlerdi ve yarısını kendilerine bırakır, diğer yarısını spahiye verirlerdi.³⁴⁸ Öşür ödenen pirinç yetiştiriciliği de onları kapsayabilir.

Pirinç yetiştirilen köylerde çok sayıda Müslüman bulunması tesadüf değildir. 1536'da Trnava köyüne pirinç yetiştirme uzmanı olan Müslümanlar yerleştirilmiştir. 30'lu yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun bu kısmında pirinç yetiştiriciliği yeniden düzenlenmiş ve devlet, Niş Vadisi'nin ve diğer bazı kuzey bölgelerinin kapasitelerini en üst düzeye çıkarmaya çalışmıştır. Bu dönemde Niş Vadisi'ne çok sayıda pirinç yetiştiricisi yerleşmiştir. Zamanla bu köyden ayrılmış ve muhtemelen 1564 defterinde pirinç yetiştiricilerinin sayısının arttığı Niş'e yerleşmişlerdir.

Pirinç, *dink* olarak adlandırılan özel değirmenlerde işlenirdi. Bu, 15. yüzyılda Balkanlar'da kurulan yeni bir teknolojiydi. En eski Veles, Üsküp ve Güney Arnavutluk bölgesi mufassal defterlerde bu değirmenlerin bahsedilmediği göz önüne alındığında, bunların bu defterlerin hazırlanmasından sonra tanıtıldığı düşünülmektedir.³⁴⁹ 1498 tarihli Niş defterinde Kurvin Grad köyünde altı ay çalışan iki değirmen bahsedilmektedir. Bu köydeki pirinç üretimi, Süleyman Paşa vakfı ve bu değirmenlerin inşası ile ilişkilidir. Devlet arazisinde yer aldıklarından, sipahi her değirmen için yıllık 15 akçe alıyordu, çünkü altı ay çalışıyorlardı. Tüm yıl çalışan değirmenler için yıllık 30 akçe ödenirdi.³⁵⁰ Vakıflar, pirinç kültürünün Balkan Yarımadası'na tanıtılmasının erken aşamasında önemli bir rol oynadı, çünkü yeni teknolojiler ve bilgi getirdiler ve bu, pirincin daha hızlı ve kolay yayılmasını sağladı. 16. yüzyılın başlarında pirinç tarlalarının genişlemesi daha fazla uzman ve teknolojik gelişme gerektiriyordu. Banja köyünde iki yeni pirinç işleme değirmeni inşa edilmiştir.³⁵¹ Bu bölgenin pirinç üretimi için çok önemli olduğunu zaten belirtmiştik. 30'lu yıllarda, bu değirmenler, adı belirtilmeyen bir köy, Jelešnica köyü ve Trnava köyünde de kaydedilmiştir. Trnava köyünde 1516 ile 1536 yılları arasında pirinç yetiştiricileri yerleştirilmiş, pirinç yetiştirilmeye başlanmış ve pirinç değirmeni inşa edilmiştir. Bu dönemde, bu değirmenlerin inşası devlet tarafından sistematik olarak organize edilmiştir ve bu da Balkanlar'ın bu kısmının gelişimine katkıda bulunmuştur. Ayrıca, Jelešnica köyünde pirinç değirmenlerinin yanı sıra 15'ten fazla başka

³⁴⁸ BOA, TT.d., nr. 27, s. 8.; 5 Милан Васић, Олга Зиројевић, Александар Стојановски, "Попис Нишког кадилука из 1498. године", s. 101.

³⁴⁹ Александар Шопов, "Во потрага по пролетните поплави: кон прашањето за тоа како и кога Османлиите започнале со производство на ориз на Балканскиот Полуостров", s. 25.

³⁵⁰ BOA, TT.d., nr. 27, s. 46-47.

³⁵¹ BOA, TT.d., nr. 1007, s. 446.

değirmen çalışmaktaydı ve bu da Jelešnica Nehri ve Nišava Nehri'nin bu kısımdaki bölgenin proto-sanayileşmesine katkıda bulunmuştur.³⁵² Bu gözlemler, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönettiği Balkan bölgelerinde hiçbir ilerleme sağlamadığı şeklindeki yaygın tarihi görüşlerin aksine bir durumu göstermektedir.

3. 7. Pirinç Yetiştiriciliği ve Çevre

Literatür genellikle 16. yüzyılın ortalarında "Küçük Buz Çağı" ile ilgili iklim değişikliklerinin başladığını ve pirinç yetiştiriciliği için daha elverişli koşulların oluştuğunu kabul etmektedir. Tabak, bu dönemdeki iklim koşullarının pirinç veya pamuk gibi nehir ve suya bağımlı bitkilerin yetiştirilmesi için uygun olduğunu belirtmektedir.³⁵³ Ayrıca, son araştırmalar, Küçük Buz Çağı sırasında Ege Denizi'nin kuzeyinde hava neminin arttığını göstermiştir.³⁵⁴ Akdeniz'in bu bölgesinde yaşanan ıslak Küçük Buz Çağı tezi, Ege Denizi ikliminin etkisi altında olan Niş Vadisi için de geçerlidir. Öte yandan, Küçük Buz Çağı'na özgü olan aşırı iklim koşulları, 16. yüzyılın ortalarından itibaren kaydedilmeye başlanmıştır.³⁵⁵ Bu dönemde büyük sel, sert kışlar ve kuraklıklar ekonomi ve çevreyi olumsuz etkilemiştir.³⁵⁶ Değişen iklim koşulları pirinç üretimini olumsuz yönde etkileyebilirdi. Örneğin, seller barajları, kanalları ve değirmenleri yıkabilir veya hasar verebilir ve bunların onarımı çok maliyetli olurdu ve pirinç üretimi bu olmadan mümkün değildi. Buna rağmen, Niş bölgesinin çevresini pirinç tarlaları ile birlikte şekillendiren yeni kanallar inşa edilmiştir.

Niş Vadisi'nden geçen seyyahlar, bölgenin bazı kısımlarının özgün görünümünü tanımlamışlardır. 1533 yılında Niş'in yanından geçen Avusturya heyetinin bir üyesi olan Cornelius de Schepper, Niş şehrinin bir ova üzerinde yer aldığını, bir tarafında büyük bir dağın yükseldiğini

³⁵² BOA, TT.d., nr. 187, s. 77-79.

³⁵³ Faruk Tabak, **The Waning of the Mediterranean, 1550–1870**, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2008, s. 29.

³⁵⁴ Elias Kolovos, Phokion Kotzageorgis, "Searching for the 'Little Ice Age' Effects in the Ottoman Greek Lands: The Cases of Salonica and Crete", **Seeds of Power: Explorations in Ottoman Environmental History**, Haz: Onur Inal and Yavuz Köse, New York, White Horse Press, 2019, s. 21.

³⁵⁵ Özlem Sert, "Environmental History of Rice Plantations in the Early Modern Ottoman Empire Between the 15th And 19th Centuries and Its Potential for Climate Research", **Journal of Environmental Geography**, C. XIV (1-2), 2021, p. 8.

³⁵⁶ Sam White, **The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire**, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, 138-139.

ve diğer tarafının bataklıklar ve çamurla kaplı olduğunu kaydetmiştir.³⁵⁷ 16. yüzyılın ikinci yarısında Niş'ten geçen Avusturya heyetinin bir başka üyesi olan Alman Jakob von Betzek gibi daha sonraki tanıklıklar da bu bölgeyi birçok bataklık ve çamurla tanımlamaktadır.³⁵⁸ 1621'de Niş'in yanından geçen anonim bir Fransız, Niş'ten çıkışta dağlarla çevrili bataklık bir ovaya girdiğini ve burada bolca kırmızı pirinç yetiştiğini, ancak beyaz pirinç kadar iyi olmadığını belirtmiştir.³⁵⁹ "Bara" kelimesini içeren birçok köy adı, bu tür yerleşimlerin bataklık veya bataklık alanlara benzediğini ima etmektedir. Bataklık alanlar, çeşitli bitki ve hayvan türleri için uygun yaşam alanlarıydı. 1516 yılına ait Osmanlı mufassal defteri, Gornji Bujanj köyünde *sazlık* yetiştirildiğini kaydetmiştir.³⁶⁰ Yanındaki köyde kürekçiyanlar ikamet etmekteydi ve aynı defterde kaydedilmiştir. III. Murad dönemine ait defterde, tanımlanamayan bir köyde, *kürekçiyan nehr-i Južna* (Güney Morava) bulunduğu ve *sazlık* yetiştirildiği kaydedilmiştir.³⁶¹ Bu defterde *sazlık* yetiştirilen bir başka köy, Blatnica olarak adlandırılmıştır.³⁶² Günümüzde bu köy, büyük olasılıkla Niş'in kuzeyinde yer alan Čamurlija köyüdür. Bu köyün adının kökeni "çamur" olup, çevresindeki bataklık alanı ima etmektedir. Avusturyalı ve Fransız seyyahlar, pirinç su seviyesinin altında olduğunda ve pirinç suyla kaplı olduğunda, bu alanın bir bataklık gibi görüldüğü Haziran ayında Niş Vadisi'nden geçmiştir. Pirinçle kaplı su basmış alanlar, yaz aylarında 20 dereceyi aşan sıcaklık ve yüksek nemle birlikte, Niş Vadisi sakinleri için elverişsiz koşullar yaratmıştır.

Osmanlı merkezi hükümetinin Filibe kadısına gönderdiği bir emir, şehrin kötü havasının (*hava muteaffin olub*) insanları hasta ettiğini ve onların hummaya yakalandığını belirtmektedir. Bu, hükümet emrine göre, Filibe'nin çevresindeki pirinç kanallarından kaynaklanmaktadır. Yaz döneminde Filibe'nin hocalarının, alimlerinin ve imamlar "eski geleneklere" göre dağlara gitmelerine izin verilmiştir. Ancak, 1583 yılı Nisan ayında Filibe'ye gönderilen bir emir, bazı kadıların bu vekilleri tanımadığını ve yaz aylarında şehri boşaltanları kalmaya zorladığını belirtmiştir.³⁶³ Filibe örneğinde olduğu gibi, Niş sakinleri de yaz aylarında kötü havaya maruz

³⁵⁷ Тома Поповић, "Ниш у делима путописаца XVI–XVII века", **Историја Ниша I, Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године**, Ниш, Градина и Просвета, 1983, s. 176-177.

³⁵⁸ Dragana Amedoski, "Introduction of Rice Culture in the Central Balkans", s. 243.

³⁵⁹ Тома Поповић, "Ниш у делима путописаца XVI–XVII века", 190-191.

³⁶⁰ BOA, TT.d., nr. 1007, s. 455-456.

³⁶¹ BOA, TT.d., nr. 166, s. 334-335.

³⁶² **Ibid.**, s. 306.

³⁶³ Aleksandar Shopov, "Cities of Rice: Risculture and Environmental Change in the Early Modern Ottoman Balkans", 172.

kalmış ve muhtemelen dağlık bölgelere gitmişlerdir. Bu "eski gelenek", yaz aylarında yayılan bulaşıcı hastalıklarla teşvik edilmiştir. Bataklıklar, sıtma gibi bulaşıcı hastalıkları yayan sivrisinekler gibi çeşitli hayvanların yaşam alanıydı. Sıtma bazı köylerin yok olmasına neden olmuştur.³⁶⁴ Bu bilgilerden yola çıkarak, Niş Vadisi'nde ve pirinç yetiştirilen diğer yerlerde pirinç yetiştiriciliğinin çevreyi büyük ölçüde etkilediği sonucuna varabiliriz. Yer adları, seyyahların yazılı kayıtları, sazlık yetiştiriciliği, pirinç yetiştiriciliği ve kanalların ve barajların varlığı, Niş Vadisi'nin farklı bir çevresine işaret etmektedir. Bu bataklık alanlarda pirinç yetiştiricileri, pirinç, sivrisinekler ve kamış birlikte yaşamışlardır.

Niş Vadisi'nin zengin hidrolojisi, 16. yüzyılın ikinci yarısında önemli değişiklikler geçirdi. Kaza-i Niş en eski mufassal defterinyapıldığı 1498 yılından önce, nehirleri yönlendiren ve kontrol eden *bend* (baraj) ve *ark* (kanal) sistemlerinden oluşan ilk pirinç tarlaları sulama sistemleri inşa edilmiştir. Yeni kanalların inşası, 16. yüzyılın 20'li yıllarında pirinç üretiminden sorumlu uzman kişilerin yerleşmesiyle ilişkilidir. Bu faaliyetlerin sonuçları, sonraki dönemde görülmüştür. 16. yüzyılın 30'lu yıllarında Nişava Nehri'nin aşağı kesiminde sulama tesisleri inşa edilmiştir. III. Murad dönemine ait defterlerden, Güney Morava, Nişava ve bunların kollarında barajlar (*An bendciyan*) inşa edildiğini öğreniyoruz. Literatürde bu barajların rolünü açıklayan araştırmalar bulunmamaktadır. Bu barajlar, su gücünü kullanmak için nehir yataklarını engellemek veya sulama amacıyla kullanılmak üzere hizmet edebilirlerdi. Dağ derelerinde barajlar, dere yatağını sağlamlaştırmak ve güvence altına almak amacıyla kullanılabilir. Ayrıca, defterde her zaman köy adı ve ardından *An bendciyan nehr-i* ve ardından Kutina veya Toponica gibi nehir isimlerinin yer aldığı göz önüne alındığında, bu yapının belirtilen köyde bir barajın var olup olmadığını veya o köylerde barajların tamiri ve bakımı ile görevli kişilerin yaşayıp yaşamadığını belirtip belirtmediği açık değildir. Ancak, benzer şekilde pirinç yetiştiricilerinin (*Çeltükçiyan nehr-i mezkure*) kaydedildiği diğer örneklerden yola çıkarak, bendeciyan yapısının III. Murad dönemine ait defterde barajların tamiri ve bakımı ile görevli kişileri ifade ettiğini ve bu kişilerin kaydedildiğini varsaymaktayız. Bunu şu örnekten de anlayabiliriz: *Kariye-i Gornja Malča an bendeciyan nehr-i Kutina*.³⁶⁵ Gornja Malča köyü Kutinska nehrinde bulunmuyordu, bu da Gornja Malča köyünde yaşayan insanların Kutinska nehrindeki barajın onarımıyla görevli olduğunu gösteriyor.

³⁶⁴ Dragana Amedoski, "Introduction of Rice Culture in the Central Balkans", s. 252.

³⁶⁵ BOA, TT.d., nr. 166, s. 302.

Bendeciyan yapısının birkaç köydeki varlığı, 16. yüzyılın ikinci yarısında birçok barajın inşa edildiğini gösteriyor.

Osmanlı kentsel elitleri, Süleyman Paşa vakfı kapsamında pirinç üretimine büyük yatırımlar yaparak sulama sistemleri ve barajlar inşa ediyorlardı. 15. yüzyılın sonlarına doğru, bu İslami hayır kurumu Južna Morava nehri ve Nişava nehri üzerinde birkaç kanalı kontrol ediyordu ve Niş şehrine yakın bir bölgede bulunuyordu. Bu vakfın iş faaliyetleri, Niş havzasının tüm hidrolojisini kapsıyordu. Süleyman Paşa vakfı kapsamında Južna Morava ve Nişava nehrinin bazı kollarında barajlar inşa edilmişti. Gornje Međurevo köyünde, Süleyman Paşa vakfına ait Južna Morava üzerindeki barajın onarımı ile görevli insanlar yaşıyordu.³⁶⁶ *Bendeciyan* yapısı, Nişava nehrinin kollarına yakın Malčanska nehrinde, Matejevačka nehrinde, Hum nehrinde ve Kutinska nehrinde bulunan birkaç köyde daha görülmektedir. Pirinç tarlaları ve barajlar için sulama sistemlerinin inşası, devlet veya özel vakıf mülkiyetinde olsun, Niş havzasının çevresini büyük ölçüde etkilemiştir. Bu inşaatlar, Nişava, Južna Morava nehirlerinin ve kollarının akışını değiştirmiştir. Nehirlerin doğal akışının engellenmesi, şehirde sellere yol açabilir. Osmanlı yetkilileri bu tür olasılıkları göz önünde bulunduruyordu ve 1655 yılında Edirne halkının Tunca nehri kıyılarında bazı tarım ürünlerini sulamaları nedeniyle oluşan sellerden dolayı endişelerini dile getirmişlerdi.³⁶⁷ Ayrıca 1589 yılında Üsküp halkı, Vardar nehrinin seviyesini yükseltip şehrin alt kısmını su bastığı için Osmanlı yetkililerine şikayette bulunmuştu.³⁶⁸ Benzer dilekçelerin Niş halkı tarafından da gönderildiğini varsayabiliriz, çünkü çevreleri nehirlerin barajlanması nedeniyle etkilenmiş olabilir.

Öte yandan, barajlar sık yağışlar ve nehir akışlarının artması nedeniyle de inşa edilmiş olabilir. Bu barajlar, nehir yataklarının güçlendirilmesi ve güvence altına alınması için inşa edilmiştir. Seller sırasında nehirler, daha alçak bölgelere doğru yıkıcı akışlar oluşturur ve verimli toprakları erozyona uğratarak, taşınan malzeme ile obruk tabanlarını ve vadileri kaplar.³⁶⁹ Tunca nehrinde gördüğümüz gibi, devlet bu tür tarımsal ve altyapısal sonuçların farkındaydı ve Niş bölgesindeki nehirlerin yıkıcı etkilerini önlemek için barajlar inşa ediyordu. Süleyman Paşa vakfı

³⁶⁶ *Ibid.*, s. 326.

³⁶⁷ Aleksandar Shopov, “Cities of Rice: Risculture and Environmental Change in the Early Modern Ottoman Balkans”, s. 178.

³⁶⁸ *Ibid.*, s. 179-180.

³⁶⁹ Бранислав П. Јовановић et al., “Удолина Велике и Јужне Мораве”, s. 39.

kapsamında inşa edilen barajlar, pirinç yetiştiriciliği ile yakından ilişkilidir. Seller, tarım arazileri üzerindeki olumsuz etkilerinin yanı sıra pirinç işleme değirmenlerini ve sulama sistemlerini de zarar verebilir veya yok edebilir. Barajların inşası ve nehir akışlarının kontrolü, kentsel elitlerin yatırımlarını korumak ve pirinç üretimini güvence altına almak için yapılmıştır.

Pirinç yetiştiriciliği, Niş havzasının çevresini dolaylı bir şekilde etkilemiştir. Süleyman Paşa, Južna Morava yakınlarındaki kullanılmayan bir ormanı keserek pirinç ekimi yapmıştır ve bu sadece 15. ve 16. yüzyılda bu türden sayısız örnekten biridir. Orman ve çayır örtüsü, yüzey sularının hidrojik rejimi üzerinde olumlu etkiler yapar, aşırı su seviyelerini hafifletir. Bitkiler suyun bir kısmını yaşam döngüsü için tutar, ayrıca verimli toprak da suyu emer. Orman örtüsünün yok edilmesi, erozyona ve verimli toprağın kaybına neden olur, böylece eğimli yüzeyler hızla ekonomik açıdan kullanılamaz hale gelir. Bu çıplak yüzeyler, su geçirmez kayalarda maksimum yüzey akışını teşvik eder ve daha alçak yüksekliklere yıkıcı akışlar oluşturur, verimli toprakları erozyona uğratar ve taşınan malzemelerle tarım arazilerini kaplar.³⁷⁰

Osmanlı seyyahlarının, idarecilerinin ve yerel toplulukların suya olan artan ilgisi, insanların nehirlerle olan ilişkisini değiştiren ve nehirlerle ilgili birçok olgunun, sel ve kirlilik gibi, ilahi müdahaleden ziyade insan faaliyetlerine atfedilmesini sağlayan anlayış değişikliği, devletin, elitlerin ve insanların çevre üzerindeki etkilerinin bir sonucuydu.³⁷¹ Bu etkiler, pirinç tarlalarının oluşturulması, kanalların ve barajların inşa edilmesi gibi faaliyetlerle ortaya çıkmıştır.

³⁷⁰ *İbid.*, s. 39.

³⁷¹ Aleksandar Shopov, “Cities of Rice: Risculture and Environmental Change in the Early Modern Ottoman Balkans“, s. 169-170.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

16. YÜZYILDA NİŞ OVASI'NDA KOYUN YETİŞTİRİCİLİĞİ

4. 1. Dağlar, Nehirler ve Çayırlar

Niş Ovası'nda koyun yetiştiriciliği, dağlar, nehirler ve çayırların (vadilerin) işbirliği sayesinde gelişti. Niş Ovası, her taraftan dağlarla çevriliydi ve bu dağlar hareketsiz tarihin bir parçasıydı; dünya, medeniyet akışlarının dışında veya kenarında kalıyordu.³⁷² Ancak insanlar tarih boyunca dağları ya da en azından hareket ve ulaşım için gerekli olan kısımlarını kontrol altına almaya çalıştılar. Osmanlılar bu amaçla dağ geçitlerinin koruyucuları olan derbentler kullandılar. Niş bölgesinde, derbentler statüsüne sahip köyler, Niş Ovası'nı çevreleyen dağlık sistemden geçen yolların zor geçitli ve tehlikeli kısımlarında bulunuyordu. Örneğin, Kunovica köyü hem 1516 tarihli defterde³⁷³ hem de III. Murad dönemine ait defterde derbent statüsüne sahipti.³⁷⁴ Bu köy, Zaplanje'de, Rumeli Orta Kol bölgesinde, geçişin son derece zorlu ve tehlikeli olduğu bir yerde bulunuyordu. Bu köyler yarı askeri bir statüye de sahipti, çünkü yolcuları, daima dağları otorite ve yasalardan kaçmak için sığınmak olarak kullanan haydutlardan uyarmak ve korumak gibi bir görevleri vardı. Niş Ovası her taraftan dağlarla çevriliydi. Bu dağlar Mali Jastrebac, Kalafat, Svrliške Dağları, Suva Planina ve Seličevica idi. O dönemde Niş bölgesinden geçen birçok seyahat yazarlarının dikkatini bu dağlar çekmiştir. Antun Vrančić, 1553 yılında Niş Ovası'ndan geçerken, dağların hem solunda hem de sağında yükseldiğini ve 2 mil uzunluğunda bir yay oluşturabileceklerini, bu yaylanın bölgeye oldukça güzel bir görünüm verdiğini kaydetmiştir.³⁷⁵ Bu dağların yamaçları kış mevsimi dışında koyunlarla doluydu, bu koyunlar yaz aylarında otluyor ve yaz sıcaklarından korunuyorlardı. Gezin Paolo Contarini 1580 yılında, bir tarafta bol miktarda hayvan bulunan verimli ve geniş tepelerin olduğunu kaydetmiştir.³⁷⁶ Kışın, köy sakinleri ve sürü sahipleri koyunlarını köylerin "alt" kısımlarına ve devlet arazisindeki ağlara götürerek soğuktan koruyorlardı. Niş Ovası'ndaki köylerin çoğu, köyün sınırlarının dağları kapsadığı dağ eteklerinde

³⁷² Fernan Brodel, **Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II, tom I**, Beograd, Geopoetika CID, 2001, s. 35.

³⁷³ BOA, TT.d., nr. 1007., s. 510.

³⁷⁴ BOA, TT.d., nr. 166., s. 306.

³⁷⁵ Тома Поповић, "Ниш у делима путописаца XVI–XVII века", **Историја Ниша I, Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године**, Ниш, Градина и Просвета, 1983, s. 180.

³⁷⁶ *Ibid.*, s. 186.

yer almaktaydı. Bu nedenle köylerin iki bölümünden bahsedebiliriz: biri ova kısmını, diğeri ise dağlık kısmı kapsıyordu. Dağların biraz daha yüksek kısımlarında geçici hayvancılık yerleşimleri bulunmaktaydı. Bu tür hayvancılığa bazı Slav dillerinde *Bačija* hayvancılık sistemi denir. *Bačije*, özellikle büyük sürü sahipleri tarafından kullanılırdı. Osmanlı döneminde bu kişiler özel defterlere kaydedilirdi, bu konu hakkında daha fazla bilgi verilecektir. 19. yüzyılın ortalarına kadar, bir hanenin zenginliği ve aile kooperatiflerinin onuru, sahip oldukları hayvanların sayısı ve kalitesiyle ölçülürdü.³⁷⁷ Bu nedenle, Sırp ortaçağ kaynaklarında hayvanlar için altın (*blago*) kelimesinin kullanılması şaşırtıcı değildir.³⁷⁸ Osmanlı yönetimi, Niş için koyun ve keçi vergisini defterlerde *adet-i ağnam* olarak adlandırdı. Ağnam, ganem kelimesinin çoğuludur ve altın anlamına gelir.³⁷⁹ Görünüşe göre bu terim, koyun ve keçi vergisini adlandırmak için Osmanlı terminolojisine girmiştir veya çeşitli milletler hayvanlar için altın kelimesini kullanma alışkanlığına sahiptiler. Bu nedenle, o dönemde dağlar, peynirlerin, taze tereyağının veya yağın, pişmiş ve kızartılmış etlerin krallığıydı ve bu krallığı, hayvanlarıyla birlikte yaşayan dağ evlerinden çobanlar yönetiyordu.³⁸⁰

Koyun yetiştiriciliği için ikinci şart, Niş bölgesinin zengin hidroğrafyasının bir parçası olan kaliteli su kaynaklarının varlığıydı. Niş Ovası, Nişava-Güney Morava bölgesinde yer almaktadır. Nişava nehrinin Güney Morava'ya aktığı alan etrafında yoğunlaşmıştır. Bu, bölgenin iki en önemli nehridir. Diğer önemli nehirler ise Kutinska, Toponička ve Studena nehirleridir. Bu büyük nehirlerin yanı sıra, Niş Ovası daha küçük nehirler ve dereler bakımından da zengindi. Yerleşimler, genellikle bu nehirlerin etrafında yoğunlaşmıştı. Küresel düzeydeki iklim değişikliklerinin etkisiyle ilkbahar ve yaz aylarında sık ve ani taşkınlar yaşandığını da unutmamak gerekir.³⁸¹ Kaynaklara dayanarak bu durum Niş bölgesi için kesin olarak söylenemese de, bir olasılık olarak dikkate alınmalıdır.

Başarılı koyun yetiştiriciliği için üçüncü şart, otlakların varlığıydı. Birçok kaynak, Niş Ovası'nın çayırlarla dolu olduğunu kaydeder. Stephan Gerlach, 1578 yılında Niş Ovası'nı şu

³⁷⁷ Марија Антић, “Антропогеографска проучавања насеља Сићевачке клисуре”, **Нишки Крај, насеља, порекло становништва, обичаји**, Naz: Борисав Челиковић, Београд, Службеник Гласник и САНУ, 2019, s. 266-267.

³⁷⁸ Ђорђе Бубало, **Душанов законик**, Београд, Завод за уџбенике, 2010, s. 174.

³⁷⁹ Хазим Шабановић, **Турски извори за историју Београда. Катастарски попис Београда и околине, 1476–1566**, Београд, Историјски архив Београда, 1964, s. 606.

³⁸⁰ Fernan Brodel, **Медитеран и медитерански свет у доба Филипа II, том I**, s. 43.

³⁸¹ Faruk Tabak, **The Waning of the Mediterranean, 1550–1870**, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2008, s. 190.

şekilde tarif etmiştir: "Burada dağlar sona erdi ve yeniden güzel bir düz araziye kavuştuk, meyve ve sebze bahçeleri, pirinç tarlaları, meralar, dereler ve sağ tarafımızda sıralanan birçok köy geçtikten sonra uzaktan Niş göründük."³⁸² Çayırların varlığı, belgesel kaynaklarda, özellikle Kaza-i Niş mufassal defterlerde kaydedilmiştir. I. Selim dönemine ait bir defterde, Niş'te bulunan bir çayırdan elde edilen gelirin kadıya ait olduğu yazılmıştır. Çayırın adı Ribnik veya Rimmik olarak kaydedilmiştir.³⁸³ Çayır isimlerinin varlığı, o dönemdeki insanların çayırların sınırlarını bildiklerine işaret eder, bu sınırların var olmaması gerektiği kanunla belirtilmiş olmasına rağmen.³⁸⁴ Bu durumun, Osmanlı öncesi dönemde bazı çayırların çevrili olup hükümdara, kiliseye veya asillere ait olması geleneğinden kaynaklanmış olabileceği bir olasılıktır. 1516 tarihli mufassal defterde, timar mülkleri olarak kaydedilmiş birçok çayır bulunmaktaydı (*Hassa Çayır*).³⁸⁵ Hassa, timar sahiplerinin bizzat işleyebileceği veya başka bir kişiye serbest bir anlaşma ile işletebileceği bir mülktü.³⁸⁶ Niş ve Niş nahiyesindeki köy sakinleri, bu çayırları kullanmak için timar sahiplerine ödeme yapıyordu. Niş dışında, deftere kaydedilmiş 110 köyden yaklaşık 10 köyde çayırlar kaydedilmişti. Bu "kiralama" bedeli yüksek değildi ve bir çayır için her zaman 100 akçeden daha azdı.³⁸⁷ Pojega için bir kanunnamede, *resmi otlak* koyunların otladığı yere ait olup, koyun sahibinin ikamet ettiği yere ait değildir diye belirtilmiştir.³⁸⁸ Bu, 1516 tarihli defterde kaydedilen çayırların, belirtilen köylerin sınırları içinde yer aldığı anlamına gelir. Çayırların bulunduğu köyler genellikle dağ eteklerinde ve nehirler veya dereler yakınlarında bulunuyordu, bu da koyun yetiştiriciliği için uygundu. Tabii ki, bu diğer köylerin çayırlarının olmadığı anlamına gelmez, sadece deftere kaydedilmemişlerdir. Çayırlar, III. Murad dönemine ait defterde de tamamen farklı bir şekilde yer almaktadır, bu konuda daha sonra bilgi verilecektir. Burada sadece Gornji ve Donji Krupac köylerinin ortaklaşa biçtikleri bir çayırı paylaştıklarını belirtmekle yetineceğiz (*çayır biçip*).³⁸⁹ Köylerde veya köylerin çevresinde bulunan çayırların yanı sıra, Osmanlı vergi sistemi yazlık (resm-i yaylak) ve kışlık otlakları (resm-i kışlak) da tanımaktaydı, ancak bu otlaklar

³⁸² Stephan Gerlach, **Türkiye Günlüğü 1573-1576, C: II**, İstanbul, Kitap yayınevi, 2006, s. 841.

³⁸³ BOA, TT.d., nr. 1007., s. 427.

³⁸⁴ Hamid Hadžibegić, "Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša", **Prilozi Za Orijentalnu Filologiju**, C: VIII (8-9), 1959, s. 96.

³⁸⁵ BOA, TT.d., nr. 1007., s. 448.

³⁸⁶ Хазим Шабановић, **Турски извори за историју Београда. Катастарски попис Београда и околине, 1476–1566**, Београд, Историјски архив Београда, 1964, s. 640.

³⁸⁷ BOA, TT.d., nr. 1007.

³⁸⁸ Hamid Hadžibegić, "Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša", s. 97.

³⁸⁹ BOA, TT.d., nr. 1007., s. 303.

kullandığımız defterlerde kaydedilmemiştir. Bu durumun olası nedeni, yazlık ve kışlık otlakların yakınında yaşayan hayvan yetiştiricilerinin, bu otlakları kullanmak için vergi ödememeleriydi.³⁹⁰

Osmanlı devleti için çayırların önemi, en iyi şekilde yasalara bakarak görülebilir. Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait bir kanunname, Hamid Hadžibegić'in küçükbaş hayvan vergisi hakkında yaptığı çalışmada kullandığı bir hüküm, otlaklarda sınır belirlemenin olmadığını ve hayvanların öteden beri hareket ettiği yerlerde hareket etmeye devam etmeleri gerektiğini belirtir. Her köyün otlağa ihtiyacı olduğu için, otlak başka amaçlar için kullanılamazdı. Hiç kimsenin otlağı işleyerek tarım yapmasına izin verilmezdi. Eğer biri bunu yaparsa, kadılar bunu engellemekle yükümlüydü. Ayrıca, otlak satılamaz, satın alınamaz veya tapu ile kiralanamazdı. Birisi zorla otlağı işleyerek tarım yaparsa, ne kadar uzun süre olursa olsun, mahkeme bunu engellemekle ve otlağı otlak olarak köye tahsis etmekle yükümlüydü.³⁹¹

4. 2. Koyun Yetiştiriciliği

Niş Ovası bölgesinde hangi tür koyunların yetiştirildiği, ilgili kaynaklara dayanarak kesin olarak belirlenememektedir. Bunun nedeni, bazı türlerin genetik olarak birbirine yakın olması ve bu nedenle kolayca karıştırılabilmesidir. Koca Balkan Dağları'nda yerli bir tür olarak kabul edilen *Pramenka* adlı koyun türü bulunmaktaydı. Bu bölgede bu tür için çeşitli isimler (Pirotška, Svrliška) kullanılmıştır. Bu isimler, yetiştirildikleri yerlere göre verilmiştir. Bu tür, mütevazı koşullarda yetiştirilebilmekte ve hastalıklara karşı dirençli olmaktaydı, bu da onu farklı hastalıkların yaygın olduğu dönemlerde uygun kılmaktaydı. Konargöçerlik sürecinde Niş bölgesine başka koyun türlerinin de geldiği kesindir. Vlachlar'ın Balkanlar genelinde koyun yetiştirdiği bilinmektedir. Onların Balkanlar'da yaydığı en ünlü tür *Tsigai* idi. Balkan *Tsigai* türlerinin bazıları Romanya'dakilerden farklı olsa da,³⁹² Osmanlı yönetimi basit bir çözüm bulmuş ve bu türlerin hepsini *Kıvrıcık* olarak adlandırmıştır.³⁹³ Bu isim öncelikle *Tsigai*'ye atıfta bulunuyordu, ancak bu sınıflandırmaya bahsettiğimiz yerli *Pramenka* türleri de muhtemelen dahil oluyordu. Bu türlerin ortak özelliği, az yağlı uzun kuyruklara sahip olmalarıydı, bu da etlerini

³⁹⁰ Душанка Бојанић, “Јадар у XVI и XVII веку”, *Јадар у прошлости*, Лозница, Радио Подриње СИЗ Културе, 1985, s. 108.

³⁹¹ Hamid Hadžibegić, “Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša”, s. 95-96.

³⁹² Drăgănescu, C., “A note on Balkan sheep breeds origin and their taxonomy”, *Archiva Zootechnica*, C. X, 2007, s. 95

³⁹³ İrfan Kokdaş, *Celeps, Butchers and the Sheep: The Worlds of Meat in Istanbul in the Sixteenth Seventeenth Centuries*, İstanbul, Sabancı University, 2007, s. 12. (Yüksek lisans tezi), s. 25.

lezzetli kılıyor ve İstanbul sofralarında popüler hale getiriyordu. *Svrliška pramenkaları* günümüzde eti hafif lezzetli olarak bilinir. Niş bölgesi, İstanbul'a *Kıvırcık* koyunlarının temin edildiği bir bölgeydi.³⁹⁴

Daha önce belirttiğimiz gibi, koyun yetiştiriciliğiyle hem şehir hem de köy sakinleri, ana faaliyetlerinden bağımsız olarak uğraşmaktaydılar. I. Selim dönemine ait defter, Niş'te küçükbaş hayvan vergisini sadece Hristiyan nüfusun ödediğini göstermektedir. Niş'teki Müslümanların tarımla da uğraştığı bilinmesine rağmen, koyun yetiştirdikleri kaydedilmemiştir.³⁹⁵ *Ağnam defterleri*, koyun yetiştiricilerinin dini yapısının değişmediğini göstermektedir. Koyun yetiştiriciliğiyle uğraşan Niş Ovası'ndaki Hristiyan nüfus, bu faaliyeti 16. yüzyıl boyunca sürdürmüştür.³⁹⁶ Kendi kullanımı için az sayıda koyun besleyen haneler defterlere kaydedilmemiştir. Daha az sayıda koyuna sahip olan köy sakinleri, hayvanlarını dönüşümlü olarak, sahip oldukları koyun sayısına göre ortaklaşa gütmüşlerdir. Bu kişiler, ayrıntılı defterler kaydedilmiş ve büyük olasılıkla daha önce bahsettiğimiz, defterlere kaydedilen otlakları kullanmışlardır. Bu otlaklar şehirde, köylerde ve köylerin çevresinde bulunuyordu. Otlaklarda muhtemelen ilk çayır biçimi veya hasat zamanına kadar kalıyorlardı. Daha fazla hayvana sahip olan ve özel defterlere (*adet-i ağnam ve resmi ağıl defterleri*) kaydedilen zengin çiftlikler, hayvanlarını ayrı olarak, ücretli çobanlarla veya kendi gücüyle gütmüşlerdir. Bu sürüler, daha geniş çayırlara sahip oldukları ve dağlık otlaklara yakın geçici kulübeleri olduğu için diğerlerinden daha uzun süre kalmışlardır.³⁹⁷ Fernand Braudel, kışın dağdan inişin her zaman çalkantılı olduğunu betimler. Sürü ve çobanlar, son derece soğuk dağları terk ederek fetheden bir ordu gibi bölgeye gelirler. Misafirlerin korku saldığı zaman her şey kilitlenir. Böylece her kış, çobanlar ve köylüler arasında sonsuz savaş yenilenir.³⁹⁸

Niş Ovası'nda göçebe hayvancılık uzun bir geleneğe sahipti, bu da defterlerde korunmuş bazı yer adlarından görülebilir. "Stari Eflaklar" köyü ve "Grkinja" köyü isimleri, Vlachlar ve Yunanlıların Niş otlaklarını kullandıklarını göstermektedir. Onların kalıcı veya geçici yerleşim yerlerinin isimleri, 16. yüzyıldaki insanların hafızasında kalmış, ancak bu yerlerde artık

³⁹⁴ *Ibid.*, s. 25.

³⁹⁵ BOA, TT.d., nr. 1007., s. 427-429.

³⁹⁶ BOA, KK.d nr. 3941.; BOA, MAD.d nr. 01249.

³⁹⁷ Борисав Николић, "Сточарење на Старој планини", *Пиротски зборник*, C. XLIII (35-36), 2008, s. 29.

³⁹⁸ Fernan Brodel, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II, tom I*, s. 84.

yaşamamışlardır. *Ağnam defterlerinde*, birkaç kez şu yapı ile karşılaşılmıştır: *Haymanegan deruhde-i ahali-i kariye-i m ağnam* ve altında koyun sayısı. *Haymanegan* terimi kolayca çevrilemez. Bu terim göçebeyi, göçmeni, yoksulu veya avareyi ifade edebilirdi.³⁹⁹ Bu bağlamda, bu yapı göçebe hayvancılığı ifade etmekteydi. Niş bölgesinde göçebelerin varlığı ve onların köylerin sınırlarında koyun yetiştirmesi nadir bir durum değildi. Örneğin, bugün Brzi Brod köyünün bir kısmı "Vlaško brdo" olarak adlandırılmakta olup, burada Vlach çobanlarının koyunlarını otlattığını göstermektedir. Bu yapı ilk defterde 130'dan fazla köyde 5 kez ve ikinci defterde 44 köyde 3 kez ortaya çıkmaktadır.⁴⁰⁰ Göçebe kabileler düzenli yönetim ve vergilendirme için ciddi bir zorluk teşkil ediyordu. Osmanlı yönetimi, göçebe kabileleri, hayvanlarını kaydedip onlara özel kışlık ve yazlık otlaklar ile göç yolları belirleyerek etkisiz hale getirmeye çalışmıştır.⁴⁰¹ 16. yüzyılda Niş kadılığında kaydedilen tek göçebe nüfus Romanlardı. Ancak, göçebe olmalarına rağmen koyun yetiştirdiklerine dair bir kayıt bulunmamaktadır, muhtemelen geleneksel uğraşlarının at yetiştiriciliği olması nedeniyle.⁴⁰²

I. Selim dönemi Niş kanunnamesinde şöyle yazılıdır: "Mayıs ayının nisfina değin, andan sonra koyun i'tibar olunur".⁴⁰³ Eğer koyunların çiftleşme dönemi Eylül'den Kasım'a kadar sürdüğünü ve kuzunun ortalama 5 ay sonra doğduğunu göz önünde bulundurursak, kuzunun aynı yıl içinde cinsel olgunluğa ulaşması biyolojik olarak mümkün değildir, çünkü ilk çiftleşme dönemine kadar en az 6 ay geçmesi gerekmektedir. Eğer kanun koyucu kuzuların Mayıs ortasında koyun olarak kabul edildiğini varsaydıysa, bu, Niş bölgesinde çiftleşme dönemi 8 aydan fazla süren geç olgunlaşan koyunların yetiştirildiği anlamına gelebilir. Bu durum, Niş Ovası'nda bugün bile çiftleşme dönemi 16-18 ay süren *Pramenka* koyunlarının yetiştirildiği tezini destekleyebilir.

Bugün, *Pramenka* koyunlarının doğurganlığının nispeten iyi olduğu bilinmektedir. 100 koyundan 100-110 kuzu alınmakta ve bu kuzular dayanıklı olup, mortalite oranı düşüktür. *Pramenka* koyunlarının doğurganlığı muhtemelen 16. yüzyılda daha düşüktü, ancak o dönemde

³⁹⁹ Мирослав Павловић, "Опширни (Mufassal) дефтер за Смедеревски санџак из 1741. године: Структурална анализа", *Istraživanja, Journal of Historical Researches*, 2016, s. 182.

⁴⁰⁰ BOA, KK.d nr. 3941.; BOA, MAD.d nr. 01249.

⁴⁰¹ Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, s. 48.

⁴⁰² BOA, TT.d., nr. 1007., s. 491-495.

⁴⁰³ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. III, İstanbul, Türk Tarih Kurumu, 1991, s. 449.

de dış etkenlere karşı dayanıklı oldukları varsayılmaktadır. Özellikle kuzuların, salgın hastalıklar ve 16. yüzyıldaki barınma koşulları nedeniyle dayanıklı olmaları önemliydi. Yetiştiriciler, sürülerinin devamlılığını sağlamak için çiftleşmeye büyük önem veriyorlardı. Ancak büyük kıtlık zamanlarında, yetiştiriciler dişi koyunları satmak zorunda kalıyorlardı, bu da sürünün üreme kapasitesini büyük ölçüde tehlikeye atıyordu.⁴⁰⁴

Koyunlar, mufassal defterlerde nahiye düzeyinde, *ağnam defterlerinde* ise *kaza* düzeyinde kaydedilmiştir, bu da 16. yüzyılın ilk yarısında daha geniş bir alanı kapsıyordu, 16. yüzyılın ikinci yarısında ise nahiye ve *kaza* sınırları örtüşüyordu. Mufassal deftere dayanak teşkil eden vergi *adet-i ağnam* olarak adlandırılıyordu. Niş kanunnamesine göre bu vergi iki koyun için bir akçe idi.⁴⁰⁵ Bu miktarın 16. yüzyıl boyunca aynı kaldığı varsayılmaktadır, çünkü 17. yüzyılın başlarında bir koyun için bir akçe ödeme pratiği yaygınlaşmıştır. Bu vergi, ayrıntılı sayımlarda kaydedilmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nda *adet-i ağnam*, *resm-i ganem*, koyun resmi gibi çeşitli isimlerle bilinen yaygın bir vergiydi. Bu vergilerin farklı isimleri, Osmanlıların fethedilen topraklardaki farklı uygulamaları devraldığını göstermektedir. Dolayısıyla, bu vergi şeriatın bir parçası olmasının yanı sıra fethedilen topraklardan miras alınmış ve kabul edilmesi sorunsuz olmuştur.⁴⁰⁶ Kanunname verilerine dayanarak, 16. yüzyılda mevcut olan tahmini koyun sayısı hesaplanabilir. Ancak, *adet-i ağnam* mufassal defterlerde koyun ve keçileri kapsadığını unutmamak gerekir. Kesinlikle koyunların, Osmanlı devletinin daha fazla önem verdiği hayvanlar olduğunu varsaymak gerekir. Bu hayvanların kaydedildiği diğer defter *ağnam defteridir*. Mufassal defterlerden farklı olarak, bu defterlerde hayvan sayısı kaydedilmiştir. Büyük yetiştiriciler farklı dönemlerde küçükbaş hayvan yetiştiriciliği vergilerini daha fazla ödediklerinden, bu defterler diğer vergilerin belirlenmesinde şablon olarak kullanılmıştır. Bu nedenle, hayvan sayısı, para miktarı yerine kaydedilmiştir.⁴⁰⁷ Her iki durumda da, para miktarı veya hayvan sayısı tam değildi, tahmini veya beklenen bir miktardı. Sayımlardan kuzular ve oğlaklar, pirinç yetiştiricileri veya derbend köyleri gibi özel statüye sahip kişilere ait hayvanlar çıkarılmıştır. Elbette, hayvan sayısını hesaplamak basit değildi. Her sayımda sayıcılar ve köylüler arasında bir mücadele yaşanmıştır. Osmanlı kanunları, çeşitli hileleri önlemeye çalışmıştır. Bu hilelerden biri, hayvan yetiştiricilerinin hayvanlarını vergiden muaf olan

⁴⁰⁴ Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, s. 98.

⁴⁰⁵ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, s. 449.

⁴⁰⁶ Душанка Бојанић, “Јадар у XVI и XVII веку”, s. 108.

⁴⁰⁷ Татјана Катић, “Узгој коза и оваца на простору кадилука Бован крајем XVI века”, *Крушевачки зборник* С. XIV, 2010, s. 239.

kişilerin ağıllarına koymasıydı. Bu tespit edilirse, diğerleri de koyun vergisini ödemek zorunda kalıyordu. Ayrıca, gerçek hayvan sayısını saklayanlardan, bu durum ortaya çıkarsa, iki katı vergi ödemeleri isteniyordu. Vergiden kaçınmak için hayvanlarını satanlar, defterde kaydedildiği şekilde vergi ödemek zorundaydılar.⁴⁰⁸ Bu yasal düzenlemeler, mevcut duruma yanıt olarak ortaya çıkmıştır. Elbette, bazıları cezaları rağmen yasayı ihlal etmeye devam etmiştir.

I. Selim dönemine ait defterde, Niş nahiyesinde koyun vergisi olarak toplamda 54.000 akçeden biraz fazla bir miktar ödendiği kaydedilmiştir.⁴⁰⁹ Bu rakamı ikiyle çarparsak, kaydedilen koyun ve keçi sayısının 100.000'den fazla olduğunu görürüz. Bu rakamı, yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı kesinlikle artırmak gerekir. Bu, İstanbul'a yıllık yaklaşık 300.000 koyunun tüm Balkanlar'dan gönderildiği göz önüne alındığında küçük bir sayı değildir.⁴¹⁰ Koyun vergisi ödemeyen köyler de vardı ve bunların sayısı yaklaşık 110 yerleşim yerinden 9'uydu. Bu bilgi, bölgedeki hayvancılığın gelişmişliğini de göstermektedir. Derbentlerin statüsüne sahip 4 köy koyun vergisinden muaf tutulmuştu. Ayrıca, bir köy ıssızdı, diğer ikisi ise 3 ve 4 hane ile kaydedilmiş ve neredeyse tüm vergilerden muaf tutulmuşlardı.⁴¹¹ *Adet-i ağnam* vergisi köyden köye değişiklik göstermekteydi, bu da farklı köylerin ve hanelerin farklı sayıda hayvana sahip olduğunu, yani doğal bir durumu ifade eder. Ortalama olarak, her köyde yaklaşık 1000 koyun ve keçi olduğu hesaplanmaktadır. Deftere dayanarak, toplamda 4900 tam, dul ve bekar evin bulunduğunu varsayarsak, her evde ortalama olarak 20'den fazla koyun ve keçi olduğunu hesaplayabiliriz. Özellikle Kukavica köyü dikkat çekmektedir, bu köyde aynı hesaplama göre her evde ortalama 50'den fazla hayvan bulunmaktadır.⁴¹² Ortalama rakam elbette tam bir bilgi vermez, çünkü her köy farklıdır, ancak mufassal defterde kaydedilen köyler ile *ağnam defterlerinde* kaydedilen köyler arasındaki farkı göstermek istedik.

İlk ağnam defterinde, *Kaza-i Niş*'in önemli bir bölümünü kapsayan yaklaşık 130 köy kaydedilmiştir, bu da Niş nahiyesinden çok daha geniş bir bölgeyi kapsamaktadır, bu konuya daha önce değinmiştik. Köyler padişahın hasları, zeametler ve timarlara aitti. Hanelerin temsilcileri ve

⁴⁰⁸ Hamid Hadžibegić, "Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša", s. 91.

⁴⁰⁹ BOA, TT.d., nr. 1007.

⁴¹⁰ İrfan Kokdaş, *Celeps, Butchers and the Sheep: The Worlds of Meat in Istanbul in the Sixteenth Seventeenth Centuries*, s. 26.

⁴¹¹ BOA, TT.d., nr. 1007.

⁴¹² *İbid.*, s. 520.

sahip oldukları koyun sayısı kaydedilmiştir. Ayrıca maktu-i ödemeyi belirten yapılar da sıkça görülmektedir. Bu defterde kaydedilen toplam koyun sayısı 60.000'den fazladır (62627 sayılmıştır).⁴¹³ Bir aile için kaydedilen en az hayvan sayısı 40'tır, en geniş nüfus sayımında ise en uç örnek biraz 50'nin üzerindeydi. Bu, büyük hayvan yetiştiricileri ile bu işi ana faaliyeti olarak yapmayanlar arasındaki farkı göstermek içindi. III. Murad dönemine ait 1591 tarihli ikinci ağnam defterinde ise kaydedilen yerleşim sayısı önemli ölçüde azalmıştır. 44 yerleşim ve 24.455 hayvan kaydedilmiştir.⁴¹⁴ Bu yerleşimlerden 7'si, III. Murad dönemine ait mufassal defterde kaydedilmemiştir. Bu, bu yerleşimlerin Niş nahiyesine ait olmadığını değil, sadece kaydedilmediğini gösterir. Karşılaştırma yapmak gerekirse, komşu *Kaza-i Bovan* 1597/98 yıllarında 31 köy için 10.825 hayvan kaydedilmiştir.⁴¹⁵ III. Murad dönemine ait son mufassal defterde koyun vergisi sadece 8 kez ve 6 kez büyük vezire gelir olarak kaydedilmiştir. Koyun vergisinden elde edilen gelirler büyük vezire çok az bir miktarda gidiyordu. Bu verginin kaydedildiği tek önemli durum, idari olarak Niş nahiyesine bağlı, ancak coğrafi olarak oldukça uzakta olan Crnoštica köyüydü. Bu durumda adet-i ağnam ve resmi ağıl 1450 akçe olarak kaydedilmiştir. Bu tamamen dağlık köy, koyun ve keçi yetiştiriciliğine bağlı olduğundan, koyun vergisi defterde kaydedilen miktarın (4000 akçe) %35'inden fazlasını oluşturmaktaydı.⁴¹⁶

4. 3. Ticaret

Niş Ovası'nda koyun yetiştiriciliği, yerel ve küresel ticaretin önemli bir parçasıydı. Koyunlardan elde edilen ürünler, örneğin et, yün ve deri, Osmanlı ekonomisinin önemli bir parçasıydı. Bu özellikle, Müslüman nüfusun beslenmesinde önemli bir rol oynayan et için geçerliydi. 16. yüzyılda Niş ve diğer şehirlerin gelişimi, Müslüman şehir nüfusunun artması, sürekli bir koyun akışını gerektiriyordu. Ayrıca, Osmanlı ekonomik prensiplerinden biri olan provizyonizm, pazarların her zaman kaliteli ve ucuz gıdalarla dolu olmasını gerektiriyordu.⁴¹⁷ 1516 tarihli defterdeki vergi yapısı, üretimin talebe bağlı olduğunu güzel bir şekilde göstermektedir; koyun vergisi çoğu durumda buğday ve şıra öşründen hemen sonra en yüksek vergiydi.⁴¹⁸ Örneğin, aynı defterde neredeyse her köyde domuz yetiştirilmekteydi, ancak

⁴¹³ BOA, KK.d nr. 3941.

⁴¹⁴ BOA, MAD.d nr. 01249.

⁴¹⁵ Тајјана Катић, ‘‘Узгој коза и оваца на простору кадилука Бован крајем XVI века’’, s. 240.

⁴¹⁶ BOA, TT.d., nr. 166., s. 325.

⁴¹⁷ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi I**, İstanbul, Ötüken, 2022, s. 204

⁴¹⁸ BOA, TT.d., nr. 1007.

köylülerin ödediği vergi önemsizdi, bu da domuzların Hristiyan nüfusun beslenmesi için kullanıldığını göstermektedir.⁴¹⁹ Coğrafi özellikler, koyun yetiştiriciliği için elverişli koşullar sunmuş ve talep, 16. yüzyılda Niş Ovası'nda koyunculuğun baskın bir hayvancılık dalı olmasını teşvik etmiştir.

Ticaret, büyük ölçüde Niş şehrine yönelmişti. Koyunlar ve bu hayvanlardan elde edilen ürünler, haftada bir düzenlenen pazarlarda ve yılda bir düzenlenen panayırarda satılıyordu. Şehre getirilen ve şehirden çıkarılan mallar üzerindeki vergiler kanunnamelerle düzenlenmiş ve yıllık toplam miktar mufassal defterlere kaydedilmiştir. Bu vergi, *bac-ı pazar* olarak bilinir ve kanunla *panayır* sırasında iki katına çıkarılması öngörülmüştür.⁴²⁰ III. Murad dönemine ait defterde, 3500 akçe tutarında *bac-ı pazar* kaydedilmiştir.⁴²¹ *Bac-ı pazar*, hayvanlar dahil olmak üzere canlı mallar için alınan bir vergiydi ve hayvanların başına veya sayısına, miktarına ve türüne göre hesaplanırdı. Temel birimler at ve araba yüküydü, ancak çuvallar, tulumlar veya meşinler gibi daha küçük birimler de vardı. Sırt veya baş üzerinde taşınan ürünlerden *bacı-pazar* alınmaz, sadece ürün sergileme vergisi alınırdı.⁴²² *Panayır*, ekonomik yaşamın önemli bir unsuru olduğu için, panayır vergisi iki katına çıkar ve I. Selim dönemi defterinde 3000 akçe olarak kaydedilmiştir.⁴²³ *Panayır*, yaz veya sonbaharda düzenlenirdi. Şehir girişinde alınan *bacı-pazar* vergisi, her iki koyundan bir akçe alınmasını öngörürdü. Kesilen koyunlardan ise her dört koyundan bir akçe alınırdı. Küçükbaş hayvan ürünleri için de belirlemeler mevcuttu. Koyun derisi yüklü bir yükten iki akçe alınırdı. Dört kuzudan bir akçe alınırdı ve bu durum Mayıs ortasına kadar geçerliydi, daha sonra koyun olarak kabul edilirdi. *Bacı* ayrıca, tulumda satılan tereyağı ve koyun derisinde taşınan peynir için de geçerliydi ve her tulum için bir akçe ödenirdi.⁴²⁴ Niş kanunnamesi, Niş pazarında en yaygın olan koyun ürünlerini göstermektedir; bunlar koyunlar, kuzular, koyun derileri, tereyağı ve peynirdi. Elbette, koyun ve keçi sütü gibi miktarları nedeniyle kanunda belirtilmeyen diğer ürünler de pazarlara çıkarılırdı.

⁴¹⁹ *İbid.*

⁴²⁰ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, s. 450.

⁴²¹ BOA, TT.d., nr. 166., s. 292.

⁴²² Душанка Бојанић, “Ниш до Великог рата 1683.”, *Историја Ниша I, Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године*, Наз: Даница Милић, Ниш, Градина и Просвета, 1983, s. 166.

⁴²³ BOA, TT.d., nr. 1007., s. 429.

⁴²⁴ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, s. 449-450.

Niş'te koyunculukla ilgili birçok mesleğin varlığı, bu faaliyetin bölgedeki önemini göstermektedir. En önemli meslek kasaplıktı. Kasaplar, Niş için yapılan mufassal defterlerin hem ilk hem de son defterde yer almıştır. İlk defterde bu meslek 5 kez,⁴²⁵ III. Murad dönemine ait defterde ise 3 kez belirtilmiştir.⁴²⁶ Bu sayı belki de daha fazlaydı, çünkü bazı sayfalar kaybolmuştur. Kasapların temel görevi, hayvan tedariki, kesim ve belirli bir sabit piyasa fiyatında satış için hazırlık yapmaktır. Kasaplar, bu konuda mahkemede yemin ediyorlardı. Et, pazarda türlerine göre ayrılmış ve dört parçaya bölünmüş olarak sergileniyordu.⁴²⁷ Suraiya Faroqi, İstanbul kasapları örneğinde, onların imparatorluğun süt veren inekleri olduğu tezini ileri sürmüştür. Onların işinin kâr getirmediğini çünkü belirli bir sabit fiyatla et satmak zorunda olduklarını düşünmüştür. Bu nedenle, kasaplık işinin "kamu hizmeti" olarak kabul edildiğini ve bu işe zengin bireylerin aday gösterildiğini öne sürmüştür.⁴²⁸ Bu durum, elbette, imparatorluğun diğer şehirleri için de geçerli olabilirdi. Ancak, yeni araştırmalar, kasapların vakıf sistemi aracılığıyla finanse edildiğini ve 16. yüzyıl boyunca ayakta kaldığını göstermektedir.⁴²⁹ Zengin bireylerin kasapların mali kayıplarını karşılamakla yükümlü oldukları bu sistemde, kasaplar genellikle devlet düzenlemelerinden kaçınarak serbest piyasada et satıp büyük bir sermaye biriktirmişlerdir. Ayrıca, koyun ticaretine katılan kasapların döner sermayeye sahip olmaları gerektiğinden, kasaplar genellikle toplumun daha zengin sınıflarından seçilmiştir. Bu nedenle, kasaplar Osmanlı şehirlerinde zengin ve etkili bireylerdi ve şehirlerin ekonomik ve sosyal yaşamında düşündüğümüzden çok daha büyük bir rol oynuyorlardı.

Niş Ovası, *Çelep-Keşan* sisteminin bir parçasıydı. 1581 tarihli *Kaza-i Şehirköy Çelep* defterinde, III. Murad dönemine ait defterde Niş nahiyesinde kayıtlı olan birkaç köy yer almaktadır.⁴³⁰ Bu köylerden biri Kamenica'ydı. Bu köy, hem Niş nahiyesine ait mufassal defterlerde hem de Kaza-i Niş ait *ağnam defterlerinde* yer almaktadır. Bu köyden *celep* olan *pop* (rakip/papaz) Vlajko, İstanbul'a 30 koyun göndermiştir.⁴³¹ Bu defterde, birkaç papaz ve zanaatlar

⁴²⁵ BOA, TT.d., nr. 1007., s. 424-427.

⁴²⁶ BOA, TT.d., nr. 166., s. 290-294.

⁴²⁷ Душанка Бојанић, "Ниш до Великог рата 1683.", s. 160.

⁴²⁸ İrfan Kokdaş, **Celeps, Butchers and the Sheep: The Worlds of Meat in Istanbul in the Sixteenth Seventeenth Centuries**, s. 4.

⁴²⁹ *Ibid.*, s. 80.

⁴³⁰ Татјана Катић, Драгана Амедоски, "Попис целапа пиротског кадилука из 1581. године", **Мешовита грађа, (Miscellanea)**, С. XXXIII, 2012, , s. 143-170.

⁴³¹ *Ibid.*, s. 156.

veya asker gibi diğer toplumsal kategorilerden kişiler de belirtilmiştir.⁴³² Devlet, *celep* için zaten belirli bir sermayeye sahip kişileri seçmeye özen göstermiştir, böylece hayvan satın alabilmişlerdir.⁴³³ Bu, bahsedilen toplumsal katmanların ekonomik durumu hakkında bilgi verebilir. Niş'teki Suva Bara köyünden *celep*, İstanbul'a 35 koyun göndermek zorunda olan bir çobandı.⁴³⁴ Bu, birçok hayvan tüccarının aynı zamanda yetiştirici olduğunu göstermektedir.⁴³⁵ *Celep* görevi, belirli bir sabit fiyatla İstanbul'a hayvan teslim etmektir. *Celep-Keşan* sistemi, 15. yüzyılın ikinci yarısında, imparatorlukta nüfusun artması ve şehirlerin koyun tedariki konusunda rekabet etmeye başlamasıyla gelişti, böylece devlet müdahale etti ve başkent için yıllık belirli bir sayıda koyun sağlayan bir sistem oluşturdu. Balkanlar, İstanbul'a koyun tedarikinde çok önemli bir rol oynuyordu. Balkanlar'da yetiştirilen koyunlar, Anadolu'da yetiştirilenlerden daha lezzetliydi.⁴³⁶ 17. yüzyılda, İstanbul'a yılda 600.000 ila 1.200.000 koyun getirildiği tahmin edilmektedir.⁴³⁷ Bistra Cvetkova, 16. yüzyılın sonunda Rumeli eyaletinden yaklaşık 300.000 koyun getirildiğini tahmin etmektedir.⁴³⁸ Birçok *celep*, koyunlarını sabit fiyatın çok üzerinde serbest piyasada satmış⁴³⁹ ve bu nedenle toplam arzın neredeyse %50'si serbest koyun tüccarlarından gelmiştir.⁴⁴⁰ Ayrıca, daha sonraki bir dönemden bir örnek, koyun tüccarlarının, İstanbul'a giderken, eğer bir şehirde fiyatın daha iyi olduğunu duyarlarsa mallarını satabileceklerini göstermektedir.⁴⁴¹ Bu, 18. yüzyılın sonlarına ait bir durum olsa da, benzer mekanizmaların daha önce de gerçekleştiği varsayılabilir. Ne yazık ki, Niş Ovası'nın piyasaya ne ölçüde katıldığını gösteren veriler yoktur, ancak bir seyahatname bu bölgenin aktif olduğunu göstermektedir. 1582 yılında bir Fransız seyyah, İstanbul'a, sultanın mutfağı için giden 10.000

⁴³² *İbid.*, s. 145.

⁴³³ İrfan Kokdaş, *Celeps, Butchers and the Sheep: The Worlds of Meat in Istanbul in the Sixteenth Seventeenth Centuries*, s. 55.

⁴³⁴ Татјана Катић, Драгана Амедоски, “Попис целапа пиротског кадилука из 1581. године“, s. 145.

⁴³⁵ Nikolai Todorov, *The Balkan City 1400- 1900*, Seattle, London, University of Washington Press, 1983, s. 100.

⁴³⁶ İrfan Kokdaş, *Celeps, Butchers and the Sheep: The Worlds of Meat in Istanbul in the Sixteenth Seventeenth Centuries*, s. 30.

⁴³⁷ *İbid.*, s. 7.

⁴³⁸ *İbid.*, s. 26.

⁴³⁹ Татјана Катић, Драгана Амедоски, “Попис целапа пиротског кадилука из 1581. године“, s. 145.

⁴⁴⁰ İrfan Kokdaş, *Celeps, Butchers and the Sheep: The Worlds of Meat in Istanbul in the Sixteenth Seventeenth Centuries*, s. 12.

⁴⁴¹ Yonca Köksal Özyaşar, Can Nacar, “Marketing Sheep In The Ottoman Empire: Erzurum and Its Trade Networks”, *Archiv orientální*, C. XCI (1), s. 47.

koyunluk bir sürüyü anlatmaktadır.⁴⁴² Bu sürünün ne kadarının İstanbul'a ulaştığını ne kadarının sultanın mutfağına gittiğini ve ne kadarının serbest piyasada satıldığını bilemiyoruz.

4. 4. Çayırların Fethedilmesi

Defterlerden elde edilen veriler, 16. yüzyılın ikinci yarısında koyun sayısının azaldığını göstermektedir. 1521 yılına ait *ağnam defteri*, *Kaza-i Niş* 138 köyün kaydedildiğini gösterirken, 1591 yılına ait defterde sadece 44 köy bulunmaktadır. İlk durumda *Kaza-i Niş* daha büyük olmasına rağmen, ilk defterdeki birçok köy ikinci defterde yer almamaktadır. Bu, bu köylerdeki koyun yetiştiricilerinin 16. yüzyılın ikinci yarısında bu işi yapmayı bıraktıkları anlamına mı gelmektedir? Ayrıca, III. Murad dönemine ait defter daha radikal veriler sunmaktadır. Daha önce belirttiğimiz gibi, bu defterde *adet-i ağnam* adıyla bilinen mali birim neredeyse hiç yoktur. Bu kadar büyük değişikliklerin sebepleri neler olabilir?

Nedenlerden biri, 16. yüzyılın ikinci yarısında iklimde meydana gelen ve koyun yetiştiriciliği üzerinde olumsuz etkisi olan "Küçük Buz Çağı" olarak bilinen iklim değişikliğinde aranabilir. Bu iklim değişikliği her yerde aynı etkiyi yaratmamıştır. Örneğin, Anadolu'da kışlar daha sert ve yaz aylarında sel baskınları yaygındı, bu da ekonomiyi olumsuz etkiledi. Halkidikya böyle dramatik bir değişim yaşamamıştır. Küçük Buz Çağı'nın temel özellikleri şunlardır: a) sıcaklıklarda istikrarsızlık ve b) hava koşullarının genel olarak öngörülemezliği.⁴⁴³ Sam White, *mühimme defterlerinde* imparatorluğun birçok bölgesinde koyun yetiştiriciliğinde kriz olduğunu göstermiştir. 1571-2 yıllarında, kuzey Anadolu ve Bulgaristan'dan gelen raporlar, birçok hayvanın yoğun kar yağışında donarak öldüğünü bildirmiştir; ve yedi yıl sonra, şiddetli soğuk ve hastalıklar daha fazla sayıda hayvanın ölümüne yol açmış, o yıl zaten belirtilen kıtlıkları daha da kötüleştirmiştir.⁴⁴⁴ 1567-8 kışında, et krizi öyle bir noktaya ulaşmıştı ki, devlet önce Selanik Yahudilerine, sonra da tüm Rumeli halkına koyun kesmemelerini, sadece sığır ve keçi yemelerini emretmiştir.⁴⁴⁵ Sekiz yıl sonra, 1576'da, sultan benzer bir emri imparatorluğun daha geniş bir bölgesine yaymıştır. Daha sonra, 1593'te, daha önce açıklandığı gibi, imparatorluk hükümeti

⁴⁴² Bogumil Hrabak, "Putnici iz hrišćanske Evrope o privrednim prilikama slovenskih zemalja na Balkanu pod turcima u XVI veku", *Zbornik Filozofskog Fakulteta u Prištini*, C. VI (B), 1969, s. 27.

⁴⁴³ Elias Kolovos, Phokion Kotzageorgis, "Searching for the 'Little Ice Age' Effects in the Ottoman Greek Lands: The Cases of Salonica and Crete", *Seeds of Power: Explorations in Ottoman Environmental History*, Haz: Onur Inal and Yavuz Köse, New York, White Horse Press, 2019, s. 21.

⁴⁴⁴ Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, s. 99.

⁴⁴⁵ *İbid.*, s. 98.

Balkanlar ve Anadolu'nun geniş bölgelerinde koyun kesimini yasaklamış ve halkın keçi yemesini emretmiştir.⁴⁴⁶

Bu perspektiften bakıldığında, iklim değişikliklerinin Niş Ovası'ndaki hayvancılığı ne ölçüde etkilediğini söylemek zordur. İklim değişikliklerinin koyun sayısındaki azalmanın diğer bazı imparatorluk bölgelerinde olduğu kadar etkili olmadığını tahmin ediyoruz, Sam White'ın belirttiği gibi. 1591 yılına ait *ağnam defteri* ve İstanbul'a giden 10.000 koyunu gören gezgin, Niş Ovası'ndaki hayvancılığın Anadolu'da olduğu gibi bir felaket yaşamadığını göstermektedir. Öte yandan, III. Murad dönemine ait defterden elde edilen veriler tamamen zıt bir tablo sunmaktadır. Bu defterde *adet-i ağnam* birkaç kez kaydedilmiş ve timar sahiplerine önemsiz gelirler sağlamıştır. Bu, I. Selim dönemine ait defterde *adet-i ağnam*ın 50.000 akçeden fazla gelir sağladığı döneme göre büyük bir değişikliktir. III. Murad dönemine ait defteri, timar sisteminin zayıfladığını yansıtmaktadır. Bu defterde sipahiler için belirlenen maaşlar önceki döneme göre önemli ölçüde düşüktü. 16. yüzyılın ikinci yarısında fiyat artışı ve ekonomik krizle birlikte mali ve askeri sistemin reformu, yerel elitlerin devletle olan ilişkilerini değiştirmiştir. *Adet-i ağnam* vergisinin yokluğu, askeri ve idari sınıf temsilcilerinin elinde bulunan özel mülk sayısının artmasıyla ilişkilendirilebilir. 16. yüzyılın ilk yarısında bazı otlaklar timar sisteminin bir parçasıydı ve köylüler bu otlakları kullanmak için sipahilere para ödüyordu. Otlakların çoğu serbest kullanıma açıktı ve devlet bu konuda özellikle titiz davranıyordu. Ancak, o dönemde özel mülkiyette bulunan bazı otlaklar vardı. Niş kadısı, Niş'teki bir çayırdan elde ettiği gelirden faydalanıyordu ve bu çayırı üçüncü bir tarafa kiraliyordu. Defterde ayrıca Prugovac köyünde dört kişinin mülklerinde 4 çayır bulunduğu ve bunlar için maktu olarak para ödedikleri belirtilmektedir. Bunlar arasında Kadı Zade ve Ali Subaşa da bulunmaktadır.⁴⁴⁷

Bu durum, 16. yüzyılın ikinci yarısında daha büyük boyutlar kazanmış ve daha önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu değişim, sultanın sürekli ordusunun temsilcilerinin Niş çevresindeki köylerde çiftlikler kurmaya başlamasıyla ilişkilidir. Bu değişim, bazı Osmanlı bölgelerinde koyun sayısının azalmasına yol açan sert kışlarla da bağlantılıdır, bu da fiyatların önemli ölçüde artmasına ve başkentin koyunculuğun daha az etkilendiği bölgelere dayanmasına neden olmuştur. Daha önce belirttiğimiz gibi, bu durum celepler ve kasaplar için devlet düzenlemelerini atlatarak serbest

⁴⁴⁶ *İbid.*, s. 157.

⁴⁴⁷ BOA, TT.d., nr. 1007., s. 488-489.

piyasada et satma ve büyük kişisel servet kazanma fırsatı yaratmıştır. Ayrıca, koyunlar Osmanlı devletinin sınırları dışında, özellikle Avusturya'da satılıyordu. Bu koşullar altında, askeri ve idari sınıfın piyasa odaklı temsilcileri, büyük kar getiren hayvancılığa daha fazla yatırım yapmıştır. Bu değişim, özel mülkiyete geçen çayırın sayısının artmasında gözle görülür bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu çayırın "sahipleri", timar sahiplerine belirli miktarda saman *araba* ödedikleri için III. Murad dönemine ait defterde kaydedilmiştir. Bu tür çayırın büyük bir kısmı Niş şehrinde, yani şehir sınırlarında bulunuyordu, sayıları 23'tü. En fazla çayıra sahip olan kişi Hamza Bey'di. Niş bölgesinin en zengin ve önemli kişiliği olarak, köle ticaretinde büyük bir paya sahip olmanın yanı sıra, koyun ticaretinden de servet kazanmıştır. Bir diğer önemli çayır sahibi Hasan Vojvoda idi. Bir büyük çiftlik de vardı. Veli Vojvoda bin İbrahim'in de şehirde bir çiftliği bulunuyordu ve kullanımı için çayırılık ile birlikte 200 akçe ödüyordu. Niş'teki çayırılarla ilişkilendirilen isimler, bunların büyük ölçüde askeri ve idari sınıf temsilcileri olduğunu ve çoğunlukla *Voyvoda, Bey, Çelebi* gibi unvanlara sahip saygın kişiler olduğunu göstermektedir.⁴⁴⁸ Bu kişilerin, çayırın yanı sıra çiftliklere de sahip olduklarına dair bilgiler, bunların şarap, pirinç ve koyun gibi en fazla kar getiren işlere yatırım yapan piyasa odaklı kişiler olduğunu göstermektedir. Prugovac köyünde, bazı çayırın özel mülkiyette olduğu birçok örnek kaydedilmiştir. III. Murad dönemine ait defterde bu tür beş örnek kaydedilmiştir. Aynı köyde iki çiftlik de kaydedilmiştir.⁴⁴⁹ Balinovac köyünde ise özel mülkiyette altı çayır kaydedilmiştir. Bu köyde iki çiftlik ve Niş'teki Müslümanlara ait üzüm bağları da vardı.⁴⁵⁰ Bazı örnekler, belirli kişilerin bazı çayır için *tapu name*'si sahibi olduğunu ve bu mülklerin kalıcı olarak onların elinde kaldığını göstermektedir.⁴⁵¹ Niş nahiyesindeki köylerde çiftliklerin kurulması ve çayırın özel mülkiyete geçmesi, aynı anda gerçekleşen süreçlerdir. Otlakların büyük bir kısmı serbest kullanımda kalmış ve yerel elitlerin erişiminden uzak olmuştur. III. Murad dönemine ait *ağnam defteri*, yüksek tepelerde bulunan otlakların çoğunlukla köylüler ve göçebeler tarafından kullanıldığını göstermektedir. Çiftliklerin köylerde kurulmaya başlanması ve çayırın bu çiftliklerle birlikte kaydedilmesi, çayırın özel mülkiyete geçmesi, 16. yüzyılın ikinci yarısında devlet mülklerinden ayrıldığını ve bireylerin eline geçtiğini düşündürmektedir. Çayırın kontrolünü ele geçiren nüfuzlu bireyler, askeri sınıf veya idari temsilciler, koyunları da kolayca kontrol edebilmişlerdir. Otlaklar olmadan, koyun

⁴⁴⁸ BOA, TT.d., nr. 166., s. 292.

⁴⁴⁹ *İbid.*, s. 328.

⁴⁵⁰ *İbid.*, s. 332.

⁴⁵¹ *İbid.*, s. 324.

yetiştiricileri koyunlarını satmak zorunda kalmışlardır. Bu süreç, Osmanlı Balkanları'nda ticari tarımın yayılmasında önemli bir rol oynamıştır.

SONUÇ

Niş şehrinin sosyal ve ekonomik yaşamının incelenmesi, daha geniş anlamda Niş bölgesinin incelenmesiyle ayrılmaz bir şekilde bağlantılıdır. şehir ekonomisinin kırsal ekonomiye bağımlı olduğunu gösterdik. şehrin yakınlarında pirinç üretiminin Niş'in demografik ve kentsel refahına katkıda bulunduğunu belirttik. Ayrıca, şehir nüfusunun ve birçok şehir zanaatının koyun yetiştiriciliğine bağımlı olduğunu vurguladık. Niş çevresindeki köylerde, şehirdeki Müslüman nüfusa ait olan bağların varlığı, şehir ve köy tarihinin iç içe geçtiğini ve ayrılmaz bir şekilde bağlantılı olduğunu göstermektedir.

Çalışmamızda, yerel tarihi küresel bağlamda incelemenin çok önemli olduğunu göstermek istedik. Niş havzasının ve genel olarak Osmanlı Balkanlarının bölgesel ve uluslararası ticarete dahil olduğunu göstermeyi amaçladık. Tarih yazımında, uluslararası ticarete Osmanlı etkisini göz ardı eden veya dışlayan tarihçiler arasındaki Avro-merkezci tutumun yanlış olduğu uzun zaman önce belirtilmiştir. Bu tür araştırmacılar, Osmanlı Devleti'nin Müslüman tebaasının, Avrupalıların ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslim aracılarının hakim olduğu uluslararası ticarete pasif bir rol oynadığını düşünmüşlerdir. Tarih yazımında hala modern çağdan önceki dünya ekonomisinin doğuşunda Osmanlıların rolünü marjinalleştiren bir görüş hakim gibi görünmektedir. Bununla birlikte, bilimde bu tür görüşleri yeniden değerlendiren ve Osmanlı ekonomisinin küresel kapitalizmin doğuşunda önemli bir rol oynadığını gösteren giderek daha fazla çalışma ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, pirinç veya koyun üretiminin yalnızca yerel bir karaktere sahip olmadığını, Niş bölgesinin bu ürünlerin ticareti yoluyla bölgesel ve uluslararası ticaret ağının bir parçası olduğunu göstermeye çalıştık.

Çalışmamızda vakıf sistemlerinin Niş bölgesinde piyasa odaklı tarımın benimsenmesinde çok önemli olduğunu gösterdik. Vakıflara ait olan tarlalarda pirinç yetiştirilirdi ve bu ürün pazara yönelikti. Süleyman Paşa Vakfı, 16. yüzyılda Niş bölgesinde pirinç üretiminde önemli bir paya sahipti ve Balkanlar'da başka yerlerde de pirinç tarlalarına sahipti. Ayrıca, Osmanlı askeri ve idari sınıfının temsilcilerinin, üzüm ve pirinç yetiştirmeye uygun yerlerde çiftlikler kurduğunu gösterdik. şarap ve pirinç üretimi, çiftlik sahiplerine büyük gelir sağlıyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı elitleri tarafından meraların ele geçirilmesi, koyun ticaretinin Osmanlı Balkanları'nda önemli bir parçası haline gelmiştir. Çalışmamızda ayrıca, 16. yüzyılın ikinci

yarısında Hamza Bey'in çiftliğinde çok sayıda köleye sahip olduğunu ve koyun ve şarap ticaretinde önemli bir rol oynadığını gösterdik. Bu tür sonuçlar, Müslüman tüccarlara küresel ticaretin genişlemesinde ikincil bir rol atfeden ve İslam kurumlarının ekonomik gelişimi engellediğini öne süren oryantalist görüşlerle çelişmektedir. Tam tersine, Osmanlı şehir elitleri vakıf sistemi aracılığıyla pirinç üretimi ve ticaretine önemli yatırımlar yapmıştır. Ayrıca, Niş bölgesinde şarap, koyun ve köle üretimi ve dağıtımında pay sahibi olan askeri ve idari sınıf temsilcileri, ticarete ve küresel kapitalizmin yayılmasında pasif gözlemciler değil, çok aktif katılımcılar olmuştur.

Vakıflar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki şehirlerin kentsel gelişiminde çok önemli bir rol oynamıştır. Şehirler, özellikle Balkanlar'da çoğunlukla Hristiyanların yaşadığı yerlerde, devletin ana dayanağını temsil ediyordu. Akıncılar, derviş tarikatlarıyla işbirliği içinde, vakıf organizasyonu aracılığıyla 15. ve 16. yüzyılın ilk yarısında Niş'in kentleşmesinde en önemli rolü oynamışlardır. 16. yüzyılın ortalarında, bu rolü yeniçeriler gibi sultanın daimi ordusunun temsilcileri devralmış ve Niş'in genişlemesinde en önemli faktör haline gelmişlerdir. Tarih yazımının bir bölümünde, şehirlerin yalnızca bireylerin girişimi ve zenginliğine bağlı olarak plansız geliştiği görüşü hakim olmuştur. Çalışmamızda, devletin kentsel gelişimi sürekli kontrol ettiğini, denetlediğini ve yönlendirdiğini, Niş'in kentsel gelişiminin hangi yönde ve nasıl olacağına karar verdiğini ve bu anlamda eski tarih yazımında düşünüldüğünden çok daha önemli bir rol oynadığını göstermeye çalıştık.

KAYNAKÇA

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Tapu Tahrir Defterler:

Nr. 27- mufassal

Nr. 187- mufassal

Nr. 316- mufassal

Nr. 1007- mufassal

Bab-1 Defteri (Başmuhasebe Kalemi Defterleri):

Nr. 76

Kamil Kepeci (Mevkufat Kalemi Ganem Kitabeti):

Nr. 3941

Maliyeden Müdevver Defter:

Nr. 118

Nr. 1249

Nr. 23964

Tapu ve kadastro Genel Müdürlüğü, Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı:

Tapu Tahrir Defterler:

Nr. 166 – mufassal

Österreichische Nationalbibliothek:

Tapu Tahrir defterler:

Araştırma Eserleri:

Adem Handžić: "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću", **Prilozi za orijentalnu filologiju**, C. XXV, 1975.

Ahmed Akgündüz: **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, C. III, İstanbul, Türk Tarih Kurumu, 1991.

Ahmet Vefa Çobanoğlu: "Külliyye", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXVI, Ankara 2002, s. 542-544. (<https://islamansiklopedisi.org.tr/kulliye>)

Aleksandar Shopov: "Cities of Rice: Risiculture and Environmental Change in the Early Modern Ottoman Balkans", **Levant: The Journal of the Council for British Research in the Levant**, C. LI (2), 2019.

Bekir Kemal Ataman: "Ottoman Demographic History (14th-17th Centuries). Some Considerations", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, C. XXXV (2), 1992.

Bertrandon De La Brocquière: **A Mission to the Medieval Middle East. The Travels of Bertrandon de la Brocquière to Jerusalem and Constantinople**, Çev.: Thomas Johnes, London, I.B. Tauris

Bogumil Hrabak: "Putnici iz hrišćanske Evrope o privrednim prilikama slovenskih zemalja na Balkanu pod turcima u XVI veku", **Zbornik Filozofskog Fakulteta u Prištini**, C. VI (B), 1969

Cemal Kafadar, "A death in Venice (1575): Anatolian muslim merchants trading in the Serenissima", **Journal of Turkish Studies**, C. X, 1986.

Dragana Amedoski: "Introduction of Rice Culture in the Central Balkans", **State and Society in the Balkans Before and After the Establishmen of Ottoman Rule**, Haz: Srdjan Rudic, Selim Aslantaş, Belgrade, The Institute of History Belgrade, 2017

Drăgănescu, C.: “A note on Balkan sheep breeds origin and their taxonomy”, **Archiva Zootechnica**, C. X, 2007

Elias Kolovos, Phokion Kotzageorgis: “Searching for the ‘Little Ice Age’ Effects in the Ottoman Greek Lands: The Cases of Salonica and Crete“, **Seeds of Power: Explorations in Ottoman Environmental History**, Haz: Onur Inal and Yavuz Köse, New York, White Horse Press, 2019

Fahameddin Başar: “Mihaloğulları”, **TDV Islam Ansiklopedisi**, C. XXX, Ankara 2020, 24-25. (<https://islamansiklopedisi.org.tr/mihalogullari>)

Faruk Tabak: **The Waning of the Mediterranean, 1550–1870**, Baltimore, Johns Hopkins University Press

Feridun M. Emecen: **XVI. Asırda Manisa Kazası**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2013.

Fernan Brodel: **Mediterran i mediteranski svet u doba Filipa II, tom I**, Beograd, Geopoetika CID, 2001

Géza David: **Studies in Demographic and Administrative History of Ottoman Hungary**, The Isis Press, Istanbul, Gorgias Press, Piscataway, 2011

Grigor Boykov: “Politics of Religion: Spatial Modification and Transformation of Religious Infrastructures of the Southeastern European Cities in the Late Middle Ages and Early Modern Period“, **Städte im lateinischen Westen und im griechischen Osten zwischen Spätantike und Früher Neuzeit, Topographie – Recht – Religion**, hrsg. von E. Gruber, M. Popović, M. Scheutz, H. Weigl, Wien 2016

Grigor Boykov: **Mastering the Conquered Space: Resurrection of Urban Life in Ottoman Upper Thrace (14th-17th C.)**, Bilkent University, Ankara, 2013 (Doktora tezi)

Grigor Boykov: **Ottoman Plovdiv: Space, Architecture, and Population (14th-17th Centuries)**, Vienna, Austrian Academy of Sciences, 2024

Hamid Hadžibegić: “Džizja ili harač”, **Prilozi Za Orijentalnu Filologiju**, C. III (3-4), 2017

Hamid Hadžibegić: “Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša”, **Prilozi Za Orijentalnu Filologiju**, C. VIII (8-9), 1959

Hans Dernschwam: **İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü**, Tec.: Yaşar Önem, Kultur Bakanlığı, Ankara, 1992

Heath W. Lowry: **Studies in Defterology: Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries**, The Isis Press, Istanbul, 2010

Irfan Kokdaş: **Celeps, Butchers and the Sheep: The Worlds of Meat in Istanbul in the Sixteenth Seventeenth Centuries**, Istanbul, Sabancı University, 2007 (Yüksek lisans tezi)

Jelena Mrgić: “Razmišljanja o pirinču u mediteranskim društvima“, **Kasnovizantijski i postvizantijski Mediteran: životni uslovi i svakodnevnica**, Haz.: Nikola, Samardžić, Vlada, Stanković, Beograd, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture, 2020

MAD 506 Numaralı Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530), Dizinve Tıpkıbasım, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 104, Defter-i Hâkânî Dizisi XIV, Ankara, 2009.

Mariya Kiprovska: “The Mihaloğlu Family: Gazi Warriors and Patrons of Dervish Hospices”, **Osmanlı Araştırmaları**, C. XXXII, 2008

Mehmed Neşrî: **Kitâb-ı Cihan-Nümâ: Neşrî Tarihi: I. Cilt**, Haz: Faik Reşit Unat ve Mehmet Altay Köymen, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1949.

Mehmet Genç: **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi I**, İstanbul, Ötüken, 2022

Metin M. Coşgel: “Ottoman tax registers (tahrir defterleri)”, **Economics Working Papers**, 2002

Miyase Koyuncu Kaya: “Tanners In Ottoman State”, **Turkish Studies**, C. IV, 2009

Muhimme defteri: Dokumenti o našim krajevima, haz: Ešref Kovačević, Orijentalni institut – Monumenta Turcica C. IV, Sarajevo, 1985

Nenad Močanin: “O pouzdanosti osmanskih katastarskih popisa”, **IV. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu Bildirileri**, Haz: Nimetullah Hafız, Prizren, Balkan Türkoloji Merkezi, 2011

Nenad Moačanin: **Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine**, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje 2001

Nikolai Todorov: **The Balkan City 1400- 1900**, Seattle, London, University of Washington Press, 1983

Ourania Bessi: **The Ottoman Town in the Southern Balkans from 14th to 16th Centuries: A Morphological Approach**, University of Birmingham, 2014 (Doktora tezi)

Özlem Sert: “Environmental History of Rice Plantations in the Early Modern Ottoman Empire Between the 15th And 19th Centuries and Its Potential for Climate Research“, *Journal of Environmental Geography*, C. XIV (1-2), 2021

Ping-Ti Ho: “Early-Ripening Rice in Chinese History“, *The Economic History Review* C. IX (2), Hoboken 1956

Sam White: **The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire**, Cambridge, Cambridge University Press, 2011

Şevket Pamuk: “Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914”, *International Journal of Middle East Studies*, C: XXXVI, Cambridge University Press, 2004

Sophia Laiou: “Some Considerations Regarding Çiftlik Formation in the Western Thessaly, Sixteenth-Nineteenth Centuries”, **The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands: Towards a Social and Economic History**, Haz: Elias Kolovos, Phokion Kotzageorgis, Sophia Laiou and Marinos Sariyanis, The Isis Press, Istanbul, 2010

Stephan Gerlach: **Türkiye Günlüğü 1573-1576, C: II**, İstanbul, Kitap yayınevi, 2006

Stephen W. Reinert: “From Nis to Kosovo Polje: Reflections on Murad I's Final Years”, **The Ottoman Empire (1300-1389)**, Ed. by. Elizabeth Zachariadou, Rethymnon, Crete University Press, 1991

Suraiya Faroqhi: “Camels, Wagons, and the Ottoman State”, *International Journal of Middle East Studies*, C. XIV, Cambridge University Press, 1982

Velika Ivkovska: **An Ottoman Era Town in the Balkans: The Case Study of Kavala**, Abingdon, Routledge, 2021

Yonca Köksal Özyaşar, Can Nacar: “Marketing Sheep In The Ottoman Empire: Erzurum and Its Trade Networks”, **Archiv orientální**, С. XCI (1), 2023

Zalina Adobasheva: “The Ottoman Menzilhane as the Communication Network in the Ottoman Empire”, **Universum: Social science**. С. XI-XII (LXXIX), 2021

Александар Стојановски: **Раја со специјални задолженија во Македонија: Војнуци, Соколари, Оризари и Солари**, Скопје, Институт за национална историја, 1990

Александар Фотић: “Улога вакуфа у развоју оријенталног града: београдски вакуф Мехмедпаше Јахјапашећа”, **Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)**, Наз: Јованка Калић, Милосав Чоловић, Смедерево–Београд, Музеј у Смедереву, Одељење за историју Филозофског факултета у Београду, 1992

Александар Шопов: “Во потрага по пролетните поплави: кон прашањето за тоа како и кога Османлиите започнале со производство на ориз на Балканскиот Полуостров“, **Гласник**, С. LXVII, Скопје, 2023

Богумил Храбак: “Ниш и негова дубровачка насеобина у XV и XVI веку”, **Врањски гласник**, С. XII-XIII (2), 1979

Божидар Ферјанчић: **Византија и јужни Словени**, Београд, Етхос, 2009

Борисав Николић: “Сточарење на Старој планини”, **Пиротски зборник**, С. XLIII (35-36), 2008

Бранислав П. Јовановић et al.: “Удолина Велике и Јужне Мораве”, **Географског института „Јован Цвијић“**, С. XXII, 1969

Драгана Амедоски, Владета Петровић: **Градска насеља Крушевачког санџака (XV-XVI век)**, Београд, Историјски институт, 2018

Драгана Амедоски, Јована Шаљић: “Мост на Нишави у османско доба“, **Зборник**, С. XVI-XVII, 2015

Драгана Амедоски: “Узгајање пиринча на Топлици“, **Белопаланачки зборник**, С: III, 2007

Душанка Бојанић: “Јадар у XVI и XVII веку”, **Јадар у прошлости**, Лозница, Радио Подриње СИЗ Културе, 1985

Душанка Бојанић: “Ниш до Великог рата 1683.”, **Историја Ниша I, Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године**, Наз: Даница Милић, Ниш, Градина и Просвета, 1983,

Ђорђе Бубало: **Душанов законик**, Београд, Завод за уџбенике, 2010

Јованка Калић: “Ниш у средњем веку“, **Историја Ниша I, Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године**, Ниш, Градина и Просвета, 1983,

Јованка Николић: “Мутавџије Ниша и околине”, **Нишки Крај, насеља, порекло становништва, обичаји**, Наз: Борисав Челиковић, Београд, Службеник Гласник и САНУ, 2019

Марија Антић: “Антропогеографска проучавања насеља Запања”, **Нишки Крај, насеља, порекло становништва, обичаји**, Наз: Борисав Челиковић, Београд, Службеник Гласник и САНУ, 2019

Марија Антић: “Антропогеографска проучавања насеља Сићевачке клисуре”, **Нишки Крај, насеља, порекло становништва, обичаји**, Наз: Борисав Челиковић, Београд, Службеник Гласник и САНУ, 2019

Марко Шуица, Бранка Кнежевић: “Натпис на фресци „Св. Никола одводи Василија из емирове куће“ у цркви Св. Николе у Рамаћи као историјски извор“, **Зограф**, С. XLII, 2018

Милан Васић, Олга Зиројевић, Александар Стојановски: ”Попис Нишког кадилука из 1498. године“, **Споменик САНУ**, С. CXXXI, Београд, 1992

Мирослав Павловић: “Опширни (Mufassal) дефтер за Смедеревски санџак из 1741. године: Структурална анализа”, **Istraživanja, Journal of Historical Researches**, 2016

Михаило М. Костић: “Нишка котлина. Студија друштвено-географског развоја”, **Нишки Крај, насеља, порекло становништва, обичаји**, Наз: Борисав Челиковић, Београд, Службеник Гласник и САНУ, 2019,

Михајло М. Костић: “Географске одлике нишког подручја”, **Историја Ниша I, Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године**, Наз: Даница Милић, Ниш, Градина и Просвета

Миша Ракоција: “Урбана топографија средњовековног Ниша из записа путописа и старих карата”, **Ниш и Византија** С. XIV, 2016

Миша Ракоција: “Новооткривени фрагменти живописа из старе цркве Св. Николе у Нишу”, **Ниш и Византија**, С. III, 2005

Небојша Шулетић: “Карловци - Демографске и економске прилике (1546-1590)”, **Зборник Матице српске за историју**, С. LXXXV, 2012

Небојша Шулетић: **Сремски санџак у XVI веку**, Београд, Филозофски факултет, 2013, (doktora tezi)

Петар Петровић: “Ниш у античко доба“, **Историја Ниша I, Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године**, Ниш, Градина и Просвета, 1983

Срђан Катић, Урош Урошевић: “Вакуфи у сумарном попису Смедеревског санџака из 1530. године“, **Мешовита грађа (Miscellanea)**, С. XXXVI, 2015

Татјана Катић, Драгана Амедоски: “Караванције Нахије Петруш из Левча 1502. године“, **Мешовита грађа (Miscellanea)**, С. XXXVIII, 2017

Татјана Катић: “Узгој коза и оваца на простору кадилука Бован крајем XVI века”, **Крушевачки зборник** С. XIV, 2010

Тома Поповић, “Дубровачка колонија у Нишу“, **Историја Ниша I, Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године**, Ниш, Градина и Просвета, 1983

Тома Поповић: “Привреда у XVI и XVII веку: сеоска и градска привреда. Рударство”, **Историја српског народа 3, Срби под туђинском влашћу : 1537–1699**, Београд, 1994

Томас Поповић: “Ниш у делима путописаца XVI–XVII века“, **Историја Ниша I, Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године**, Ниш, Градина и Просвета, 1983

Хазим Шабановић: **Турски извори за историју Београда. Катастарски попис Београда и околине, 1476–1566**, Београд, Историјски архив Београда, 1964

